Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

BENT ANDERSEN

RYÅ *og* STORE VILDMOSE

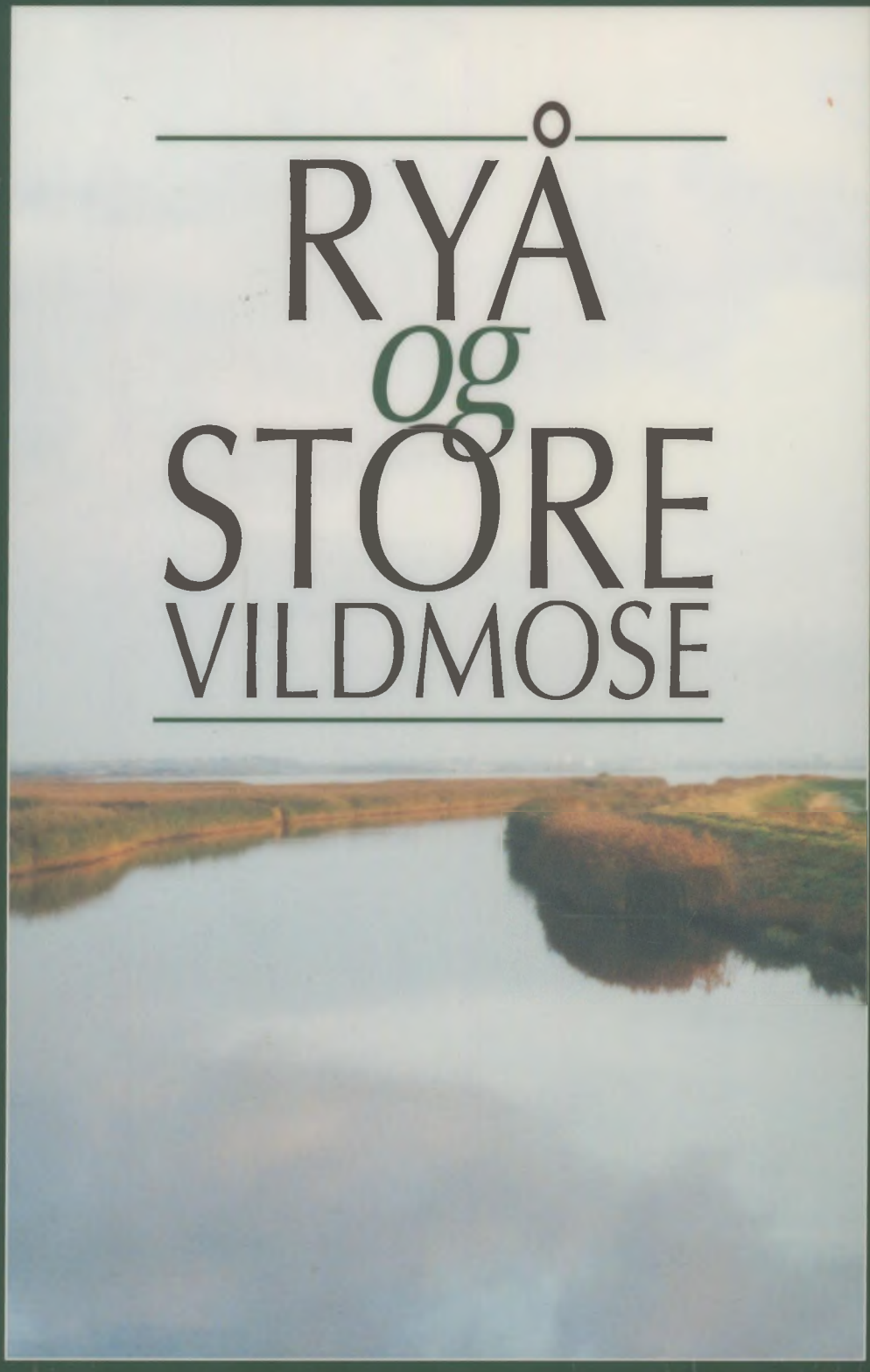

JYSK LOKALHISTORISK FORLAG

Bent Andersen

RYÅ *og* STØRE VILDMOSE

Særudgave

JYSK LOKALHISTORISK FORLAG

Ingstrup
Vester Hjermitslev
Thise
Manna
Alstrup
Saltum
Landbæk
Østrup
Ny Hammelmose
RYÅ
Albæk
Stavad Kanal
Ørnefenner
Hune Bæk
Pandrup
• Ny Toftegård
• Gl. Toftegård
559
Sandels Fenner
Lundergård Mose
• Jetsmark Kirke
585
Kås
Damefenner
Mergelsbæk
Mergelsbæk
Sandmosen
Rævkærgård •
Ryå
STORE VILD MOSE
Aabybro
Birkelse
• Birkelse
Biersted
549
RYÅ
Haldager
Gjol
Egholm
Nørresundby
Aalborg
E39
Nørreå
Brønderslev
• Nibstrup
• Gl. Burholt
Øster Brønderslev
Jerslev
RYÅ
E45
Tylstrup
559
Hjallerup
E39
E45

© Helge V. Qvistorff

Trædestenene ved Åby Bjerg, også kaldet Norbjerg.

Indholdsfortegnelse

Indledning: LOKALHISTORIE LANGS RYÅ 11

Kapitel 1: VANDRETUREN BEGYNDER
Fra Jerslev Bro over Hvilshøj til Lygtebæk, gammel Burholt og Nibstrup 16

Kapitel 2: DEN NEDRE DEL AF NØRRE Å
Hjermitslevgård, Kornumgård, et mord, Peder Galskyt og Helmiche Margrete Ermandinger 21

Kapitel 3: LANDBRUGET I 1700-TALLET
Videre langs Nørre Å, Stamhuset Birkelse, vandmøller, jordskælv og fattiggården i Vangdrup 32

Kapitel 4: OM STUDEHANDEL OG KROER
Bækkens Kro, kongelige privilegerede kroer, barfred, uautoriserede kroer,
smagsforstærkende midler til hjemmebrygget øl, told på hjemmebrændt brændevin og to skæbner 45

Kapitel 5: MOSE OG SANDFLUGT
Noget om mosens tilblivelse, Grishøjgård Krat,
Gammel og Ny Hammelmose, pest, jødeforfølgelse og statshusmandsbrug 55

Kapitel 6: GODSEJERE OG FÆSTEBØNDER
Landbrugets udvikling i middelalderen og efter reformationen,
enevælden og stavnsbåndet indføres, krige, et drama på Hedegård, ryttergods og de første skoler 70

Kapitel 7: LANDBRUGETS UDVIKLING
Sidste halvdel af 1700-tallet, første halvdel af 1800-tallet,
stavnsbåndet ophæves og der oprettes statshusmandsbrug 89

Kapitel 8: KRÆMMERE OG FISKERE
Manna og den gamle købmandsgård, Thise Ladegård, Thise Marked og det store "flynder-eventyr" 99

Kapitel 9: SKUDEHANDEL
Noget om Ingstrup Sø og da den blev afvandet 108

Kapitel 10: RYÅ SOM HANDELSVEJ
Aalborg-købmændene, Vesterhavets gennembrud ved Agger, pramfarten, handelsstationerne og Stavad 115

Kapitel 11: HEKSEJAGT
En noget speciel opfattelse af kvindekønnet. Hvad var det, heksene gjorde?
Baggrunden for hele heksebegrebet. Hekseforfølgelserne tager af. En "gør det selv bog" for hekse 124

Kapitel 12: ENGENES FLORA
Sønder Saltum, Saltumgård, en trist hændelse, Stavad Enge,
en jernalderlandsby, en jernaldervej, Ryssensgrav og krydderurter til "en lille en." 137

Kapitel 13: EN TUR LANGS HUNE BÆK
Albæk, Østrup Sø, området langs Landbæk og Hune Bæk, Vestrupgård,
der plantes træer som værn mod vestenvinden, Lundergård, Salicath, en tragisk hændelse og et mord 148

Kapitel 14: ET INDUSTRIEVENTYR
Lundergård Mose, konsul Holm, pramdriften på Ryå genoptages, jernalderboplads ved Lundergård,
der graves tørv i mosen, "den sorte feber," Kås briketfabrik, fattigdomsproblemet og fattiggårdene 160

Kapitel 15: STORE VILDMOSE
Mosens dannelse, "Båvs Niels," en grum skæbne, mosen opdyrkes,
malkerne i mosen, Centralgården og mosens fugle og planter 175

Kapitel 16: GODTFOLK OG RØVERE I MOSEN
Området syd for Rendbækbroen, Toftegård,
Sandelsbjerg og Nørbjerg, Røverne i Sandelsbjerg og megen mystik i mosen 195

Kapitel 17: SYD FOR TOFTEGÅRDSBRO
Helledi Enge, Tueenge, Paradisengene, Helledi Grøft, Mergelsbæk og Oksebæk 206

Kapitel 18: BIRKELSE HOVEDGÅRD
Skeel-familien, stamhuset oprettes, kvægpest, Skeelslund og Birkelse i nyere tid 211

Kapitel 19: TUREN SLUTTER
Nedstrøms Birkelse Hovedgård, Fristrup, Skeelslund og Gjøl bliver landfast 225

Appendix: FUGLE I STORE VILDMOSE
Fugle, der kan træffes enten som ynglefugle eller som hyppige eller sjældne gæster 232

Litteraturliste 234
Register 235
Kolofon 239

Tak til følgende, der velvilligt har ydet støtte til bogen:

FRILUFTSRÅDET, KØBENHAVN

HVETBO HERREDS SPAREKASSE, PANDRUP

PANDRUP KOMMUNE

Forord

Denne bog er en hyldest til den sydvestlige del af Vendsyssel.

En hyldest til såvel den spændende natur, egnen rummer, som til den befolkning, der gennem generationer har beboet den og været forudsætningen for dens udvikling.

Bogen er både delt op som en række ture gennem området, som det er i dag og i afsnit, der fortæller om baggrunden for den udvikling, der har fundet sted.

Det er mit håb, at bogen kan være inspirationskilde for den, der ønsker at vide mere om egnens enestående natur og dens mange kulturhistoriske værdier.

Jeg vil gerne takke de mange enkeltpersoner og personer på en række lokalhistoriske arkiver samt medarbejdere på offentlige kontorer og institutioner, der med deres utrolige imødekommenhed og hjælpsomhed, har bidraget med hjælp og oplysninger.

Til sidst vil jeg gerne rette en meget stor tak til forfatter Helge V. Qvistorff, Skørping, for hans uvurderlige hjælp. Hans aldrig svigtende og inspirerende hjælpsomhed har ganske enkelt været forudsætningen for udgivelsen af denne bog. Tak.

Jeg ønsker Dem god fornøjelse med bogen.

Rendbæk den 15. oktober 2002.

Bent Andersen

Ryå, set fra Rendbækbroen mod nord.

Indledning

Lokalhistorie langs Ryå

Hvor Ryaa sig krøger mod Limfjorden ud
med Aakandekluk mod sin Kant,
hvor Sivene hvisler i Storm og i Slud,
en Rigdom, en Skønhed vi fandt.
Skønt Sagnet fortæller, saa dyster og stiv:
hvert Aar vil du kræve et Liv.
Naar Baad gaar i Havn
med Sølvskvulp mod Stavn,
vi kranse, Ryaa, dog dit Navn.

(Niels Peter Falborg)

Jeg vil gerne med dette vers indlede en beretning om egnen omkring Store Vildmose og Ryå. En beretning, der på ingen måde giver indtryk af at være "videnskabelig" korrekt, men i stedet en historie om livet i mosen og langs åen med dens tilløb, således som det kan have udfoldet sig gennem tiden. En historie, der bygger på egne såvel som andres iagttagelser. Ligesom den i meget høj grad bygger på, hvad det har været muligt at finde af skrevne beretninger, som stammer fra tiden fra før reformationen til begyndelsen af 1900-tallet.

Jeg har forsøgt at tage det med, som jeg har ment kunne være spændende. Ikke kun at fortælle, men også for en eventuel læser at læse uden "smålig" hensyn til, om alle oplysningerne og beretningerne er 100% sande. Jeg har derfor i min søgen efter materiale anvendt både primære og sekundære kilder (andenhåndsberetninger og –vurderinger) til denne del. Men sikkert og vist er det, at alle beretningerne kan være rigtige, man ved det blot ikke med sikkerhed.

Jeg har i mange tilfælde medtaget historiske oplysninger, der ikke umiddelbart har relation til området, men som forhåbentlig er med til at tidsfæste de aktuelle begivenheder og oplysninger, som er nævnt, således at man har mulighed for at sætte de lokale oplysninger ind i et større historisk perspektiv.

Med hensyn til oplysninger omkring den geologiske udvikling, der har fundet sted, siden området var domineret af Ishavet og de oplysninger, jeg har medtaget omkring fauna og flora, har jeg bevidst kun medtaget faktuelle kendsgerninger, som har kunnet dokumenteres, således at denne del er så saglig som muligt.

Ligeledes har jeg forsøgt at beskrive den enestående natur, der mange steder åbenbarer sig for den, der færdes i dette område, om det så er til fods, på cykel eller i bil.

Alt i alt håber jeg, at denne beretning kan få én og anden til om ikke at tage hele turen langs åen og ud i mosen, så dog en del af denne, samt at få nogle til at standse op i det daglige jag og tage sig tid til både at nyde og undres samt at lade tankerne gå på langfart, når man færdes i området.

Med hensyn til stavemåden af de forskellige navne, der vil blive omtalt, har jeg så vidt muligt anvendt den stavemåde, der må anses for den mest nutidige, hvilket bestemt ikke altid er helt entydigt, mens jeg naturligvis har brugt den stavemåde, der har været anvendt, i de dokumenter, hvorfra jeg har citeret direkte.

Som et forsøg på at gøre beretningen mere levende, har jeg bevidst vekslet mellem at fortælle i nutid og datid.

Med sit ca. 60 km lange løb er Ryå den længste å i Vendsyssel, og den løb, da man tidligere havde den gamle sogneinddeling, gennem 20 sogne. Den starter ved vestsiden af den nordlige del af Jyske Ås, løber mod syd til Ørum for derefter at dreje mod nordvest og løber her mellem Brønderslev og Store Vildmose. Efter Manna, der ligger på vejen mellem Brønderslev og Saltum, drejer den mod syd, for til sidst at løbe ud i Limfjorden ved Haldager nordvest for Aalborg Lufthavn. På sin vej til Limfjorden er den, sammen med Lindholm Å, med til at afvande blandt andet Store Vildmose samt, med sine tilløb, med til at afvande egnen omkring Hjallerup, området nord og syd for Brønderslev og områderne i den vestlige del af Pandrup Kommune. Hvor stort et areal Ryå med sine tilløb totalt afvander kan være svært at sige helt nøjagtigt, men det drejer sig omkring 600 kvadratkilometer, hvilket vil sige et areal svarende til Bornholm.

Den egn, jeg har prøvet at beskrive, blev sammen med den herboende befolkning tilbage i begyndelsen af 1900-tallet beskrevet på følgende måde:

> "Vendsyssel er landet med de store træk og de store modsætninger. Vide flader og høje bakker. De mægtigste klitter og de bredeste moser. En af Jyllands største skove og nogle af dets mest træbare egne. De luneste pletter og de mest vejrbidte højder. Den tørre varme i klitsandet og havets friske ånde; på den anden side mosedamp og havgus. Udmærket frugtbar jord og det goldeste sand. En velstående selvejerbefolkning i de brede bygder og det forkomneste proletariat i afsides hytte mellem bankerne. Jydsk sindighed og sammen med den en vildskab, der pludselig kan blusse op. En lærelysten og frihedskær ungdom og sølle folk, der sukker i mørk pietisme eller under tåbelige sekters åg. Et folk, der har boet længst borte fra de steder i Danmark, hvor livet pulserer og historien foregår, men som dog til tider har talt vægtige ord med i laget..."

> Og senere i samme beretning: "... I Vendsyssel er alle byerne udskiftede, og hver mand bor ude i sin mark; det er måske vendelboens stride sind og selvstændighedstrang, der her giver sig udslag."

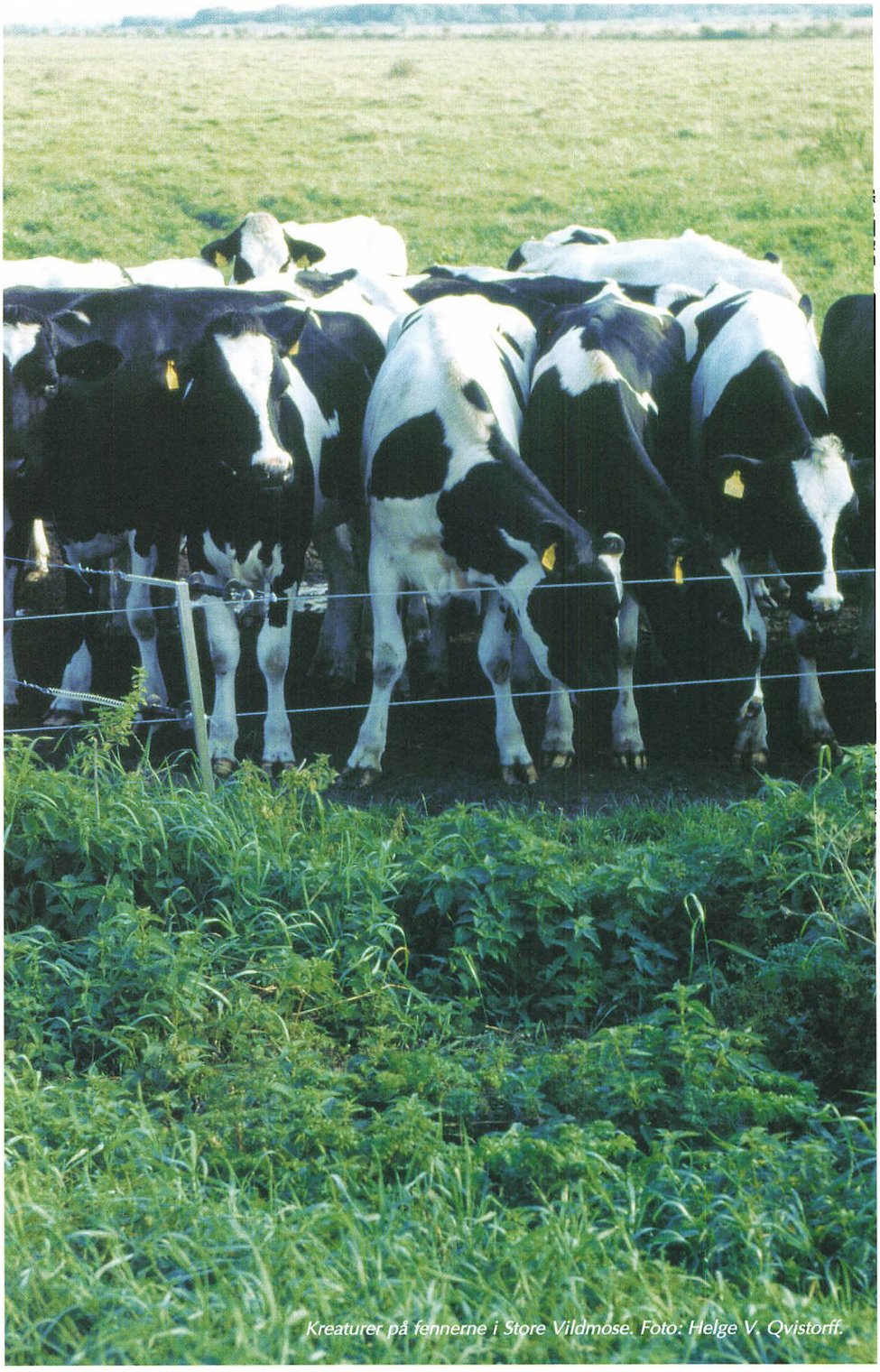

Kreaturer på fennerne i Store Vildmose. Foto: Helge V. Qvistorff.

At befolkningen også havde ord for at være overmåde "praktisk anlagt" ses af, at det fortælles, at det ikke var usædvanligt, at præsten i kirken om søndagen bad følgende bøn: "Skulle nogen lide skibbrud, hvad Gud den Almægtige dog må forbyde, så lad os bede til, at det blir´ i vores sogn. Amen." Om historien er sand, tør jeg dog ikke garantere.

Og om Store Vildmose, der vel især tidligere dominerede områdets vestlige del meget, hedder det:

> "... Det er omtrent Danmarks mest kulturløse strækning, mere end en kvadratmil ubefolket land, det er Vildmosen, "den store" kaldet i modsætning til den i Himmerland og en del forskellig fra denne.
>
> Til det mærkelige ved Vildmosen hører, at den ikke som moser ellers er dannet i sø eller lavning, men at den hviler på en ganske flad bund og er hævet flere meter over omegnen. Mens dens højeste parti ligger omtrent 10 meter over havet, er der nogle af de omliggende enge, der kun ligger 1 meter over dette. Altså kan forskellen i højde mellem mosen og dens omgivelser stige indtil fem gange mandshøjde, og mosens midte gror stadig til; det ene lag af mos lejre sig der oven på det andet. Andre steder er mosset dog døet hen, og det sorte hængedynd danner overfladen. Klokkelyng, pors, kæruld, revling og multer trives også på den, og nærmest kanten tager den almindelige hedelyng herredømmet med spredte buske af birk og pil.
>
> Mest ufremkommelig er næsten yderranden, hvor kreaturerne fra omegnens enge tramper mosens plantevækst ned for mellem deres fødder at drive den op i tuer af flere fods højde. Mellem tuerne siver vandet op, eller dyndet lader én synke dybt i.
>
> Her må det gå spring i spring, om man vil frem. Store myggesværme udruges i fugtigheden til gene for vandreren, mens på mere tørre steder hugormen lurer ved hans fod. Men de små indsøer, der kaldes luner, er et trygt tilholdssted for de vilde ænder.
>
> Disse søer findes, hvor stærke væld i mosens bund har hindret tørvedannelsen. Vildmosen er geologisk set meget ung, under den findes rester af birkeskove og et enkelt sted stubbe af ege. Men mærkeligst er det, at dens ydre dele først har skudt sig frem fra de indre partier for ikke stort mere end tusind år siden. På sandbunden under mosen findes gravpladser fra den yngre jernalder med brændte ben og romerske glasperler.
>
> Ud over mosen står på varme sommerdage, når den jævne flade stærkt ophedes af solen, Fata Morgana med sin hindring for synet. Men samme tørre sommerdage kan også en lille gnist, der tabes i lyngen, afstedkomme mosebrande, hvis røg driver vidt om med sin prikkende lugt og skjuler solen, og hvis flammer ved nattetid lyser over det halve Vendsyssel og Himmerland med. Da må menneskene fra alle sider ud og kæmpe mod flammerne, bogstavelig talt piske luerne ned med ris og kæppe for at redde tørveskæret og somme tider de omliggende kornmarker og huse."

Som nævnt er det denne egn og dens historie, jeg vil prøve at beskrive. Jeg har blandt andet anvendt Ryå som indfaldsvinkel til denne både storladne og utrolig spændende egn, så hvad er vel mere nærliggende end at starte med denne:

Hvordan Ryå egentlig er opstået, kommer jeg ind på senere, men derudover findes der en historie, som fortæller om Ryås opståen. Ja, i tidens løb er der opstået flere varianter af samme historie, af hvilke jeg har valgt at medtage denne:

"I meget gamle dage havde beboerne i visse dele af Vendsyssel ikke noget ordentligt vand. I mange år klagede man sin nød. En dag ankom der en gammel mand til egnen. Han hørte om deres problem og sagde, at han, naturligvis mod en rimelig betaling, nok skulle skaffe dem det vand, som de så gerne ville have.

Man holdt råd og diskuterede prisen, som den fremmede havde forlangt, men da ønsket om ordentligt vand var stort, accepterede man hans forslag. Den gamle mand tog nu den stok, som han altid gik med, stak den i jorden ved nordvestsiden af Jyske Ås oppe ved Hellum og trak den derefter efter sig, da han begyndte sin vandring gennem landskabet. Hvor han havde stukket stokken i jorden, begyndte der nu at pible vand op, og i den rende, stokken lavede, løb vandet nok så lifligt.

Da han kom til Ørum, begyndte han at gå mod nordvest og begyndte først at gå mod syd igen, efter at han var kommet forbi Store Vildmose, som dengang rummede en stor bestand af ulve, og som den gamle mand naturligvis gerne ville undgå. Han fortsatte til Limfjorden, hvor Ryå den dag i dag har sit udløb. Han vendte tilbage til beboerne for at få sin betaling. Nu var der dengang hos vendelboerne nogle, hvis kræmmersjæl var en anelse større end deres samvittighed, og disse begyndte at tale om, at nu havde de jo fået vand, og det kunne den gamle mand vel sagtens ikke tage fra dem igen, så det med betalingen, kunne man vel i realiteten godt tillade sig at se stort på. Uvist af hvilken grund, så lykkedes det disse "kræmmersjæle" at overtale de øvrige til, at man ikke skulle betale.

Den gamle mand blev naturligvis gal og i sin vrede lyste han den forbandelse over åen, at der hvert år skulle drukne et menneske i den. Det viste sig, at forbandelsen gik i opfyldelse: Hvert år omkom der et menneske i åen. Der hengik nu nogle år, hvor ingen druknede, og man mente derfor på egnen, at forbandelsen nok ikke længere stod ved magt. Ja, der gik vel godt en halv snes år, hvor intet skete.

Så en kold vinteraften med snestorm var der 12 daglejere, der var på vej hjem efter en dags arbejde på en af egnens store gårde. Det havde været streng frost gennem længere tid, og da man gerne ville hurtigt hjem, besluttede man at gå tværs over nogle enge, hvor åen løb. Man så aldrig mere noget til disse.

Den gamle mands hævn lå stadig som en forbandelse over åen. Jeg ved, at der helt oppe i dette århundrede har været forældre, der har truet deres børn med, at hvis de ikke opførte sig ordentligt, kom "Åmanden" og tog dem. Så gad vide ..."

Kapitel 1

Vandreturen begynder

Fra Jerslev Bro
over Hvilshøj til Lygtebæk,
Gammel Burholt og Nibstrup.

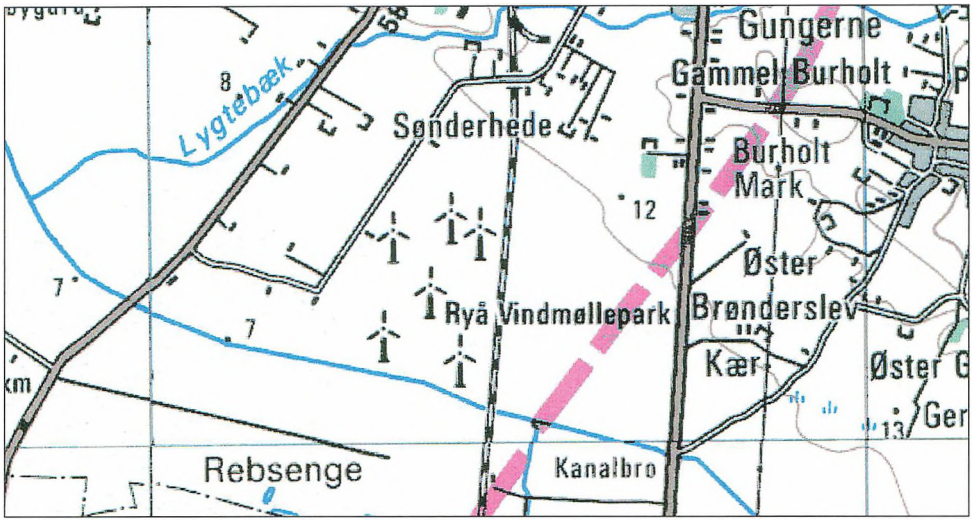

Turen starter, hvor der i dag er én bro, men tidligere – i hvert fald tilbage til 1440 – var to broer, nemlig ved Jerslevbroen, der førte den gamle kongevej mellem Nørre Sundby og Hjørring over åen. Årsagen til, at jeg har valgt at starte netop her, er, at det er det sted længst oppe ad åen, som jeg har kunnet finde dokumentation for, der har været pramfart med varer fra Aalborg-købmændene op til det indre af Vendsyssel. Et forhold, som jeg vil komme langt mere ind på senere.

Tager man en afstikker nordpå fra broen, kommer man til det lille bysamfund, Hvilshøj. Drejer man så til venstre midt i byen, kommer man forbi Hvilshøjgård, der ligger på venstre hånd nogle få 100 meter ude ad vejen. Den er omtalt tilbage i 1532 og har gennem tiden været under både Gammel Hammelmose og Gammel Burholt samt været ejet af en vis Ermandinger, som jeg vil kommer mere ind på under Kornumgårds historie. Gården er prægtig, og man kan ærgre sig over ikke længere at kunne se den 150-årige bindingsværkslade, der brændte den 20. august i 1950.

Vender man herefter tilbage til Ryå, fortsættes turen nedstrøms gennem lave, drænede enge. Tilbage i begyndelsen af 1800-tallet så denne del af åen ganske anderledes ud end i dag. I 1832 kanaliserede man den vestlige del af åen mellem Jerslev Bro og Kanalbroen, som er den

næste bro, man kommer til. Man gravede en 5 alen, ca. 3 meter, bred kanal til erstatning for det dengang meget bugtede løb. Den sidste del af dette stykke er reguleret senest 1926, sikkert også tidligere, men ikke tidligere end 1884.

At der var behov for en regulering ses af en beskrivelse af blandt andet denne del af åen fra 1828. I denne hedder det, at åen er "flad" og relativ bred, og ofte oversvømmer de tilliggende mark- og engarealer.

Åen var flere steder tæt bevokset med siv, og mange steder dannede den et bredt sumpet område frem for et regulært vandløb. Allerede i denne beskrivelse anbefales det at uddybe og regulere åen, således at man på denne måde kunne minimere "disse store ødelæggelser," når åen gik over sine bredder.

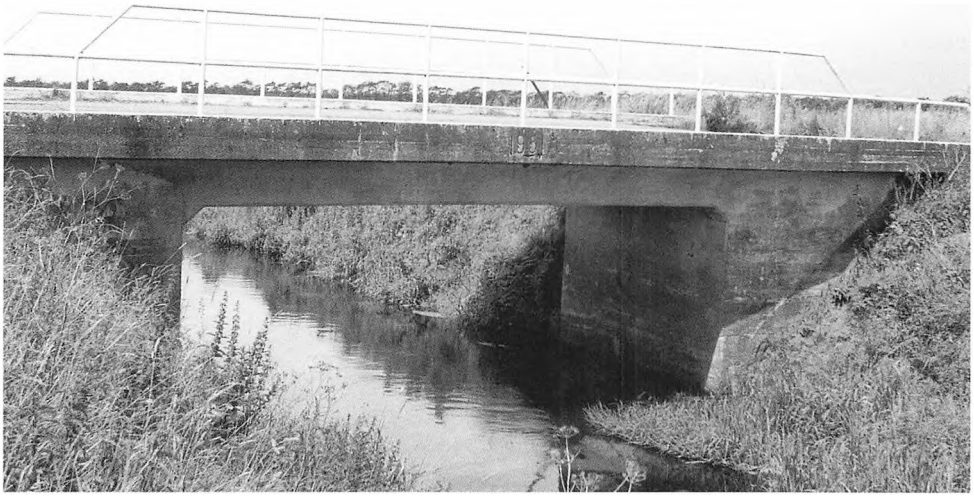

Jerslevbroen, hvor turen starter.
Det er vanskeligt i dag at forestille sig, at åen her har haft betydning som transportvej.

Ca. 1 km nedstrøms Jerslev Bro ligger der lidt syd for åen en gård, der tilbage i 1880'erne var en kommunal fattiggård, som dengang lå relativ afsides. Dette var Kraghede Fattiggård, der blev nedlagt som fattiggård i 1936.

Turen fortsætter op mod Kanalbroen på hovedvejen mellem Tylstrup og Brønderslev. Videre forbi næste bro, der er jernbanebroen. Man befinder sig her ved begyndelsen af Rebsengene, der strækker sig ud til vejbroen ved vejen, der fra sydvest går fra Store Vildmose til Brønderslev.

Området her præges af den næsten rette linie, som den kanaliserede å skærer gennem landskabet. Tidligere var denne strækning af åen en af de mest snoede, hvor snoningerne var så kraftige, at åen mange steder var ved at danne små øer. Denne del af åen blev kanaliseret sammen med den omtalte regulering i 1832.

I 1840 blev kanalen udvidet fra de oprindelige 5 til 6 alen, og i øvrigt forlænget videre nedstrøms til broen neden for Nørre Ås tilløb. I 1865 måtte man erkende, at den nuværende kanal var for smal, og man besluttede, at hele stykket skulle udvides til 7 alen. Dette arbejde blev,

så vidt jeg har kunnet finde ud af, først færdiggjort omkring 1886. Engene var tidligere meget sumpede, men er i dag afvandede.

Nu var det at regulere åen tilbage i midten af forrige århundrede selv sagt ikke så ligetil en sag, da man dengang ikke havde anden mulighed end at grave med skovl. Man må forestille sig en relativ stor arbejdsstyrke, der gående i vand og mudder udfører et stykke arbejde, der set med nutidens øjne, må betragtes som værende næsten umenneskeligt.

Rebsengene fik, ifølge historien, sit navn efter en strid, der var mellem ejeren af Gammel Burholt og nogle landmænd fra Brønderslevs opland. De stridende parters interesse for engene blev afgjort ved, at ejeren af Gammel Burholt havde samlet nogle folk, og om natten skulle de have lagt reb om den del af engene, han mente var hans. Udtrykket: Rebning blev tidligere, blandt andet tilbage i 1600-tallet, brugt i forbindelse med opmåling og afmærkning af jordstykker, når ejerforholdet skulle bestemmes, så navnet på de omtalte engområder kan udmærket stamme herfra. De, der hjalp med denne opmåling og afmærkning, blev kaldt rebsmænd.

Efter broen mellem Store Vildmose og Brønderslev drejer åløbet mod nordvest, og optager ca. 1 km fremme Lygtebæk, der kommer fra Brønderslevs sydlige opland. Tidligere kaldtes Lygtebæk for Løkkebæk: Løkke vil sige indhegnede arealer. Altså bækken, der løber gennem indhegnede enge. Tager man en tur op ad Lygtebæk, helt op mod området sydøst for Brønderslev, der hedder Pollerhuse umiddelbart nord for Øster Brønderslev, vil man komme op forbi Gammel Burholt, der ligger syd for bækken, og Nibstrup, der ligger nordfor.

Gammel Burholt

Gammel Burholt er blandt andet nævnt tilbage til "onsdag før Sct. Egidii Abbedes Dag," hvilket vil sige onsdag før den 1. september, i 1491 i en strid om dens jordtilliggende. Gården hørte oprindelig under Børglum Kloster, men fik efter reformationen en meget omskiftelig tilværelse, og har blandt andre tilhørt Otte Skeel. Første gang, man med bestemthed kan erkende eksistensen af gården, er i 1466, hvor den daværende ejer, Børglum Kloster, gør lovhævd på (påberåbte sig ejendomsretten til) området nord for gården.

Men derved var striden om Burholts jorde langtfra tilendebragt: Den 11. august 1491 påberåbte Henrik Knudsen Gyldenstjerne til Restrup sig retten til den del af gårdens jord, der lå ned mod Lygtebæk. Men også i 1492 og 1494 berettes om stridigheder omkring jordtilliggendet.

Derefter synes der at have været ro omkring dette problem indtil maj 1544, hvor gården er overgået til kronen efter reformationen i 1536. Striden fortsætter herefter, og adskillige gange drages Burholts "rette tilliggende" i tvivl. Først den 18. maj 1648 mente man endelig at have fået klarhed over stridsspørgsmålet, da man på denne dag atter behandler sagen på Jerslev Herredsting.

Men nej. Striden blusser op igen i 1735 og helt frem til 1800-tallet berettes, at man aldrig blev helt enige om spørgsmålet. Således fortæller en vis Niels Chr. Larsen Bundgård, der blev født i 1808 i Vester Brønderslev – det nuværende Brønderslev – at han havde fået fortalt, at der tidligere havde været stridigheder mellem Burholts skiftende ejere og gårdens naboer om dens tilliggende.

Skulle beretningen om herremanden fra Burholt, der om natten havde indhegnet et areal, som han mente tilhørte ham, være usand, så er det efter de uoverensstemmelser, der gennem ca. 300 år var omkring problemet, vel ikke noget at sige til, at denne historie er opstået, når

man "mand og mand imellem" fra tid til anden diskuterede denne sag. Den 10. maj 1666 var der "synsforretning" på gården. Det vil sige, at gårdens stand blev vurderet.

På dette tidspunkt var gården, både beboelsen, rollingen og avlsbygningerne temmelig forfaldne, og i følge markbogen fra 1683 var der en vindmølle til gården dengang, men den havde hverken sten eller vinger og havde været ude af drift gennem en del år, så i 1666 havde den sikkert også været temmelig forfalden.

I parentes kan det nævnes, at året 1666 på et ganske bestemt område var absolut skelsættende i Danmarkshistorien: Den 1. august dette år udkom den første danske avis. Den udkom én gang om måneden under navnet "Danske Mercurius."

Den 17. juni 1675 berettes det derimod, at Burholts bygninger i det store hele var "nogenledes ved magt," så i de mellemliggende 9 år havde man åbenbart foretaget en del udbedringer, som var sket, medens en Jens Mogensen havde forpagtet gården af ejeren, Holger Bille, der ejede den indtil sin død den 22. januar 1690. Netop familien Bille ejede gården gennem adskillige år, men i en stor del af deres tid havde de bortforpagtet den.

Det meste af hovedbygningen blev fornyet i 1843, og da den ældste del af bygningen brændte den 3. august 1853, blev også denne opført som den nye del, og derudover blev der tilføjet to sidefløje, som ses på gården den dag i dag.

Ladegården, det vil sige avlsbygningerne, blev genopført efter en brand i 1936.

Burholt var i øvrigt blandt de første gårde, der i midten af 1800-tallet tog formanden for Hjørring Amts Landboforening, Johs. Christoffer Nyholms ide op, om at opdyrke de hedearealer, der lå ud mod Store Vildmose. Senere begyndte også nogle af de mindre gårde at opdyrke disse arealer, der tidligere blev opfattet som golde og utilnærmelige. Så på denne måde var Gammel Burholt sammen med Johs. Nyholm med til at vise, at det kunne nytte at prøve at opdyrke disse enorme arealer, der i over tusind år havde ligget uudnyttet hen. Fra 1878 til 1882 var den daværende ejer af Burholt, den navnkundige Jacob Kjellerup Winde, for-

Gammel Burholt,
den første store gård vi møder, fremstår i dag flot og velrenoveret.

mand for samme landboforening. Ligeledes var han en tid medlem af Øster Brønderslev-Hallund sogneråd, ligesom han i 1873 og 1887 var opstillet for de konservative til Folketinget. I 1903 måtte han dog give op på grund af dårlig økonomi og sælge til Christen Pedersen, der med stor dygtighed bragte gården på fode igen. Samme Christen Pedersen var i øvrigt ikke kun en dygtig landmand, han var også meget fremtrædende på egnen ved sin store virketrang og var således med i ledelsen af såvel Brønderslev Andels-Svineslagteri som Brønderslev Bank. Da han købte Gammel Burholt ejede han allerede Ny Burholt som J.K. Windes far, J.F.C. Winde, havde bygget i årene 1854-57.

I 1909 solgte Christen Pedersen Ny Burholt, hvorunder der senere, i 1930, blev etableret afbyggergården Nørre Burholt. Havde Burholt tilbage i historien ikke huset mænd, der kom til

Folkehold fra Burholt 1920. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

at sætte deres præg på egnen i større udstrækning, må man sige, at årene mellem 1867 og 1934 under J.K. Winde og Christen Pedersen gjorde en positiv undtagelse.

Nibstrup

Nibstrup kan føres tilbage til 1470. Hovedbygningen er et trefløjet anlæg fra omkring 1760 af grundmur og bindingsværk. Jeg kommer senere ind på, at fiskeretten til de ferske vande var noget, man så på med alvor, men som et kuriosum kan nævnes, at ejeren af Nibstrup den 7. juni 1660 forbød andre at fiske til midten af strømmen i de vande, der grænsede op til Nibstrups jorde.

Vi er her så langt tilbage i tiden, at det netop var i 1660, at Frederik den 3. indførte enevælde i Danmark.

Derudover kan det nævnes, at den dengang meget kendte Bækkens Kro fra 1731 til 1772 ejedes af Nibstrup Gods. Kroen vil blive omtalt senere i forbindelse med afsnittet om Nørre Å.

Det sted, hvor Nibstrup ligger, menes at have været beboet tilbage til mellem år 800 til år 1000.

Kapitel 2

Den nedre del af Nørre Å

Hjermitslevgård, Kornumgård,
et mord, Peder Galskyt
og Helmiche Margrete Ermandinger.

Tager man nu tilbage til Ryå, fortsættes turen langs den snorlige å, der i noget nær uhyggelig grad minder om det, den er, nemlig en kanal, og man kommer til broen ved Starengvejen. Lidt ude ad denne vej mod øst ligger på venstre hånd gården Enggård. Gården er oprindelig en afbyggergård fra Kornumgård, og sandsynligvis opført omkring 1800. Den lå tidligere længere mod øst, men blev flyttet til sin nuværende plads ca. 1855.

Nørre Å

Efter at have passeret broen, der fører Starengvejen over åen, kommer man til Nørre Ås udløb i Ryå.

Nørre Å kommer fra området nord og nordøst for Brønderslev. Lidt nordnordøst for Brønderslev deler den sig i Stubdrupbæk og Øster Å, som strækningen, der i dag hedder Nørre Å, også hed i hvert fald op til 1946. En tur op ad Nørre Å bringer os op mod områder, der lokalhistorisk bestemt er et ophold værd.

Selv om Nørre Å bærer tydelige spor af at være reguleret, findes der på den første strækning, der går stik nord, dog nogle sving, og bunden er også af varierende dybde. Strækningen er i

øvrigt kendt for sin rimelige bestand af bækørreder. Ca. 1,5 km opstrøms drejer Nørre Å mod øst. Ved ydersiden af dette sving, ligger der en mindre gård, der den dag i dag bærer navnet: Møllegården. Indtil reguleringen af Nørre Å i 1933 lå der her en vandmølle.

At den har ligget her gennem mange generationer ses af, at der er omtalt et byggeri af en vandmølle på stedet så langt tilbage som i 1685. Lidt syd for den lå der også gennem mange år en vindmølle. Denne brændte i 1895 og blev erstattet af en mølle, som oprindelig havde stået ved Hals. Denne mølle vides at have været en såkaldt stubmølle. Denne mølletype var af hollandsk oprindelse og blev første gang anvendt i Danmark helt tilbage i 1620. Helt nøjagtig den 15. februar dette år meddeles det, at en sådan mølle var blevet opført her i landet. Nu var det at have kontakt med andre lande tilbage i 1620 ikke noget nyt, da man samme år i december oprettede den danske koloni i Trankebar. Hvordan de danskere, der tog til Trankebar, opførte sig, ved jeg ikke. Det fortælles, at de indfødte, der skulle omvendes til kristendommen, mente, at hvis danskerne var kristne, foretrak de at komme i helvede sammen med de andre hedninge. Ak, ja!

Nå, men det er jo en anden historie, så tilbage til Nørre Å.

Nørre Å med den gamle møllegård ved Hjermitslevgård i baggrunden.

Side 23:
Tidligere var der her ved Hjermitslevgård en vindebro, der førte over det voldgravsanlæg, der flere steder stadig kan erkendes rester af. Vel over denne vindebro kom man til den ældste bygning på gården. Det er den høje hvidkalkede bygning mod vest i borggården. Denne stammer fra omkring 1590, og var især tidligere typisk for en sådan gård. Bygningen ligger som nævnt inden for voldgraven og blev brugt som brandsikker magasinbygning, hvor man havde sit forråd specielt med henblik på ufredstid, således at man ved en evt. belejring havde sikret sig de daglige fornødenheder "inden for rækkevidde."

Hjermitslevgård

Begge møller hørte under den gamle gård, der ligger umiddelbart nord for stedet, Hjermitslevgård. Ca. år 1906 blev der lavet elværk i forbindelse med vandmøllen. I 1921, da Hjermitslevgårds tidligere "ejer" Stamhuset Birkelse blev nedlagt, overgik møllen til Øster Hjermitslev by, som fik elektricitet herfra indtil nedlæggelsen af møllen, hvilket som nævnt skete i 1933.

Selv om byen Øster Hjermitslev i dag er en lille by uden større aktiviteter, er den alligevel utrolig interessant, derved at den er noget nær "verdensberømt i Danmark" på grund af den meget specielle placering af husene og gårdene i byen: Deres placering er som en række perler på en snor langs den eneste regulære vej, der er i byen.

Denne placering skyldes, at de ligger på den kant/rand, der blev dannet mellem Yoldia- og Litorinahavet. De blev anbragt der, fordi yoldiafladen var hævet og tør i forhold til litorinafladen, der var bunden af det såkaldte Stenalderhav, så de er så at sige bygget på den gamle kystlinie fra Stenalderhavet. Den måde at "anbringe" en by på i forhold til landskabet kaldes "randbebyggelse."

Et andet eksempel på en by, der er "anbragt" på samme måde, er Tindbæk, der ligger umiddelbart syd for Hammershøj vest for Randers.

Tilbage til Møllegården: Går man op ad vejen ved gården, kommer man op til Hjermitslevgård. Det første man lægger mærke til, er den store bindingsværkslade, der ligger parallel med vejen.

Hvor gammel denne lade i dens oprindelige opførelse er, ved jeg ikke, men i hvert fald tilbage i 1662 bestod avlsbygningerne af tre bindingsværksbygninger, samt en "lerslagen" længe (velsagtens lerklinet). Laden væltede under en storm i 1933, men blev altså genopbygget i den oprindelige stil.

Kyskhedsbæltet blev indført

Netop i denne periode blev der bygget utroligt meget i Danmark. Det vides, at der i 1582 var i alt ca. 200 herregårde under opførelse.

At vi er endog meget langt tilbage i tiden kan illustreres ved, at der dette år, 1582, fortælles, at en bøddel fejlede, da han skulle halshugge en kvinde dømt for utugt, han ramte ikke rigtigt, men sårede kun kvinden, han prøvede igen og først efter en del slag, han var velsagtens blevet nervøs den stakkels mand, lykkedes det for ham, men da var folkemængden blevet så vred og havde fået ondt af kvinden, at man indfangede bødlen og huggede ham i stumper og stykker.

1582 var også året, hvor man indførte en ny mode fra Italien: Kyskhedsbæltet. At ikke alt i 1582 var så regelret, som indførelsen af kyskhedsbæltet kunne indikere, ses af, at man dette år opfordres til at nedtone den trend, der var i tiden: Meget dyre begravelser. Derudover anbefaledes det, at begravelserne holdtes om formiddagen og sluttede senest kl. 12. Begyndte begravelsen senere, havde man erfaring for, at en del mødte berusede op og herved ødelagde højtideligheden.

Problemet med fuldskab i forbindelse med gudstjenester var tilsyneladende ikke klaret med dette tiltag. Ca. 100 år senere, nemlig i midten af 1680'erne, kunne man således læse i en kongelig forordning, at der ikke måtte ske ølsalg, og at enhver skal holde sig fra øl, til gudstjenesten er endt. Ligeledes ser man i de mellemliggende år, at kirken har vanskeligt ved at håndtere almuens til tider manglende respekt for gudstjenesten. Således bliver der i 1613 på Jerslev Herredsting pålagt kirkeværger i Jerslev Herred: "... straks at lade opsætte et halsjern på hver kirke, så man derfra kan høre prædiken og Guds ord, og deri skal sættes dem, der uden forfald forsømmer prædikenen, eller drikker under denne, eller bander og sværger nogetsteds."

Ikke alle havde dog lært en adfærd, der måtte siges at være sømmelig i kirken: I 1651 anklager Jens Pedersen i Kvorup Peder Christensen fra Hune Torp for at have forvoldt ham skade i Hune Kirke, for, som det står at læse i Hvetbo Herreds tingbog fra samme år: "Han stødte og slog ham ned i stolen, og lå på ham med sine knæ, mens præsten var på prædikestolen." Peder Christensen meddeler, at han "ved sin højeste ed vil benægte denne anklage," selv om der, som man kan regne ud, var mange vidner til dette slagsmål.

Disse vidner bliver spurgt, og samstemmende kan de da også berette: "... at P. Christensen ville ind i Jens Pedersens stol, stødte ham ned i stolen med sit knæ og bed ham over øjet, samt sagde til Jens Pedersen i kirkedøren: Jeg mente, du var en før karl, hvorfor slog du ikke igen?" ("før" betyder duelig og rask).

Ifølge vidnerne skulle Jens Pedersen have svaret: "Det ikke var på de Steder, der skulle slåes." Efter disse vidneudsagn erkendte Peder Christensen, at han ikke havde handlet korrekt og lovede derefter at "undergive sig kirkens disciplin," hvorefter Jens Pedersen lod sagen falde.

Hjermitslevgård fra 1600-tallet

Men det var Hjermitslevgård, vi kom fra. Den omtalte bygning blev, som nævnt, efter alt at dømme brugt til forråd og lager. Mellem denne bygning og selve hovedbygningen ligger der en bindingsværksbygning, der kan dateres tilbage til midten af 1600-tallet.

Det vides, at borggården i 1662 bestod af fire længer, hvoraf de to var af bindingsværk, så på det tidspunkt, må der have været en lignende bygning mod nord. Netop i 1662 hedder det i en vurdering af gården:

> "At spiret på den gamle hovedbygning var meget forfalden, at vinduerne var dårlig vedligeholdte, at "hemmeligheder" (toiletterne) var i en elendig forfatning. Vindebroen over voldgraven mellem ladegård og borggård var "slet forfalden både på over- og undertømmer, så man næppe kunne gå derover uden stor livsfare, langt mindre ride eller køre derover."

Ved sydgavlen af laden får man et indtryk af den flotte, gamle bygning.

Der er nævnt mange konkrete forhold angående bygningernes tilstand, og alt i alt fås det indtryk, at hele gården var i direkte forfald. Det var dog heller ikke altid let at holde gårdene i god stand. Man må huske på, at mange af gårdene ikke ejedes af dem, der boede på dem. Det vil sige, at ejeren ofte, blandt andet grundet de meget dårlige samfærdselsmuligheder, ikke så den enkelte gård hvert år, hvis han boede langt væk. Omegnens beboere udøvede derfor ofte en adfærd, der vel næsten kan opfattes som en slags selvtægt både på bygninger og jordtilliggende. Der berettes eksempelvis, at der netop ved Hjermitslevgård i 1568 havde været tilfælde af, at egnens beboere:

> "... af Hjermitslevgård har ladet bygge 3 Gadehuse i Hjermitslev By og lagt af Byens fælles Jord til samme Gadehuse, og at de lader bruge eller bortleje noget Eng og Kær til Hjermitslevgård." Og et andet sted: "... de Mænd i Hvetbo Herred i Hjermitslev og Alstrup driver med deres Fæ og Kvæg ind i Jerslev Herred over Assenbæk og Ryaa ... at Mændene i Manneby, Tømmerby og Filholm driver og bruger ind i Tise Mark over Markskel."

Selve hovedbygningen, som den er at se i dag, er fra 1883. Nordøst for haven ligger der stadig en lille sø, der gav vand til voldgraven. Mellem træerne i det nordøstlige hjørne af haven ses ruinerne af en lille murstensbygning. Dette er resterne af en gamle maltkølle. En maltkølle var en lille bygning, hvori man spredte korn på gulvet. Dette blev pøset over med vand fra voldgraven, så det kunne spire. Af malten blev der brygget en slags hvidtøl.

Hjermitslevgaard nævnes tilbage til omkring 1400, og blev, som så mange andre store gårde, sat i brand af Skipper Clement i 1534. I 1681 bliver den solgt til Otte Skeel fra Birkelse og blev derfor senere lagt under Stamhuset Birkelse, som den hørte under indtil frasalget i 1918.

På Møllehavengen sydøst for gården findes et væld. Dette er årsagen til dannelsen af den her tidligere liggende vældmose. Navnet på denne sjældne type mose skyldes naturligvis, at mosen dannes på grund af et væld.

Kornumgård

Længere opstrøms Nørre Å støder man på broen, der forbinder Brønderslev med byens vestlige opland.

Tager man en afstikker ind mod byen, vil man, eller rettere ville man tidligere på højre hånd inden byen støde på Kornumgård. Det er en gammel selvejergård, der er nævnt 1446. Gårdens bygninger, der var fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, brændte i 1925 med undtagelse af stuehuset. I 1946 blev de nye udbygninger opført.

I 1635 lå der en vandmølle til gården, og mølledæmningen nævnes også i 1648.

Det berettes, at gården i 1683 havde et "ålerusestade" i Ryå. Igen ser vi, at fiskeriet havde så stor betydning dengang, at dokumenterne herom kan hentes frem 300 år senere.

Kornumgård er ikke som så mange andre store gårde særlig omtalt i de arkivalier, det har været muligt at komme i nærheden af. Det kan skyldes, at gården aldrig har været ejet af adelsslægter eller slægter, der på landsplan har gjort sig særlig bemærket. Gennem årene har der dog været ejere af gården, der på det lokale plan har været med til at præge udviklingen og som gennem deres status rent lokalt har haft en afgørende betydning for de beslutninger, der

er blevet truffet. Ligeledes har der været så mange intriger og uoverensstemmelser med denne gård, at der er materiale nok til adskillige romaner med Kornumgård som udgangspunkt.

De fleste af de oplysninger, jeg har kunnet finde, stammer fra C. Klitgårds gennemgang af ejerforholdet på gården gennem tiden. Jeg vil dog ikke trætte med en gengivelse af denne næsten minutiøse opremsning, men en række af de vigtigste personer for Kornumgårds til tider meget turbulente historie skal dog nævnes.

Gården kan som nævnt føres tilbage til 1446, hvor den var ejet af Anders Bonde. I 1506 skulle gården efter sigende være ejet af en vis Hans Andersen, som formodes at have været Anders Bondes søn. Gården er sandsynligvis gået i arv til Hans Andersens søn Peder Hansen, der blandt andet er nævnt tilbage i 1532.

Allerede dengang gjorde der sig det forhold gældende, som vel var en svøbe for gården gennem de næste mange år, nemlig at den ikke kun var ejet af én men derimod af flere ejere på én gang, sådan som det var almindeligt for en del selvejergårde på denne tid. Og som derfor er et forhold, jeg vil kommer ind på for nogle af de gårde, jeg også senere vil omtale.

En part af gården er på dette tidspunkt ejet af en vis Jens Andersen Kjærulf, der kommer fra den i Kjær Herred så magtfulde Kjærulf familie.

Jens Andersen Kjærulf er gift med Peder Hansens søster, men om hendes part i gården skyldes en medgift i forbindelse med hendes bryllup, eller om hun først bliver medejer af gården, da hendes far dør, har jeg ikke kunnet finde dokumentation for.

Netop Kjærulf-slægten kommer i de næste mange år til at præge livet på Kornumgård.

Da Jens Kjærulf dør, overtager hans søn, Anders, hans part af gården, der igen går videre til hans søn, der er blevet opkaldt efter hans bedstefar og derfor også hedder Jens.

Vi nærmer os nu slutningen af 1500-tallet og så vidt vides, har Jens Kjærulf efterhånden fået købt de øvrige ejere ud og står derfor som eneste ejer af gården.

Kornumgård, umiddelbart inden nedrivningen i 1976.
(Venligst udlånt af Brønderslev Lokalhistoriske Arkiv).

I 1585 har Jens Kjærulf indgået en aftale med en anden af Kjærulf-slægten om, at hans søn, Bagge, skal ægte deres datter. Den aftale, mener Jens Kjærulf i hvert fald, eksisterer.

Der opstår imidlertid en del problemer i denne forbindelse, da en vis Anders Pallisen mener, at han er blevet lovet den unge piges hånd.

Sagen optager sindene gennem flere måneder, hvor blandt andet kongen bliver indblandet. Den falder ud til Anders Pallisens fordel, da det viser sig, at den aftale, Jens Kjærulf har, er indgået i "ølsmål og drukkenskab" og derfor ikke kan kendes lovlig, så i 1586 bliver den unge pige til stor forbitrelse for Jens Kjærulf gift med Anders Pallisen.

Det unge par flytter til Aalborg, hvor Pallisen bliver byskriver.

Om det skyldes et svagt helbred, ved jeg ikke, men allerede i 1602 dør Pallisen, og hans enke, Anne, bor herefter alene med sine 2 børn i Aalborg.

Senere, omkring 1618, finder vi Anne boende på en gård i Vadum Sogn, der er ejet af hendes datter og svigersøn.

Hjemme på Kornumgård ser vi, at Bagge gifter sig med en pige fra Vrensted Sogn, og at han den 3. marts 1608 overtager halvdelen af gården efter en ældre broder.

Nu vil skæbnen det således, at ikke kun Annes ægtefælle dør, men også Bagges, så da de på et tidspunkt støder på hinanden, beslutter de at tage sagen i egen hånd og gifter sig efter over 30 års ufrivillig adskillelse.

Nu får Bagge ikke kun enken. Han får også en del økonomiske problemer. Kort tid efter deres bryllup bliver han kontaktet af hospitalsforstanderen fra Aalborg, der mener, at Bagge skal udrede et betydeligt beløb, som Anders Pallisen ved sin død skyldte ham.

Ved en dom ved Jerslev Herredsting den 12. juli 1621 kendes Bagge skyldig, hvilket bevirker, at han øjeblikkeligt anker sagen til Landsretten i Viborg, hvor han vinder sagen i 1623.

Men det er ikke kun i forbindelse med sit nye ægteskab Bagge får økonomiske problemer. Det fortælles, at han i 1614 er værge for Vester Brønderslev Kirke, men at han året efter må forlade dette tillidshverv, da han er "kommet til at skylde kirken 48 Daler."

Grundet forskellige gældsposter bliver hans økonomi stedse værre, og for at komme ud af sin kvide må han flere gange give sine kreditorer part i gården. Således også en vis handelsmand fra Aalborg, Johan Ertmann, der ved en domsafsigelse den 27. marts 1623 ved Jerslev Herredsting får overdraget en 1/5 af gården for en gæld på 400 sletdaler.

Netop denne sag, synes jeg, er interessant, da det senere viser sig, at denne andel ved Ertmanns død bliver overdraget til en borger i Aalborg ved navn Jens Bang. Den samme Jens Bang hvis "Stenhus" på Nytorv i Aalborg er en af Aalborgs mest kendte bygninger.

Som om det økonomiske aspekt i Bagges liv ikke giver tilstrækkelig anledning til elendighed, så må han den 13. maj 1632 om aftenen over hals og hoved flygte fra gården. Senere undersøgelser og vidneforklaringer tyder på, at Bagge sammen med sin søn, Niels, har drukket tæt det meste af dagen sammen med en nabo, Peder Jensen, og at man efterhånden er blevet temmelig højrøstet.

På et tidspunkt er der opstået nogen uenighed mellem Bagge og sønnen, og til sidst er Niels gået over til sig selv til den del af gården, hvor han bor.

Bagge har åbenbart ikke ment, at de var færdige med at diskutere og er derfor gået over for at opsøge sønnen.

Ovre hos sønnen er døren blevet åbnet af en pige, der tjener Niels, Sofie Mortensdatter, og hun har bedt Bagge om at lade Niels være i fred. Denne indblanding i Bagges og Niels' uoverensstemmelser gør Bagge så gal, at han tager en kniv og langer ud efter Sofie. Uheldigvis ram-

mer Bagge Sofie i halsen med det resultat, at hun blødende falder om på stedet, og på grund af blodtabet dør hun kort efter.

Med øjeblikkelig virkning er Bagge blevet ædru og er klar over, at "den er rivende gal."

Med familiens hjælp får han samlet det mest nødvendige sammen, får sadlet sin hest og rider som en gal ud fra gården.

Den 21. juni stævnes Niels, hans kone Johanne Pedersdatter og hans to døtre Anne og Gertrud, fordi de har ladet Bagge flygte, således at han ikke kan stilles for retten.

De kendes skyldige i anklagen og idømmes en bøde på 18 kurantdaler hver.

Midt i al denne halløj kommer der en del tviste omkring de forskellige arveforhold til gården.

En slægtning til Niels, Anders Kjærulf, der er én af ejerne, mener, at gården kun bør bebos af én af ejerne ad gangen, mens resten af arvingerne skal "modtage fyldest deraf," og at der i højere grad bør skelnes mellem arvinger og kreditorer, da der ofte sker en sammenblanding af disse to begreber. Han mener således, at det skal være lensmanden sammen med 12 "værdige mænd," der skal bestemme hvem af arvingerne, der skal bo på gården, nu hvor Bagge Kjærulf er forsvunden.

Bagges kone tilkendegiver, at da hendes mand nu er erklæret fredløs, og hun ikke ved hvilke gældsposter, hendes mand havde, vil hun fragive arv og gæld, og at de, der måtte have tilgodehavende, må have dette af boet, og at de øvrige ejere ellers overtager gården.

Bagges søn, Niels, gør krav på at være den, der nu skal bo på gården. Dette krav støder dog på nogen modstand, da andre arvinger til gården mener, at Niels bør lades ude af betragtning på grund af rettens kendelse omkring hans medvirken til Bagges flugt.

Striden omkring ejerforholdene på gården fortsatte i de næste mange år med uformindsket styrke, og det vil være halsløs gerning at forsøge at gengive forløbet i detaljer. Blot skal det nævnes, at der mellem kreditorerne dukkede to navne op, som kom til at sætte deres præg på den verserende strid, nemlig: Peder Munk og Peder Galskyt.

Sagen sluttede først endeligt den 2. oktober 1656 – altså først efter over 24 års strid, hvor det lykkedes Peder Galskyt at blive eneejer af Kornumgård indtil sin død i september 1678. Herefter overtager sønnen, Helmich Galskyt, gården, som han ejer indtil sin død i 1694.

Hans enke, Kristine født Albrektsdatter Olsdorf leder derefter gården alene indtil 1698, hvor hun gifter sig med en enkemand fra Thisted-egnen ved navn Lars Jensen.

Efter Lars Jensens død i maj 1709 skifter Kristine med sine børn, fordi hendes dårlige helbred ikke tillader hende at drive gården alene.

Da hendes børn ikke er voksne og derfor ikke kan drive gården, får hun den bortforpagtet til sin bror Otto Olsdorf, der bor på gården, indtil én af Kristines døtre, Helmiche Margrete, den 2. april 1724 gifter sig med Claus Edvard Ermandinger og flytter ind på Kornumgård.

Med dette unge ægtepars indtog på gården kommer den ind i en voldsom udvikling: Ved deres overtagelse af gården ligger der ca. 58 tdr. hk under denne. 1743 køber man Vrejlev Kloster og Rønnovsholm. 1744 overtager man Nibstrup

Ganske vist sælger man i 1751 igen Nibstrup, men op til dette salg har man efterhånden opkøbt så meget jord, at der ligger over 1000 tdr. hk til gården.

Jeg har bevidst anvendt ordet "man" i stedet for "han" omkring ægteparret Ermandinger. Det viser sig nemlig, at Helmiche er en overordentlig myndig og kompetent kvinde, der efter alt at dømme er den udfarende og styrende kraft i dette ægteskab. Og det viser sig da også, at hun alene styrer "begivenhedernes gang" efter sin mands død i 1755. Ganske vist er hun fra 1758

til 1761 gift for anden gang, men hun bliver atter enke og står derefter igen ene med driften, som hun styrer indtil sin død i 1765.

Enkefrue Ermandinger havde allerede sammen med sin første mand bosat sig på Vrejlev Kloster, hvor deres eneste barn, datteren Sidsel Kristine, til moderens store sorg forelsker sig i den stedlige ladefoged, Jesse Dytschou, der er af bondeslægt, og derfor ikke et parti, der står mål med de forventninger moderen har til datterens kommende ægtestand.

Datteren trodser moderens uvilje over for Jesse og gifter sig med ham. Moderen tilgiver aldrig sin datter, at hun har trodset hende og indtil sin død, ja, selv i sit testamente, der bliver udfærdiget otte dage, inden hun dør, "er moderen ude med riven efter sin svigersøn."

Da enkefruens første mand døde i 1755, havde hun fået en kongelig bevilling på, at hun kunne sidde i uskiftet bo, men allerede to år senere presser Jesse på, for at Sidsel skal have sin arv efter sin fader.

Dette resulterer i en ændring af nævnte bevilling, således at enkefruen må skifte med sin datter den 8. september 1757, hvilket bevirker, at det unge par blandt andet får Kornumgård, hvor de bosætter sig.

Møllen ved Kornumgård i 1600-tallet har sandsynligvis været af denne type.

Det er givet, at den modvilje, enkefruen har haft over for sin svigersøn, bliver forstærket efter denne sag, og man må formode, at de næppe har den store kontakt med hinanden herefter.

Sidsel og Jesse får så vidt vides to døtre. Den ældste bliver nævnt i ovennævnte testamente, hvor enkefruen får indført, at den ældste af døtrene skal være enearving til hende, men kun mod at hun tager sin mormoders efternavn.

Med de tidsintervaller, der her er tale om, er det givet, at enkefruens barnebarn ikke er myndig ved enkefruens død og for at hindre, at barnebarnet skal fristes til at indgå et ægteskab, som enkefruen ikke ville have billiget, er der indført følgende i testamentet: "Derfor bør besynderlig den første at raadføre sig med executore testamenti, naar hun foreslaaes noget Partie, som hun siunes om, paa det han som meere forfaren i Verden kand overlægge om saadant kand være hende tienligt eller ikke."

Enkefruen får på sit dødsleje sin vilje, og barnebarnet lover at tage navnet Ermandinger, og man må formode, at enkefruen udånder med en vis fred i sjælen.

Jeg er dog bange for, at hun "ville have roteret i sin grav," hvis hun havde vidst, at Jesse og Sidsel flytter op på Vrejlev Kloster kort tid efter hendes død og bortforpagter Kornumgård.

Som afslutning kan det nævnes, at Kornumgård og Nibstrup på et tidspunkt igen får fælles ejer.

Dette sker ved, at Jesse efter Sidsels død i 1770 samme år gifter sig med enken efter forpagteren på Kornumgård. Jesse dør i 1775 og hans enke gifter sig med ejeren af Nibstrup, Søren Pedersen Thorup.

Thorup er en driftig landmand og sætter da også sit præg på gården ved at opføre en del nye bygninger.

Søren Pedersen Thorup, der dør i januar 1791, overlever sin kone, men gifter sig dog ikke igen, så ved sin død overgår al hans gods til hans søskende, da han ingen børn har.

Gården bliver solgt til Christen Brønnum, der fortsatte med at forny dens bygninger, ligesom han omkring 1800 etablerede afbyggergården, Enggården.

I forbindelse med stavnsbåndets afvikling har han en del bryderier, og muligvis som resultat af en overvejelse, "om at det ikke var døjen værd," sælger han gården i 1803.

De efterfølgende år er temmelig turbulente, og gårdens storhedstid slutter reelt med Brønnums salg. Det ses blandt andet i, at gården står øde hen i 3-4 år omkring statsbankerotten i 1813, og allerede i begyndelsen af 1900-tallet er gården så udparcelleret, at der ikke længere er tale om en stor gård.

Som nævnt bliver der bygget nye udbygninger til gården i 1946, men disse får i realiteten ikke lov til at være i drift i ret mange år, og der, hvor den tidligere så stolte gård lå, ligger der i dag et stort bygningskompleks, der dog har bevaret navnet, der hører stedet til: Kornumgård.

Kapitel 3

Landbruget i 1700-tallet

Videre langs Nørre Å, Stamhuset Birkelse, vandmøller, jordskælv og fattiggården i Vangdrup.

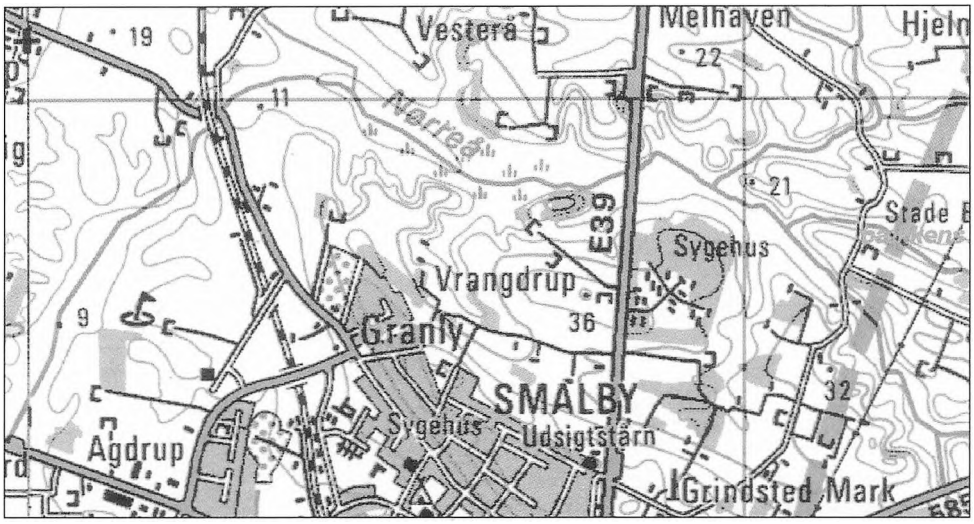

Fortsætter man opstrøms Nørre Å, kommer man kort efter, at åen har passeret Manna-Brønderslevvejen til et sted, hvor der tilbage i 1664 lå endnu en vandmølle, Oddergårds Mølle eller Mellem Mølle. Møllen har efter alt sandsynlighed det meste af tiden hørt under Stamhuset Birkelse. Ved en landvæsenskommissionskendelse i 1906 besluttede man, at nedlægge den. Gården, der lå ved møllen, blev drevet videre som landbrug, men blev også senere nedlagt.

Længere opstrøms, der hvor åen skærer vejen mod Tolstrup lå en tredje vandmølle, Gunders Mølle eller Nørre Mølle, som den også kaldtes. Man ved, at møllen eksisterede tilbage i 1606, og at den på et tidspunkt, i hvert fald i 1664, hørte under Børglum Kloster.

I 1688 hører den under Stamhuset Birkelse. Ganske vist nævnes det, at møllen i 1834 tilhører Hjermitslevgård, men da Hjermitslevgård på dette tidspunkt er en del af Stamhuset Birkelse, er der næppe nogen ændring i ejerforholdet. Der menes at have været et gårdmejeri på gården ved møllen, Nørre Møllegård.

Vi ser her resultatet af et forhold, der gjorde sig gældende i sidste halvdel af 1800-tallet, nemlig at kornpriserne faldt stærkt. Dette bevirkede en stærk forøgelse af byggeriet ved landbruget. Flere og flere udvidede deres malkekvægsbesætninger og slog i højere grad ind på en blanding af kvæghold og mejeridrift, og dette krævede ofte en udvidelse af bygningerne. En

anden årsag til, at man så at sige sadlede om i dansk landbrug, var, at man i disse år fik mange nye impulser fra blandt andet Holsten, hvor man i en del år med held havde taget mejeridrift ind som en del af landbruget. I dag, hvor de gamle gårdmejerier – eller hollænderier, som man helt tilbage i midten af 1700-tallet også kaldte dem – for længst er nedlagte, findes der rundt om på gårdene ikke længere meget, der kan vise os, hvordan disse var indrettede.

I 1855 købte møller Albrecht Sørensen møllen fri fra Stamhuset Birkelse. Vandmøllen nedlagdes omkring 1870, da man regulerede denne del af åen. Ligeledes har det sikkert haft en betydning, at jernbanen blev anlagt og netop gik forbi området, og mølledammen ellers ville have ligget i vejen. Nørre Møllegård bliver den dag i dag drevet som landbrug.

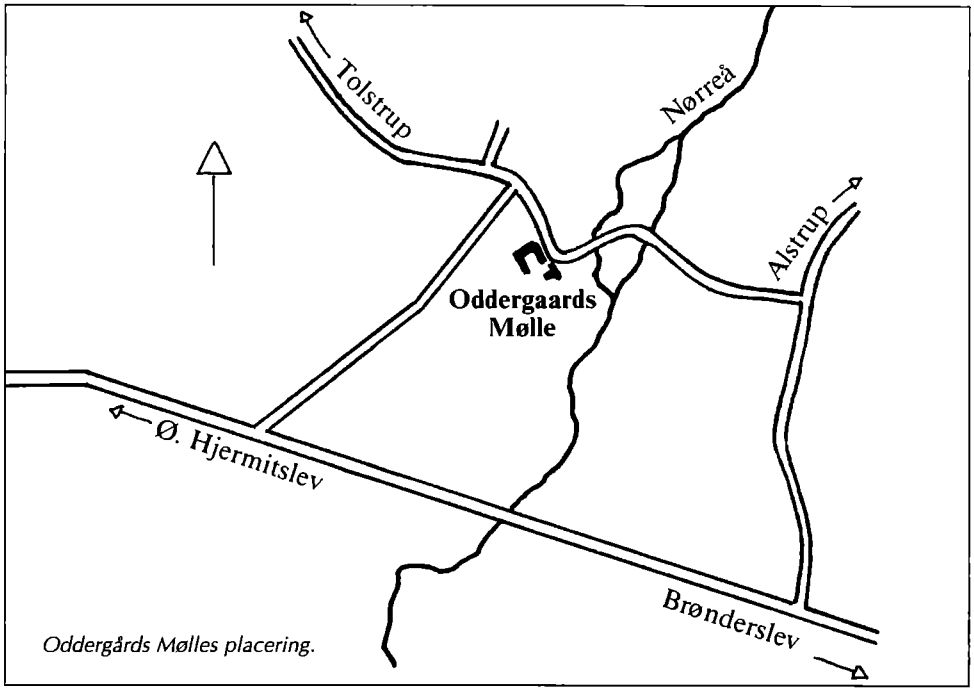

Oddergårds Mølles placering.

Stedet er også interessant, fordi der tilbage i jernalderen, da området nord og vest for det nuværende Brønderslev var relativ tæt beboet, fandtes et vadested her. Det har vist sig, at der gennem tiden har været flere veje, der har ført over åen på dette sted, og at området derfor lokalt har haft en stor betydning. Navnet Brønderslev nævnes første gang i 1305.

Stamhuset Birkelse

Efter nu flere gange at have nævnt Stamhuset Birkelse, vil det her være på sin plads at redegøre for, hvad Stamhuset Birkelse egentlig var for en størrelse. Fra 1690 til 1849 oprettedes der 32 stamhuse i Danmark, det vil sige sædegårde med mindst 400 tdr. hartkorn, der gik i arv efter en i

stamhusbrevet fastsat arvefølge uden at måtte deles. Stamhuset kunne dog frasælge tilhørende fæstegårde. Stamhuset fik en række økonomiske privilegier som for eksempel fritagelse for tiende og skattefrihed for hovedgårdens vedkommende. Til gengæld blev al stamhusets ejendom betragtet som en form for kongeligt len, således at dette skulle tilfalde kongen, når oprettende slægt uddøde. Efter dette mønster oprettede ejeren af Birkelse, Otto Skeel, i 1696 Stamhuset Birkelse for herved at sikre sit gods for slægten Skeel.

Ved oprettelsen bestod Stamhuset Birkelse af Hovedgården Birkelse, Rævkærgård, Hjermitslevgård og det halve af Gammel Hammelmose (fra 1794 det hele) med fæstegods, møller, broer og skove (Pajhede, Ovnstrup og Ulveskov).

Med grundloven af 1849, hvor den kongelige enevælde ophørte, blev det staten, der overtog rettighederne i forbindelse med stamhusene. Oprettelse af nye blev forbudt, og de eksisterende skulle overgå til fri ejendom.

Men først ved jordloven af den 4. oktober 1919 kommer der en endelig løsning på problemet omkring stamhusene. Staten opgiver sine rettigheder over for disse, mod at stamhusene til gengæld skal betale en afgift på 25% af hele stamhusets værdi. Desuden skal ejeren mod erstatning overdrage en 1/3 af stamhusets jord til oprettelse af mindre brug.

Nok om Birkelse i denne omgang.

Nørre Å ved Tolstrupvej nordvest for Brønderslev er et utroligt flot vandløb.

Turen går ud over engene

Efter at have passeret broen ved Tolstrupvej fortsættes ud over engene mod broen ved hovedvejen mellem Brønderslev og Hjørring.

Et lille stykke ude på engene lå der tidligere endnu en vandmølle umiddelbart nord for gården Thorsmark.

Åens vandspejl ligger her grundet uddybning op til en meter under engenes overflade. Vandet er rent, og bunden består af sand. Af de omkringliggende enge opdyrkes de tørreste, mens de fugtige anvendes til græsningsarealer. I engene er der flere væld, der naturligt nok giver sumpede områder. Længst mod øst i engene mod syd findes der en lille privat skov, og bag den ligger gården Vangdrupgård, der er nævnt i 1469. Syd for denne ligger Møllegården, hvor der tidligere lå en stor vindmølle.

Vandmøller og jordskælv

Som man kan se, har der tidligere været en del vandmøller både langs det øvre af Ryås løb og langs de største af tilløbene til åen.

Valdemar Atterdag gjorde sikkert sit til, at der blev bygget en del vandmøller, da han ikke mente, at noget vandløb måtte løbe i havet, "uden det havde tjent samfundet til nytte."

Nu må man dog ikke tro, at vandmøller på Valdemar Atterdags tid var en ny opfindelse. Det viser sig, at man tilsyneladende allerede for to tusind år siden enkelte steder i Jylland anvendte vandmøller til at male mel. Selv om området ligger lidt uden for det område, jeg her beskæftiger mig med, kan det i parentes nævnes, at et af de første steder, hvor man mener, der med sikkerhed har været anvendt vand til mølledrift, er ved Bolle sydvest for Dronninglund.

Hvad er så årsagen til, at møllerne for hovedpartens vedkommende forsvinder over en relativ kort årrække? Ja, hertil er der sikkert flere, men én af årsagerne, synes jeg, er yderst interessant:

I forbindelse med at Rentekammeret den 19. maj 1761 foretager undersøgelser om muligheden for at tillægge møllerne ekstra skat til kongens stedse slunkne pengekasse, bliver man, af den tilbagemelding Rentekammeret får fra amtmændene, gjort opmærksom på et problem for mange af vandmøllerne: Det manglende vand. Dette problem opstod meget pludseligt grundet et ganske bestemt forhold nemlig: Jordskælv.

Nu er jordskælv ikke et naturfænomen, der normalt forbindes med Danmark, men ikke desto mindre har der været en del registrerede jordskælv fordelt over tiden fra 1073 til det sidste større den 3. april 1841 (der er andre steder nævnt den 5. april). Dette sidste større jordskælv var i øvrigt relativ stærkt i store dele af Kjær Herred omkring Birkelse og Åbybro. Ligeledes vides det, at et relativt kraftigt jordskælv ramte København i 1515 med stor frygt og ængstelse over hele landet til følge.

Derudover skulle der ifølge overleveringerne have været et meget stort jordskælv omkring begyndelsen af vor tidsregning. Da der i slutningen

af 1800-tallet berettes om dette jordskælv, sætter man dog ikke megen lid til rigtigheden af denne overlevering.

De tre jordskælv, der havde haft særlig negativ betydning for møllerne, fandt sted den 7. februar 1745 kl. kvarter over ni om formiddagen, den 1. november 1755 og i december 1759.

Ved jordskælvene skete det for vandmøllerne uheldige, at vandmængden i mange vandløb mindskedes varigt og i mange tilfælde så meget, at der ganske enkelt ikke længere var tilstrækkeligt til, at der var mulighed for at drive møllevirksomhed.

Et andet forhold, der ses nævnt flere steder, er det i den tid tilbagevendende problem med sandflugt. Der er adskillige eksempler på, at hele søer og vandløb mere eller mindre er blevet udtørret grundet sandets uhæmmede mulighed for at blæse ind over landet. Et forhold, som jeg vil komme nærmere ind på senere.

Problemet med det manglende vand til møllerne bevirkede, at man ofte var nødt til at fragte det korn, der skulle males, over store afstande til en mølle, der stadig var i drift. Da de tilbageværende møller derved naturligvis ikke i længden kunne blive ved med at klare det stadig stigende pres, var man efterhånden tvunget til at etablere stadig flere vindmøller til erstatning for de nedlagte vandmøller.

Hvor stort problemet kunne være ses af en beretning, hvori det hedder, at man var nødt til at fragte kornet i åben båd over Limfjorden, dernæst med en sæk korn på nakken at "oplede" en mølle, der var i stand til at yde den fornødne hjælp. Efterfølgende skulle man med sækken med mel på nakken tilbagelægge turen hjem på samme måde.

At nye vandmøller ikke blev etableret som erstatning for de nedlagte er ikke underligt, da man ganske enkelt var begyndt at opfatte vandmøller som en usikker investering, modsat tidligere, hvor man opfattede disse som meget stabile.

Fattiggården i Vangdrup og Serritslev

Ved hovedvejsbroen befinder vi os lige nord for Vangdrup. I 1864 købte Brønderslev kommune en nedlagt gård i Vangdrup til fattiggård, men i 1891 kom en lov om alderdomsforsørgelse, og fattiggården blev nedlagt. I stedet byggede man et nyt fattighus ved Jerslevvejen. I alderdomsforsørgelsesloven gik man ud fra, at det var muligt at finde pleje til de gamle under private former.

Da dette efterhånden viste sig at være et problem, besluttede sognerådet i 1916 at bygge en ny og større præstegård, hvor de gamle kunne bo.

Dette blev Brønderslevs første alderdomshjem og er i dag efter en del om- og tilbygninger det, vi kender som "Risagerlund."

Tager man i stedet for mod nord ad hovedvejen, kommer man til Serritslev. Ser man tilbage i tiden, er byen atypisk sammenlignet med den udvikling, som en lang række landsbyer gennemgik i begyndelsen af 1800-tallet, hvor der over det ganske land fandt en udflytning af gårde sted. Ved ordet udflytning forstås, at gårdene flyttes ud fra landsbyerne.

Landbrugets udflytning

Gennem en storstilet indsats fra statens side, blev der åbnet mulighed for landbrugets udflytning. Blandt andet gennem etablering af økonomisk støtte til den enkelte bonde samt en gennemgribende landboreform, der med tilvejebringelse af de enkelte elementer strakte sig over flere år.

Tidligere havde gårdene ligget samlet med jordene anbragt som stråler ud fra denne samling af gårde, hvor den enkelte gård kunne have op til 80 meget små lodder, og hvor en rationel dyrkning var en umulighed.

Grundtanken var, at den enkelte landmand ved udflytning i langt højere grad havde mulighed for at dyrke sin jord, som han fandt bedst. Tidligere var alle i landsbyen bundet af de fælles beslutninger om, hvornår og hvorledes markerne skulle dyrkes.

Nu må det ikke forstås sådan, at alle hjalp alle med markarbejdet, inden udflytningen fandt sted. Dette var ikke tilfældet. Det forholdt sig således, at det var nødvendigt, at alle såede og høstede nogenlunde samtidig, da det med den form for marker, man havde dengang, var umuligt at undgå at komme ind på naboens jord grundet de meget smalle jordlodder, der lå side om side.

Derudover kunne dyrene ikke udnytte stubmarkerne til græsning, inden alle havde indhøstet, og derfor var det nødvendigt at sætte faste tidsrammer for, hvornår dette arbejde skulle være færdigt. Ligeledes var det af praktiske grunde nødvendigt, at kornmarkerne lå side om side, således at man efter indhøstningen fik et stort samlet areal, der kunne anvendes til den fælles græsning. Overskred en bonde nævnte tidsfrist, måtte han "tage skade for hjemgæld," hvilket ville sige, at han selv måtte bære ansvaret for den skade, der eventuelt opstod på hans afgrøder, ved at de andre bønder ledte deres kreaturer ind på de marker, der burde være afhøstet.

Gennem læsning af nogle af de gamle tingbøger vil man kunne erfare, at man ofte havde stridigheder omkring de enkelte markers udstrækning. Kunne man ustraffet tage en enkelt plovfuge af nabomarken, så man uden omkostninger kunne udvide sit jordtilliggende, blev dette ofte gjort.

En meget væsentlig årsag til, at der i begyndelsen af 1800-tallet skete store ændringer inden for landbruget, var den tidligere omtalte landbokommission, der nedsattes i 1786. Den skulle se på alt, hvad der kunne tjene til forbedringer af bondestandens vilkår. Dette skete ved forordningen af den 23. april 1781. Her blev der åbnet mulighed for at løse den enkelte bonde fra landsbyfællesskabet, den såkaldte udskiftning fra fællesskabet. Det blev altså muligt for den enkelte bonde selv at bestemte over sin jord, frem for at være bundet af den omtalte meget traditionelle fællesdyrkning af landsbyens jorde.

I 1788 besluttede man, at stavnsbåndet med øjeblikkelig virkning skulle bortfalde for alle under 14 og over 36 år. Frem til den 1. januar 1800 skulle der ske en gradvis ophævelse af stavnsbåndet for alle. En af

årsagerne til, at det var muligt at ophæve stavnsbåndet, var, at udskrivningen til hæren blev flyttet fra herremændene til staten.

Hoveriarbejdet blev frem til 1807 væsentlig reduceret, da mange fæstegårde blev solgt i fri handel. Bønder, der købte egen gård, var naturligvis ikke længere underlagt de bestemmelser for blandt andet hoveriarbejde, som gjaldt, mens de var fæstebønder.

Totalt set, var det loven om mulighed for udskiftning og ophævelsen af stavnsbåndet, der var hovedårsagerne til strukturændringerne inden for landbruget. Det resulterede i den placering af gårdene ude i det åbne land, som vi ser i dag, og som jo var og er en nødvendig forudsætning for, at landmanden kan dyrke sin jord, som han finder bedst.

Udflytningen var naturligvis meget kostbar, og i Jylland var der indtil 1805 kun udflyttet mellem 10 og 20% af gårdene. I det ellers relativt fattige Jetsmark Sogn skete udflytningen dog i 1799, hvilket også var tilfældet i Alstrup.

I Hjermitslev fandt den sted allerede i 1796, mens man i Ingstrup havde en del problemer, således at udflytningen strakte sig over årene 1797 til 1800. I Hune Sogn løb man også ind i en del problemer i forbindelse med udflytningen, og først efter en række møder nåede man til enighed i 1823.

Staten ydede nogen hjælp til at få opført nye bygninger. I 1786 oprettedes der en statslig kreditkasse, som bønderne kunne frekventere i forbindelse med låntagning til etablering af nye gårde. I 1797 blev C.D. Reventlow medlem af bestyrelsen for denne kreditkasse, og han sørgede for, at den fik væsentlig flere midler end tidligere, og udlånene steg. Man lovede hovedgården skattefrihed, selv om denne frihed tidligere var knyttet til det forhold, at der under hovedgården skulle være mindst 200 tdr. hk bøndergods. Ændringen af reglerne for skattefrihed bevirkede, at godserne blev langt mere tilbøjelige til at frasælge fæstegods.

Da der i disse år var en kraftig stigning i priserne på landbrugsprodukter, kunne den enkelte bonde se en fordel i at få sit eget. Det blev tilskyndet godsejerne at frasælge fæstegods og eventuel låne bønderne penge til at købe egen gård.

De renter, de tog for sådanne lån, gav et større økonomisk udbytte, end hvis de selv dyrkede disse jorde. Mange steder blev det sådan, at godsejerne i meget høj grad gennem deres långivning selv var med til at finansiere salget af fæstegods.

I disse år blev det almindeligt, at man ved hovedgårdene opførte jordløse huse, hvor godsets ansatte kunne leje sig ind. Det vides, at ejendomspriserne fra 1730 til 1806 steg til det 10-dobbelte.

En "sidegevinst" ved udflytningen var, at der blev flere bønder, der fik brug for "fremmed" arbejdskraft. Dette fik stor positiv betydning for et andet forhold. I midten af 1700-tallet var der et meget stort antal tiggere. En jysk præst, J.D.W. Westenholz, anslog i 1772, at der fandtes knap 62.000 tiggere i landet. Tallet kan naturligvis ikke bevises, men det er

givet, at der var mange, og sammenholdt med den samlede danske befolkning har problemet været endog meget stort.

Som en parentes kan det nævnes, at omtalte år, 1772, var skelsættende inden for dansk teaterliv. Det var netop i dette år, nærmere bestemt den 26. september, at man for første gang hørte dansk tale fra en teaterscene. Den modige mand, der tillod sig at være primus motor for dette forsøg, var den navnkundige Ludvig Holberg, som ikke lod sig kue af datidens tendens til, at det danske ikke var godt nok. Man ser jo også i nogle af hans teaterstykker, at det, at falde på halen for det etablerede, ikke just var hans stil.

Tilbage til det alvorlige problem omkring de mange tiggere ses det, at staten stod magtesløs over for problemet, der ikke kun var knyttet til visse dele af landet, men var et problem overalt.

Den første fattiglov fra 1708 havde ikke ændret meget ved forholdene, og problemet voksede sig blot større og større. Man henstillede uafladelig til de lokale myndigheder om at føre tilsyn med, at der i deres lokalsamfund ikke var tiggere udefra, men kun lokale. Til at håndhæve denne henstilling ansatte man ofte en tiggerfoged, der skulle pågribe udefrakommende tiggere. Det var ofte en af de lokale tiggere, der var større og stærkere end de fleste, og han fik så et vist beløb i dusør, hver gang han havde pågrebet en sådan udefrakommende betler. Så sent som i 1778 talte man om, at der rundt i landet fandtes et utal af omløbende fremmede folk, der ikke kun tiggede, men også truede almuen. Blev en sådan person pågrebet, blev han sat på tvangsarbejde på en tvangsarbejdsanstalt.

I 1802 (i øvrigt var det den 5. maj dette år, at guldhornene blev stjålet) prøvede man at sætte fattigdomsproblemet mere i system ved at vedtage en ny fattighjælpslov, der forpligtede hvert sogn til at understøtte dem, der var født i det pågældende sogn.

Nu var det forhold, at der fandtes mennesker, der ikke kunne klare dagen og vejen uden at tigge, naturligvis af langt ældre dato. Ja, man må vel formode, at der altid har været mennesker, der har været så uheldige, at de ikke har kunnet klare sig uden hjælp fra andre.

I recessen fra 1558 uddybes en bestemmelse fra 1537 om, at personer, der grundet sygdom eller alder ikke kunne føde sig selv, havde ret til at gå rundt i hjemsognet og tigge. Det blev endog præciseret, at det var landsbyens bønders pligt at bygge et fattighus til sognets fattige og husløse.

Allerede i 1587 fik man en forordning omhandlende retningslinier for håndtering af raske folk, der ikke ville arbejde, men i stedet gik rundt i sognet og tiggede, ligesom man allerede her vedtog, at tiggere skulle blive i deres hjemsogne frem for at ligge fremmede sogne til byrde. Personer, der uden skyld ikke længere kunne få føden, havde en særlig ret til at tigge. Det blev udvidet til også at dække personer, der var blevet ruineret grundet ildebrand, kvægpest og lignende.

Den 18. maj 1620 oprettedes der et såkaldt børnehus ved Helligåndskirken i København. Dette initiativ kom til veje i erkendelse af, at der rundt i Jylland var mange børn, ofte forældreløse, der ikke kunne klare dagen og vejen uden at ernære sig ved tiggeri. Dette børnehus kunne tage 600 børn i alderen 12 til 14 år, som altså blev hentet til København fra Jylland for at dæmme op for tiggeriet.

Den almindeligste form for fattighjælp på landet i 1700-tallet var, at der hos et bestemt antal af landsbyens gårde var mulighed for på skift at blive bespist. Da udflytningen fra landsbyerne tog fart i begyndelsen af 1800-tallet, gik denne ordning i opløsning, og antallet af tiggere blev da også reduceret væsentligt grundet behovet for fremmed hjælp hos de nyetablerede udflyttere.

Tilbage til Serritslev

Det atypiske ved denne by var, at udflytningen kom en del senere hertil, end tilfældet var i det meste af landet. Dette var dog ikke ensbetydende med, at man ikke tænkte nye tanker. Her fandt man ud af, at det var nødvendigt at gøde jorden med husdyrgødning for at få et større høstudbytte.

Derigennem skabte man grundlaget for en større animalsk produktion, og fremstillingen af smør tog et vældigt opsving. Man videresolgte måske dette til en smørkræmmer Lassen fra Løkken, Jens Peter Lassen, der gennem nogle skudehandlere eksporterede det, emballeret i dritler af bøgetræ, til Norge, ligesom han også i sin tid i Løkken ejede 2-3 skibe, med hvilke han selv fragtede opkøbte varer til både Norge, Sverige og England. Det var nemlig ikke kun smør, han opkøbte, selv om det var smørret, der gav ham mulighed for at starte sin senere meget store handelsvirksomhed, som han drev godt hjulpet af sin kone Mette, født Nielsen. Han opkøbte også kreaturer og svin, slagtede, saltede og emballerede dem i dritler for videresalg.

Nu var det at drive skudehandel ikke uden en endog til tider meget stor risiko. Man må tænke på, at der tidligere ikke var mulighed for at forsikre hverken skib eller last. Så blot én storm kunne ruinere en ellers velhavende og forstandig handelsmand.

Det berettes, at der omkring 1821 opstod mulighed for en ganske speciel eksportartikel: Kreaturben til England. I England brugte man dem til benmel – uvist til hvilket formål. I disse år blev en del gamle kirkegårde nedlagte, da man skulle bruge pladsen til udvidelse af byerne, og man var ikke sen til at udnytte denne mulighed:

Der blev opgravet menneskeknogler i endog meget stor stil, som også blev eksporteret til England. En handling der i dag ville have stødt på uoverstigelig modstand, men altså ikke i første halvdel af 1800-tallet.

At det var et stort fremskridt at gøde jorden, er for os i dag en selvfølge, men det var det bestemt ikke dengang, da var det en relativ ny tanke. I en markbog fra 1683 står der, at den almindeligste måde at dyrke jorden på var, at man avlede på jorden to måske tre år i træk, og derefter lod den hvile, ligge brak, i 4-5 eller op til 12 år, alt efter hvor god jorden var. En anden mulighed var som nævnt at gøde jorden, men det var ikke almindeligt, da man jo ikke havde kunstgødning, men kun husdyrgødning. Hvilken man i øvrigt visse steder blandede med græstørv, således at man gennem kompostering forsøgte at "strække" den forhåndenværende gød-

ningsmængde. Gødede man jorden, kunne man avle på den i 4-5 år for derefter at lade den ligge brak i 4-5 år.

Der er eksempler på meget dårlig jord, hvor man avlede havre i to på hinanden følgende år uden at gødske. Derefter lod man den ligge brak i op til 16 år. Det er forståeligt, at de store godser havde brug for utrolig megen jord for at have en jævn produktion, der virkelig battede noget. Derfor kan man også forstå den lille fæstebondes kvaler med at få afgrøden stor nok på det ofte meget lille stykke jord, som han havde råderet over.

Der er derfor ingen tvivl om, at bønderne fra Serritslev gennem deres nye dyrkningsmetode var med til at påvirke udviklingen i de omkringliggende sogne.

Grandebreve

Når vi nu alligevel har fat i landsbyerne, kan det være spændende at se på, hvorledes disse blev ledet, inden stavnsbåndets ophævelse og altså inden udskiftningen. Det er givet, at herremanden var den altdominerende person for landsbyen. Ofte ejede han ganske enkelt hele byen. Det var ham, der ejede de jordløse gadehuse. Det var ham, der ejede gårdene, som bønderne havde lejet/forpagtet, eller som det hed dengang: Havde fæstet.

Da herremanden jo ikke kunne være alle steder på én gang for at holde øje med, hvad hans fæstebønder foretog sig, var det nødvendigt for ham at have et sæt "ordensregler," for at få landsbyen til at fungere. Som jeg vil komme ind på senere, havde herremanden meget vide beføjelser, når talen faldt på forholdet mellem ham og hans fæstebønder, og set med nutidens øjne havde han en kolossal magt, som han ofte ikke tøvede med at anvende. Men forholdet mellem fæstebønderne indbyrdes måtte også sættes i system, så der ikke kom til at herske anarki fæstebønderne imellem, og af den årsag var det da også i fæstebøndernes interesse, at man havde et sådan sæt "ordensregler" eller fælles retningslinier, om man vil.

Disse fælles retningslinier var ofte nedfældet i et såkaldt "grandebrev." Et "grandebrev" kan altså nærmest opfattes som en landsbyvedtægt, hvori man nedskrev retningslinier for landsbyens fælles anliggender og altså også markfællesskabet, eller som det rettere var: Dyrkningsfællesskabet.

For de fleste grandebreves vedkommende stammer de fra 1600- eller begyndelsen af 1700-tallet. Et eksempel på et sådan "grandebrev" finder man fra 1713 gældende for Vrensted sydøst for Løkken. Indledningen i dette brev lyder i et lidt nyere sprog end det oprindelig anvendte således:

"Bymændene skal samtlige på et vist sted forsamle sig årlig før Philippi & Jakobsdag (1. maj) og sætte tvende mænd til grandefogeder efter årlig omveksling og omgang fra mand til mand, hvori ingen sig må værge, når det ham vitterligt tilfalder. Samme grandefogeder skal på grandestævne udnævne og til sig tage 8 mænd, som tillige med dem skal have flittigt indseende, at der holdes forsvarlig hegning på ager og eng og til al byens nytte. Og hvad i henseende til byens gavn og bedste pålægger, enten det

heri findes indført eller ej, når det ikke strider mod lov og ærbarhed, skal alle de andre rette sig efter og må ej af 1, 2, 3 á 4 kuldkastes. Og om nogen gør imod samme pålæg, skal de modvillige pantes for så meget, som de var pålagt, hvilket samtlige bymænd skal være dem behjælpelige med, og det, de således udpanter, skal grandefogederne beholde til Mikael (Mikkelsdag, den 28. september), da det skal deles mellem bymændene eller til byens tarv bruges og ikke at drikke det op.

Hvem som imodstår, hvad man i så måde pålægges, skal pantes hver gang for 8 skilling og desforuden tiltales efter loven.

Hvo, som ej møder på grandestævne, når dersom bliver tilsagt og advaret, uden de har lovligt forfald, pantes straks for 4 skilling."

Derefter følger en lang række bestemmelser og regler, hvoraf nogle enkle kan nævnes:

"Til 1. maj eller før eftersom granderne derom pålægger og samtykker, skal alle svin være forsvarligt ringet, ellers pantes for hvert uringet svin 2 skilling og siden dobbelt op, til de bliver forsvarligt ringet."

"Ingen må lade sine plovbæster gå uden vagt og gør skade i ager og eng. Hvem herimod gør, pantes for hver gang 1 mark og betale skaden efter granders sigelse."

"Hvem, som lægger vej over andres sæd, pantes for 2 mark."

"Om skab kommer på nogens høveder, skal de holde dem til side på de steder, at de kan være andre uden skade; hvem, som gør det ej, pantes efter grandernes sigelse og have forlov at skyde dem eller have forlov at styrte dem ud i tørvegrave."

"De, som er modvillige og ej vil give hyrderne deres mad og løn, pantes uden nogen forskel (på) hvem det er, når der påklages, hver gang for 4 skilling og derforuden skaffe hyrderne, hvad dem tilkommer."

"Om nogen her i byen bliver noget frastjålet, da skal grandefogederne straks lade advare til grandestævne, og samtlige bymænd skal være den eftersøgende behjælpelig med at ransage på lovlig måde."

Grandebrevet slutter med følgende, synes jeg, meget overraskende og imponerende afsnit:

"Grandefogederne skal være forpligtet til at give den fattige ligeså god ret som den rige og ingen må på grund af partiskhed eller venskab skånes, men forsvarlig skal den skyldige straffes efter de andre bymænds pålæg."

Et af de forhold, der går igen i grandebrevene, er den enkelte bondes forpligtelse til at holde sin del af gærdet omkring kornmarkerne ved lige. Det forholdt sig således, at man rundt om disse marker havde anlagt et gærde, der ofte bestod af to rækker staver, hvor imellem man anbragte ris af tjørn eller grene således, at løsgående dyr ikke kunne komme ind og ødelægge afgrøderne. Ansvaret for, at disse gærder blev holdt ved lige, lå hos samtlige bønder, der havde ansvaret for så stor en del af gærdet, som svarede til netop hans del af det indhegnede areal. Det er givet, at fæstebønderne for os i dag at se var underlagt herremandens lune og

forgodtbefindende, hvilket der findes mange eksempler på. Fæstebonden skulle blandt andet på herremandens foranledning/tilsagn være villig til at stille hest og vogn til rådighed for ham, når herremanden havde brug herfor. Den 21. august 1641 stævnede Mikkel Nielsen i Torpet Poul i Brogård i Kås for dom angående, som det dengang hed: "Hans fæstes fortabelse." Poul møder op på tinget og beretter: "... at han har forbedret husbygningen, og at hans smørskyld var betalt." Så hvad angår hans overholdelse af de forpligtelser, der var i forbindelse med hans fæste, mener han at have overholdt til punkt og prikke.

Umiddelbart efter høstens påbegyndelse dette år havde Mikkel Nielsen sendt bud til Poul, at han skulle køre et læs korn til Aalborg. Under normale omstændigheder ville Poul havde efterkommet et sådan ønske med det samme, men da han var blevet håbløs bagefter med høsten hjemme på sin egen mark, mente han, det var rimeligt, at han ventede et par dage med at efterkomme Mikkel Nielsens besked. Der faldt dom samme dag, som lød: "Da han ikke har stillet husbonden tilfreds for sin oversiddelse, er hans fæste forbrudt." Eller sagt på nudansk: Han havde mistet sin ret til at blive på den gård, han havde forpagtet.

Hvor lang tid en fæstebonde normalt havde til at fraflytte en fæstegård i sådanne tilfælde, ved jeg ikke, men det havde man givetvis faste regler for, da det ikke var sjældent, at en fæstebonde blev "smidt på porten," fordi han ikke efterkom gårdens ejers påbud om at gøre dette eller hint.

Forholdet mellem fæstebønderne indbyrdes bar derimod tilsyneladende præg af overordentlig stor retfærdighedssans. Især synes dette at være tilfældet, når man tænker på, at dette "borgerlige ombud" at være enten grandefoged eller menig grande, (som de 2 gange 8 personer, som grandefogederne valgte, blev kaldt) gik på skift mellem bymændene (fæstebønderne).

Det ville være utopisk at tro, at ikke en og anden i visse tilfælde følte sig urimeligt behandlet. Men at man så tidligt havde intentioner om at skabe et "lokalsamfund," hvor alle var "lige for loven," og hvor alle så at sige skulle hjælpe alle med at få dette "lokalsamfund" til at fungere til fælles bedste, er for mig at se overordentlig bemærkelsesværdig og tankevækkende.

Som det ses, så var der tilsyneladende en høj grad af solidaritet bønderne imellem, og man ser da også ofte, at grandebrevene indeholdt bestemmelser om, at det var en kollektiv pligt at hjælpe hinanden for eksempel med markarbejde i tilfælde af sygdom. Ligeledes var det ofte bestemt, at man skulle hjælpe hinanden ved gårdbrand. Man må her tænke på, at dette skete relativt ofte, da de stråtækte gårde lå meget tæt, og at det derfor var i alles interesse at hjælpe, hvis der udbrød brand. Det var derfor heller ikke ualmindeligt, at man, ofte anført af oldermanden, som mange steder var synonym for grandefoged, og altså blev valgt for et år ad gangen, regelmæssigt synede den enkelte gårds skorsten og bageovn, for derigennem at imødegå en del af brandene.

Som det ses, er det alene fæstebønderne, der er nævnt i forbindelse med grandebrevene. Dette skyldes, at andre i landsbyen som for eksempel de "jordløse," som dengang var synonym for husmænd, tjenestefolk og aftægtsfolk, ikke var omfattet af disse vedtægter. Så "nogle var altså mere lige end andre," al den stund at landsbyfællesskabet var bøndernes fællesskab, selv om de andre befolkningsgrupper bestemt var tålt, dog kun så længe de overholdt de "spilleregler," som fæstebønderne havde opstillet.

Datidens anvendelse af ordet "husmand" var en anden, end den er i dag. Hvor ordet "husmand" normalt er anvendt for en landmand med en lille gård, jfr. begrebet husmandsbrug eller husmandsforening, så dækkede udtrykket tidligere en beboer, der ejede så lidt jord, at det var nødvendigt for ham at have andet arbejde ved siden af for at klare dagen og vejen. Som en tommelfingerregel gik skellet mellem et husmandsbrug og et egentligt gårdbrug ved 1 td. hartkorn.

Ifølge de oplysninger, jeg har stødt på, var det typisk, at husmanden arbejdede hos fæstebønderne, når de i spidsbelastningsperioder havde brug for ekstra arbejdskraft, ligesom det ikke var ualmindeligt, at bonden betalte en husmand for at møde op hos herremanden, således at bonden kunne undlade at sende en af sine karle op til herremanden for at udføre hoveriarbejde.

Det menes derfor, at den arbejdskraft, der lå hos husmanden, ikke betød særlig meget for herremanden, da han så at sige havde sikret sig tilstrækkelig arbejdskraft på hovedgården gennem de fæstebønder, han havde.

Ved slutningen af 1700-tallet, hvor stavnsbåndet efterhånden fik mindre og mindre betydning for i år 1800 helt at falde væk, fik husmandens arbejdskraft større og større betydning for herremanden, for til sidst at være den største arbejdskraft for ham, da hoveriarbejdet mere eller mindre forsvandt, efterhånden som de tidligere fæstebønder fik "foden under eget bord."

Først ved udflytningen fra landsbyerne sker der en ændring for husmandens vedkommende, således at ordet fik nogenlunde samme betydning som i dag. Dette skyldtes det forhold, at husmændene ved udflytningen mistede den græsningsmulighed ved byens fælled, som de havde haft til de få dyr, de trods alt havde på deres små lodder. Dette bevirkede, at der blev åbnet mulighed for, at husmændene kunne få tildelt mere jord, så de stadig kunne have et mindre husdyrhold. Resultatet af denne mulighed bevirkede, at man ved en folketælling i 1801 skelnede mellem husmænd uden jord og husmænd med jord. Den mængde jord husmændene fik tildelt varierede oftest mellem 3 og 5 tdr. land.

Når man alligevel er i Serritslev, vil det være en god ide at aflægge Serritslev Kirke et besøg. Den er kullet, altså uden kirketårn, og er bygget af granitkvadre. Især er digerne omkring kirken for den botanikinteresserede meget spændende.

Kapitel 4

Om studehandel og kroer

Bækkens Kro, kongelige privilegerede kroer, barfred, uautoriserede kroer, smagsforstærkende midler til hjemmebrygget øl, told på hjemmebrændt brændevin og to skæbner.

Gammelt billede af Hune Kro. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Tilbage til hovedvejsbroen fortsætter turen op langs åen. Inden længe kommer man til sammenløbet af Øster Å og Stubdrup Bæk, den tidligere Vrang Bæk. Fortsættes turen langs det nordlige vandløb, Øster Å, kommer man hurtigt til en bro, Stade Bro, der er opkaldt efter den store gård, der ligger lidt nord for broen, Gammel Stadegård, der er nævnt tilbage i 1380. Længere fremme ligger, også mod nord, Ny Stadegård, hvor der i 1868 indrettedes et gårdmejeri. Tidligere bestod gårdens produktion i det væsentligste af slagtekvæg, og det opgives i 1810, at gårdens besætning bestod af 30 fedestude og 12 køer, men senere gik man altså mere over til malkekvæg.

Studehandel

Når vi nu har fat i studene, kan det nævnes, at man tilbage til 1200-tallet havde en begyndende eksport af disse til Tyskland og i 1300-tallet også til Holland, dog vedblev Tyskland med at være det foretrukne eksportland, hvortil der, som årene gik, blev eksporteret tusindvis af stude hvert år. Da man ikke havde noget transportmiddel, drev man gan-

ske enkelt studene ned gennem landet til aftagerne i Tyskland. Den rute, man brugte til dette formål, er den, der i dag er kendt under navnet Hærvejen, der også tidligere kaldtes Oksevejen. I midten af 1400-tallet steg denne eksport markant blandt andet på baggrund af, at priserne på korn i disse år var katastrofalt lave, og man begyndte derfor i højere grad at interessere sig for en animalsk produktion.

Helt tilbage i 1475 udstedes den første forordning omkring denne handel. Det viste sig dog forholdsvis hurtigt, at man fra statsmagtens side gentagne gange var nødt til at udsende regulerende bestemmelser angående eksporten. Således blev det besluttet i Christian 2.s landlov fra 1521 §93, at det var forbudt at eksportere "græsstude," hvilket vil sige stude, der kom direkte fra græsningsarealer om efteråret. Man måtte kun eksportere "staldstude," hvilket vil sige stude, der blev solgt om foråret, efter at de havde stået på stald og var blevet fedet færdig i løbet af vinteren. For at sikre, at man ikke slagtede studene om efteråret, saltede kødet og solgte det om foråret, blev det forbudt at udføre saltet kød.

Almindeligvis var studene 4-5 år gamle, når de blev slagtet. Inden de blev slagtet, skulle de være på stald fra omkring Mikkelsdag til begyndelsen af marts året efter og var så tjenlige til eksport. Det vil sige, at de dyr, man solgte til eksport, tabte meget vægt under transporten mod syd. Ved ankomsten til modtagerlandet havde man så sommeren til at genopfede dem, så de var tjenlige til slagtning om efteråret.

For mange godsers vedkommende betød opfedningen og salg af stude meget for økonomien. Ja, ofte var denne del af driften hovedindtægtskilden for mange adelsfolk tilbage i slutningen af 1500-tallet.

I en forordning fra 1578 hedder det om studehandlen: "... det er fast den største handel, som bruges, hvormed der kan blive tjent penge udi riget."

Fordi økonomien i studeavl var så god, var adelen ikke sen til sammen med kongen at lægge hindringer i vejen for studeavl hos bønderne.

Derudover var der i vinteren 1637-38 udbrudt kvægpest, som bevirkede at Christian 4. den 19. februar 1638 forbød at sælge både levende og slagtede dyr fra områder, hvor pesten hærgede, da han var bange for: "... at det gandske Land derover skal gaa til grunde og ruineres," hvis man ikke fik bugt med sygdommen. Så vidt vides gik der ikke lang tid, inden man fik bugt med pesten for denne gang, da der tilsyneladende ikke findes yderligere forordninger desangående.

Det hele udmøntede sig i, at det den 8. juni 1639 blev forbudt at udføre bøndernes staldstude. Så der blev i realiteten oprettet et monopol for adelen og kongen. Og at der allerede på dette tidspunkt var tale om betydelige mængder ses af, at kongen alene på Sjælland og i Skåne i 1620'erne kunne opstalde over 3800 stude. For mange godsers vedkommende var der ofte tale om, at man havde flere hundrede stude opstaldet. Ja, der findes endog enkelte eksempler på, at store godser havde op til flere tusinde stude.

At der virkelig var tale om endog meget store mængder stude, der blev udført, vidner regnskaber fra toldstederne om. Ganske vist skulle der ikke i begyndelsen betales told af de stude, man eksporterede, men toldstederne skulle alligevel føre regnskab med antallet. Man ser således, at der i 1640 blev udført ca. 37.000 stude. Dog menes der at have været en endnu større eksport i årene 1610-19.

Som tidligere nævnt eksporterede man stude til Holland. Det vides, at der blev brugt meget saltet kød til proviantering af de mange skibe, der i 1600-tallet udgik fra hollandske havne til blandt andet Ostindien. Det berettes, at der til proviantering af seks skibe skulle bruges ca. 2000 dyr. Man må her tænke på, at skibene var borte fra hjemmet i mindst et år ad gangen.

Der findes lidt forskellige oplysninger omkring denne studehandel. Det vides dog, at den blev ved helt op til midten/slutningen af 1800-tallet, men sandsynligvis med hovedvægten på årene omkring 1700. Handelen var i den sidste del af perioden ikke længere begrænset til stude, men gjaldt også "markedskvæg." På et tidspunkt blev denne eksport så væsentlig, at man herhjemme kom til at mangle kvæg, da de danske staldgårde ikke havde råd til at give så meget for kvæget, som man kunne få for det i Tyskland.

Det blev derfor vedtaget ved lov, at man ikke måtte udføre kvæg, uden at der skulle betales told. Dette forbud blev atter indskærpet ved lov af den 29. august 1747. Man omgik dog denne lov ved simpelthen at smugle kvæg til Tyskland. Det er givet, at det meste kvæg blev solgt fra de sydlige egne af Jylland, men det berettes også, at der helt fra Aalborg blev drevet kvæg til det store marked i Husum, hvortil tyske opkøbere kom. Som jeg vil komme ind på senere, ved vi, at der fra Toftegård, nord for Åbybro, er drevet stude helt ned til dette marked nær den dansk-tyske grænse.

Fyrretræ som "stearinlys"

Turen fortsættes østpå, nord om Jerslev, for at slutte østnordøst for Jerslev, stik syd for gården Vester Hjulskov, der er nævnt helt tilbage i 1481. Stedet, hvor Øster Å udspringer, ligger i øvrigt ikke mere end (i luftlinie) ca. 1,5 km fra det sted, hvor den vestlige del af øvre Ryå udspringer. Jerslev Sogn var tidligere, det vil sige før 1880, rig på skov. At dette havde betydning på anden måde, end man umiddelbart ville tro, ses ved, at man tidligere vurderede skovenes størrelse efter hvor mange svin, der kunne finde føden i dem.

I visse af de moseområder, der tidligere fandtes her, voksede der en del fyr, som man fældede og skar i tynde, korte strimler. Da de brændte meget længe, solgte man dem som "stearinlys," også uden for egnen. De blev brugt, når man færdedes rundt i bygningerne i den mørke tid af året. Så sent som i midten af forrige århundrede kaldte man beboerne i den østlige del af sognet for "skovboerne."

Bækkens Kro

Havde man i stedet for det nordlige løb taget det sydlige, der hvor Nørre Å deler sig, var man kommet op ad Stubdrup Bæk. Lidt opstrøms kommer man også her til en bro, Bækkens Bro. Da denne bæk, som nævnt, tidligere hed Vrang Bæk, så hed broen tidligere Vrang Bæk Bro. Her lå der tilbage i 1711 en kongelig privilegeret kro, Vrangsbæk Kro, eller Bækkens Kro. Hvor langt tilbage der har ligget en kro her, ved jeg ikke, men nogle år, inden den blev privilegeret i 1711, må være rimeligt at antage.

I dag, hvor det at rejse fra grænsen i syd til Skagen i nord let klares på en enkelt dag, er der ikke som tidligere det store behov for overnatningsmuligheder.

Tilbage i 1396 under dronning Margrete den 1. blev det på Viborg Landsting vedtaget, at der skulle oprettes kroer med 4 miles mellemrum. Denne vedtagelse blev dog aldrig ført ud i livet, og man var gennem flere århundreder som rejsende afhængig af at blive hjulpet af kirken. I første omgang af den katolske kirke, hvis holdning var, at man som kirke var forpligtet til at hjælpe en rejsende med husly samt fortæring. Efter reformationen overtog præstegårdene denne "hjælpeservice," hvilket fra tid til anden gav problemer, da præsterne ofte klagede over, at det belastede deres økonomi meget.

Ved nogle præstegårde, eksempelvis Ingstrup Præstegård, oprettede man i stedet kongelige herberger, som man kaldte "barfred," måske en lille ændring af ordet "borgfred." Hvornår dette "herberg" blev oprettet, ved jeg ikke, men det omtales tilbage i 1581. Det måtte kun benyttes af kongen eller hans stedfortrædere og var derfor ikke nær så belastende for præstens økonomi.

Man må nemlig i denne forbindelse tænke på, at præsten ikke som i dag havde sin faste løn, men derimod var meget afhængig af, om han var ansat ved en kirke i et rigt eller et fattigt sogn.

Beboerne betalte som bekendt kirketiende, men ofte var det således, at der ganske enkelt ikke var til dette tiende. Ofte var egnen plaget af misvækst grundet sandstorme eller andet "vejrlig." Derudover blev præsten også lønnet efter de opgaver, der var forbundet med hans embede, således at en familie betalte præsten for at gifte et ungt par, holde begravelse og så videre. Disse tjenester blev ofte betalt med naturalier og som oftest i en "størrelse," som svarede til den pågældende families formåen. Der er mange eksempler på, at præsten ikke altid var tilfreds med den "betaling," han fik for sine tjenester. Således ses, at præsten, Herr Niels, i Jetsmark Kirke i 1637 var meget fortørnet over, at han for at begrave Jens Klemendsen kun havde fået 1 td. rug, når han tidligere på året havde fået en stud for at begrave Sidsel Mikkelsdatter fra Kvorup.

For at drive kro skulle man have en autorisation, kongelig privilegium, men da der i 1500-tallet ikke fandtes mange af disse autoriserede kroer eller gæsteherberger, fandt man rundt om i landet en del uautoriserede, uprivilegerede kroer, hvor man kunne få både vådt og tørt. Stederne blev dog ofte brugt mest til det våde, da man mener, at den mest yndede fritidsbeskæftigelse var drikkeri.

Dette drikkeri greb så meget om sig, at der den 30. juni 1593 udkom et åbent brev om forbud mod "... at opføre og holde kroer eller boder til udskænkning af stærke drikke."

Dette forbud havde tilsyneladende ingen effekt, da man gentog forbuddet den 1. maj 1618, 4. juni 1689, 31. januar 1690 og 13. marts 1700.

Noget andet var de privilegerede kroer, og her var eksempelvis Åbybro Kro, der i hvert fald eksisterede tilbage fra før 1665. Senere, hvilket vil sige den 21. marts 1737, kom den under Stamhuset Birkelse, som drev den videre.

Tidligere fandtes der en privilegeret kro ved Brogård i Kaas. Denne blev oprettet den 28. juli 1721. Det menes, at den havde eksisteret som uautoriseret helt tilbage til omkring år 1700. Om ejerforholdet vides ikke meget, kun at den i hvert fald den 16. november 1733 ejedes af Lundergård, der i øvrigt på dette tidspunkt ejede det meste af Kaas.

Kroen kom ikke til at eksistere længe, for allerede i 1773 nævnes, at den havde været nedlagt i en del år.

At der tidligere har været en eller flere uautoriserede kroer i Kaas-området er dog ikke usandsynligt, når man tænker på, at området tidligere synes "... at have været Tilholdssted for adskillige løse Individer, hvortil vel de mange jordløse Huse, der for en Del vare beboede af Kvinder, bidrog," som det står at læse i en beretning om området.

Tilbage i 1635 var der en uautoriseret kro i Blokhus. Den blev privilegeret i 1711. I 1733 menes den at have mistet sin bevilling, men formodes at være drevet videre uden. I 1844 opførte man så i stedet et hotel, under det i Blokhus så velkendte navn "Nordsøen."

I 1858 kom der kro i det daværende Hune, nemlig i det sydøstlige hjørne af Kvorupvejens udmunding i vejen, der føre mod Hune – Blokhus. Den blev i 1892 flyttet til Pandrup, hvor den eksisterede indtil for få år siden.

Nu vi er i Pandrup, kan det nævnes, at gården Bisgård – tidligere Bispgård, der ligger et lille stykke ud ad Blokhusvejen, menes at have fået sit navn, fordi den i middelalderen har hørt under Børglum Kloster og sandsynligvis var indrettet til at kunne tage imod bispen, når han på rejse havde brug for et overnatningssted. Efter reformationen overgik gården til kronen.

Et drama fra Bisgård i Pandrup

I foråret 1630 var gården udgangspunkt for et ulykkeligt drama, der er refereret i tingbogen, det vil sige i datidens retsprotokol, for Hvetbo Herred, hvor følgende (lettere omskrevet) kan læses:

Susanne Danielsdatter, der er datter af skrædder Daniel Laursen fra Jetsmark, tjener i foråret 1630 på Bisgård hos kaptajn Sakarias.

En dag, da hun skal ud for at malke, går hun i stedet over i laden. Efter nogen tid opdager kaptajnens kone dette og beder en anden tjenestepige, Else Jensdatter, om at gå over for at hente hende.

Da Else kommer over i laden, er Susanne væk, og Else går om bag ved laden og ser, at Susanne er på vej væk fra gården bærende på noget, som hun ikke på denne afstand kan se, hvad er.

Hun sætter efter Susanne, der med raske skridt går sydover op mod Jetsmark Kirke. Kort før kirken indhenter hun Susanne og spørger hende om, hvor hun skal hen.

Hun svarede, at hun skulle på kirkegården for at begrave et barn, som hun lige havde født ude i laden. Hun sagde, at barnet havde været dødfødt, og at hun derfor havde besluttet at begrave det med det samme.

På Elses spørgsmål om det nu også var rigtigt, at barnet var dødfødt, svarede Susanne, at kaptajnen havde været ude hos hende to gange, mens hun var ved at føde, og han kunne bevidne, at det var dødfødt.

Forud for denne hændelse var der sket det, at Susanne og en ung mand ved navn Hans Roggen var blevet kærester. Hans, der var søn af

en vis kaptajn Roggen, der så vidt vides ikke fandt sønnens valg af kommende ægtefælle passende, blev ude af sig selv, da Susanne en dag måtte fortælle ham, at hun var blevet gravid.

Hans mente, at det bedste måtte være, at hun rejste til Norge for deroppe at føde i dølgsmål. Det aftalte de, og Hans blev uafhængig af Susannes graviditet, som faderen intet vidste om, sendt til Thy, hvor han intetanende befinder sig, da Susanne føder i Bisgård.

Efter fødslen får Susanne kolde fødder, og en plan begynder langsomt at tage form i hendes tanker: Hun tager nu til Norge, sådan som hun havde aftalt med Hans og bor i Trom hos en vis Nikolaus. Hun vender derefter hjem og fortæller, at hun havde været i Trom, hvor hun havde født en dreng, og fået ham døbt Laurs efter hendes bedstefar. Barnet var desværre død efter kort tid og var derfor blevet begravet på Trom kirkegård.

Vel hjemkommet til Danmark støder hun en dag på Hans i Aalborg. Hun fortæller ham, at hun har gjort noget forfærdeligt, og begynder at berette hele historien. Inden hun vel er kommet i gang, beder Hans hende om at holde op, da han ikke vil høre mere. Han vender hende derefter ryggen og går sin vej. Hvad der herefter sker med Susanne vides ikke.

Et års tid senere nævnes hun som værende blevet arresteret og sidder i Aalborg Slots arresthus.

Hvorfor hun er blevet arresteret fremgår ikke af tingbogen, men tilsyneladende har det intet med her omtalte sag at gøre.

Jetsmark Kirke,
hvor Susanne i 1630 begravede sit nyfødte barn.

Hende dårlige samvittighed plager hende stadig, og i sin kvie begår hun en skæbnesvanger fejl: Hun betror sig til den præst, der er tilknyttet arresten. Denne præst, Mester David, der er ansat under Vor frue Kirke i Aalborg går til myndighederne med sin nyerhvervede viden, og et sandt mareridt begynder for Susanne.

Hun stilles for retten, anklaget for at have myrdet sit nyfødte barn, med begæring om en dom lydende på henrettelse ved hængning. Eller som det hed i datidens sprogbrug: "Hun bør dømmes på hendes hals."

Susanne fastholder sin forklaring om, at hun har født i Trom i Norge. Man sender bud til Trom for at få af- eller bekræftet hendes historie.

Det viser sig, at ingen i Trom hverken har set eller hørt noget om, at Susanne skulle have født, mens hun var i Trom. Langt mindre vidste man noget om dåb eller begravelse. Man indkaldte præsten fra Vor frue Kirke, som vidne. Præsten fastholdt sin forklaring. Ligeledes indkaldes barnets far, Hans. Han kunne fortælle, at han ikke vidste, hvad der var blevet af barnet, men han havde kunnet forstå på Susanne, da han havde stødt på hende i Aalborg, efter at hun havde været i Norge, at hun havde gjort "en stor ugerning."

Også kaptajn Sakarias, hos hvem hun tjente på Bisgård, indkaldes. Kaptajn Sakarias måtte benægte, at han havde været i laden, mens Susanne havde født, således som hun havde sagt til Else, så han kunne ikke bekræfte, at barnet var dødfødt, eller om hun overhovedet havde født i hans lade.

Herefter bliver Else, som hun tjente sammen med, indkaldt som vidne. Else kan kun genfortælle det hændelsesforløb, der udspandt sig den dag, hun fulgte efter Susanne op mod Jetsmark Kirke. Direkte adspurgt benægter Susanne, at hun nogensinde skulle have født i Danmark og fastholder hårdnakket sin forklaring om, at hun har født i Trom i Norge.

Under retsforløbet bliver der den 13. maj fremlagt et vidneudsagn om, at der i efteråret 1630 – mere nøjagtig den 19. november – blev fundet rester af et barnelig, hovedet samt nogle få knogler, på Jetsmark Kirkegård. Resten var blevet ædt af nogle hunde, der havde gravet liget op. Den 13. juli 1631 afsiges den endelige dom: Susanne Danielsen dømmes til døden ved hængning. Alt i alt en meget sørgelig beretning om en stakkels pige, der, ude af sig selv og uden at have nogen hun kunne hente hjælp hos, begår et stort fejltrin for at dække over et mindre.

20 år senere, nemlig i 1651, nævnes Bisgård atter, og denne gang vil jeg næsten sige, at den nævnes for noget godt.

Gårdens ejer på dette tidspunkt, Knud Christensen, bliver stævnet af Vill Andersen fra Ingstrup for 17 sletdaler, "... som dennes svigermoder Maren Christensdatter i Viborg skylder ham for korn. Da kravet er 21 år gammelt, og krav over 20 år er magtesløse, frifindes Knud Christensen."

Jeg synes, der er to forhold, der er spændende i denne sag. For det første, at man åbenbart inden for familien i hvert tilfælde i visse sager hæftede solidarisk. For det andet, at man allerede på dette tidspunkt

havde forældelsesfrist, som for pengegæld er den samme, som gælder i dag. Et eller andet sted synes jeg, det er imponerende, at man så langt tilbage kunne udforme en lov, der har gyldighed i dag.

Vi forlader nu Bisgård for at fortsætte lidt længere ud mod vest, hvor der den 1. november 1859 etableredes "Jetsmark højere Bondeskole," der var en højskole. Skolens eksistens varede dog kort, til trods for at der på egnen var en meget stor interesse for den, så allerede i 1862 lukkede skolen. Man mener dog, at skolen indirekte skal have æren for, at der senere blev oprettet en højskole i Åbybro.

Drama på Tvilstedgård ved Pandrup

Lidt længere ude ad Blokhusvej støder Gammel Kvorupvej til fra nord. Følges denne vej kommer man lidt ude, vest for vejen, til gården Tvilstedgård eller Tuillstegaard, som var gammel stavemåde.

På Tvilstedgård, der i dens oprindelige opførelse kan føres tilbage til i hvert fald 1456, myrdede ejeren, Jens Andersen Block, den 26. august 1716 en af sine gode venner, Peder Justesen. Årsagen til drabet havde tilsyneladende ikke noget med Peder Justesen at gøre som sådan. Natten

Tvilstedgård, som den ser ud i dag. Som det måske kan ses, er stuehuset fra 1864, og hele gården fremstår i dag som et meget velholdt bygningskompleks, hvorfra der drives liberalt erhverv, der ikke har noget med landbrug at gøre, da langt det meste af jorden er solgt fra.

mellem den 25. og 26. august var folkene på gården blevet vækket af Andersen Block "... der uden forstand havde huseret på gården." Senere var han draget op på kirkegården og havde været umulig at tale til fornuft af præsten Svend Lauridsen Lemvig. Man mente, at årsagen til Andersen Blocks adfærd skyldtes hans mors død kort forinden, nemlig den 22. august samme år.

Dommen fra herredstinget, der senere blev stadfæstet af landsretten i Viborg den 21. april 1717, lød på, at Andersen Block til Peder Justesens arvinger skulle betale 3 gange 18 lod sølv = 27 rigsdaler samt sagsomkostningerne. Yderligere skulle Andersen Block tages i forvaring af sin hustru og nærmeste frænder. Det kom frem under retssagen i landstinget, at flere af hans søskende led af periodisk sindssyge.

Blandt andet hedder det i 1730 om Andersen Block, at han: "... var sengeliggende og urolig i Hovedet af en særdeles Svaghed, hannem hvert Aar tilfalder, derfor ikke hos hannem kunde faaes noget fornuftigt Svar."

Senere i 1730, den 6. oktober, måtte han grundet dårlig økonomi lade gården gå på auktion.

Det, vi kender som Tvilstedgård i dag, er dog ikke det, man tidligere kendte som denne gård. Det forholder sig således, at gården i sidste halvdel af 1700-tallet blev delt i to gårde. De to gårde ligger nu på hver sin side af føromtalte Gammel Kvorupvej.

Smugkroer og andre kroer

Alt dette var ét stort sidespring, for det var jo oprindelig kroer, vi kom fra. Af mere uofficielle udskænkningssteder kan nævnes, at der i begyndelsen af 1700-tallet var et sted i Østrup, der kaldtes "Herberget," så man formoder, at der her har ligget en smugkro.

Der skulle efter sigende have været en kro i Thise i 1711, ligesom der er nævnt en i Manna i 1719. Begge disse kroer er dog ikke nævnt sammen med andre kroer i 1733, og det må derfor antages, at de på dette tidspunkt var nedlagte.

I Jerslev nævnes i 1711 hele fire kroer, men i 1733 synes alle at være nedlagte, hvilket muligvis skyldtes forbud mod uautoriserede kroer fra den 27. marts 1719. Nu kan det selvfølgelig også være, at der på ét eller flere af disse steder blev drevet smugkro, som ikke kom med i den officielle registrering.

Videre ses, at der var kroer i Hvilshøjgård, Øster Brønderslev og Vester Brønderslev samt en kro ved Nygård ved Serritslev. Når vi nu har fat i personer, der beskæftigede sig med at have uofficielle udskænkningssteder, så findes der beretninger om, at visse af disse, for at få en kraftigere smag tilførte deres hjemmebryggede øl et "smagsforstærkende middel," nemlig dele af lig fra henrettede personer. Umiddelbart lyder dette så makabert, at man er tilbøjelig til at tro, at det ikke kan passe, men ikke desto mindre findes der en del beretninger om, at det forholdt sig således.

I september 1670 blev Niels Jensen Skomager fra Vrensted hængt på galgebakken i Øster Brønderslev. Da liget var blevet godt "mørt" sidst i juni året efter, opdagede man, at det manglede nogle fingre. Mistanken for at have skåret fingrene af faldt på Jens Hansens kone, Maren

Nielsdatter fra Brønderslev. Man mente, at hun havde brugt ligets fingre til at bibringe sit øl en "bedre" smag.

Der findes også et eksempel på, at en hængt tyv havde fået skåret det ene ben af helt oppe ved lysken, og selv om man aldrig fandt gerningsmanden/-kvinden, var man ikke i tvivl om, at benet var blevet anvendt som "smagsforstærkende middel," ligesom der er beretninger om udskårede hjerter og afskårede fødder, der menes at være anvendt til samme formål.

Hertil er der sådan set kun én ting at sige: "Skål!"

Som tidligere nævnt, så ejede Nibstrup Gods Bækkens Kro i perioden 1731 til 1772. Den 26. oktober 1787 oprettedes der ved kroen et marked for slagtehøveder. På et tidspunkt kaldte man dette marked for "Bøgens-Marked." Hvorfra dette navn stammer, ved jeg ikke, men det kan jo skyldes, at der på stedet stod et eller flere bøgetræer.

Dette marked skulle finde sted 1 á 2 dage efter Oktobermarkedet i Hjørring. Kroens privilegium overgik til Brønderslev Landevejskro, da den blev bygget omkring 1836, efter en afvanding af det flade fugtige område syd for byen havde muliggjort anlæggelsen af en vej her i 1832. Det blev den vej, der den dag i dag er byens indfaldsvej fra syd. I 1843 blev markedet flyttet til Brønderslev, og der var ikke længere grundlag for at drive Bækkens Kro videre.

Også året 1787 var af stor betydning: Den 8. juni dette år blev der vedtaget en lov om herremandens rettigheder og pligter over for bønderne. Denne lov var reelt en forløber for stavnsbåndets ophævelse. Nu var alting på landet i disse år dog ikke lutter idyl. Der var kraftige oprørstendenser, fordi statsmagten havde vedtaget en lov om skat på hjemmebrænderi. Dette afstedkom mange ret voldsomme sammenstød mellem lokalbefolkningen og de toldbetjente, der skulle håndhæve loven. Det berettes således, at nogle borgere mellem Hobro og Hadsund var så store modstandere af loven, at man simpelthen jog tolderne på flugt, når disse kom for at inddrive denne nye skat. Lignende beretninger findes fra såvel Vrensted som Hjallerup.

Året før, nemlig den 26. august 1786, havde man i København også gjort det vanskeligere at få billig "brændevin." Man forbød Københavns Brændevinsbrænderlaug at holde svin i hovedstaden. Man havde holdt svin, fordi man havde fundet ud af, at affaldet fra brændingen kunne bruges som foder til disse, men denne mulighed for at "lave en ekstra skilling" forsvandt altså.

Om Bækkens Kro kan i øvrigt nævnes, at den lå ved den gamle Kongevej, på vejen mellem Brønderslev og Hjørring. Den gamle Kongevej var oprindelig en vej, der var forbeholdt kongen, når han havde behov for at færdes rundt i landet. Efter at kongens særlige færdselsret bortfaldt, gik navnet Kongevej efterhånden over til at betegne de hovedveje, der var mellem de større byer rundt i landet og altså også mellem Brønderslev og Hjørring.

Så vidt vides var Bækkens Kro dog ikke blandt de bedst drevne kroer i landet. Således klagede både H.C. Andersen og Niels Blicher, der var far til den senere så berømte Steen Steensen Blicher, begge over den elendige forplejning, de havde fået på kroen.

Tilbage til bækken fortsættes turen opstrøms til et sted umiddelbart syd for Klæstrup, der hedder Åholm. Sagnet fortæller, at der tidligere på dette sted skulle have ligget en borg eller herregård, hvis beboere skulle være blevet dræbt af en pestepidemi, og at området derfor skulle være forladt og stedet gået i forfald. At der måske er "noget om snakken," vidner det forhold, at der i området er fundet rester af murværk, der har været opført i munkesten, samt at området ved en senere dyrkning bærer præg af, at det også tidligere har været dyrket.

Fortsættes turen opstrøms ses, at bækken op mod udspringet stik syd for Jerslev tager navneforandring til Lunden Bæk.

Kapitel 5

Mose og sandflugt

Noget om mosens tilblivelse, Grishøjgård Krat,
Gammel og Ny Hammelmose, pest,
jødeforfølgelse og statshusmandsbrug.

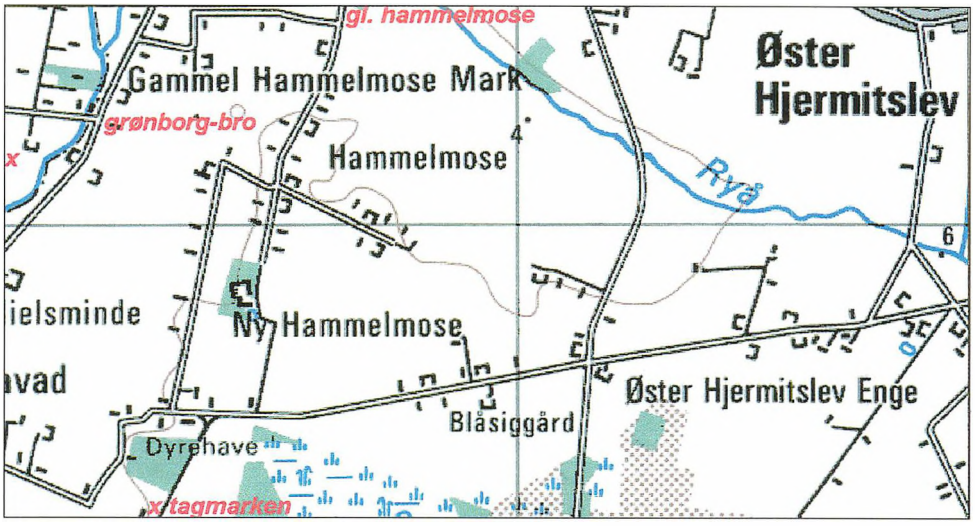

Grishøjgård Krat

Efter at have været oppe langs Nørre Å, vender vi tilbage til dens udløb i Ryå, og turen fortsætter mod vest, hvor vi snart kommer til broen, der fører vejen fra Øster Hjermitslev sydpå til Starengvej over åen.

Fra broen tages turen mod syd ad den østlige af de to veje, der umiddelbart syd for broen samler sig til én.

Turen fortsætter over Starengvejen mod syd ad grusvejen, Sneppevej, der ender ude ved den østlige del af et interessant, natur-

Når kærulden er i blomst, er den bestemt med til at præge mosen på en meget smuk måde.

skønt område, der hedder Grishøjgård Krat. Området er et 250 tdr. land stort fredet areal, der er opkaldt efter gården Grishøjgård, der ligger øst for området, og som oprindelig var en afbyggergård fra Hjermitslevgård opført omkring 1885. Området er interessant derved, at man i en meget stor del af området har fundet ardspor. Ardspor vil sige spor efter en gammeldags plov, den type man har set brugt i ulande. Det vil sige, at der ikke på ploven findes muldfjæl, og at jorden derfor ikke vendes, som man ser ved brugen af de plove, der bruges i de industrialiserede lande, men at ploven blot løsner jorden ved at lave et spor, en rende. Det har man kunnet erkende ved, at der under den bortgravede overfladejord er fundet mørke striber i det underliggende sand. Disse spor stammer fra jernalderen, og er sammen med de andre fund, der er gjort på stedet, uden sidestykke i Europa. Ved udgravningerne har det vist sig, at stort set hele området har været udlagt som markarealer i jernalderen, hvilket må siges at være overordentlig imponerende. Derudover er der en del gravhøje anlagt på de gamle marker, og de er dateret til ca. 400 efter Kristus.

Området er overordentlig interessant på grund af den utrolig store artsrigdom af planter, der findes her.

Tilbage i 1938 blev området systematisk analyseret, og man fandt dengang over 120 forskellige plantearter.

Stedet her er udmærket, hvis man vil prøve at danne sig et overblik over Store Vildmoses oprindelse.

I ældre jernalder, i tiden omkring Kristi fødsel, havde mosen langt fra den udstrækning, den senere fik. Mosen blev dannet længst mod syd og bredte sig senere mod nord. I randområderne og specielt i den nordlige del anlagde jernalderfolket deres bopladser og marker. I løbet af jernalderen bredte mosen sig mere og mere, og det blev svært at klare sig i det stadig mere fugtige og sumpede terræn. Til sidst måtte jernalderfolket fortrække, og tørvemosen voksede i et flere meter tykt lag hen over det gamle landbrugsområde. Der skulle gå mere end 1000 år, før sporene efter jernalderbebyggelsen atter skulle se dagens lys.

De første fund blev gjort under tørvegravningen, men først efter 1921, da staten igangsatte det storstilede afvandingsprojekt af mosen, og tørvelagene derfor sank, begyndte disse vidnesbyrd om en hedengangen eksistens af jernalderfolket at kunne ses.

I dag synker mosens overflade i gennemsnit med mellem 1 og 3 cm om året, og der dukker til stadighed nye fund op. Ved Grishøjgård Krat findes plancher og skitser, der fortæller om området.

Tilbage til Ryå fortsætter turen nedstrøms, hvor man lægger mærke til, at selv om denne strækning er præget af fordums regulering, er løbet svagt bugtende med til tider stærkt svingende vanddybde. Her findes også partier med relativ stærk strøm, dybe høl og skarpe sving. Åløbet bærer præg af, at der gennem årene er sket en kraftig erodering. Brinkerne er stejle, og mange steder er disse 2 til 3 meter høje. Årsagen hertil er, at hvor åen løber på yoldiafladen, der er under stadig hævning, har den måttet skære sig dybere og dybere ned i takt hermed. På denne måde dannes der efterhånden en dyb dal, der er udfyldt af åløbet. Ligeledes må man forestille sig, at den del af åløbet, vi her har med at gøre, er af meget gammel dato, og åen har derfor så at sige haft mange år til at "grave" sig ned i terrænet. Der, hvor den løber på selve litorinafladen, vil den blive, som man kan se længere nedstrøms, hvor området ved de lave enge omkring Toftegård er den mest karakteristiske del af åens løb på litorinafladen.

Vi passerer herefter broen ved Mannamosevej.

Da man i 1954 byggede den nuværende bro ved Mannamosevej, lagde man den ca. 50 meter øst for den oprindelige. Der var derfor i mange år to broer ved siden af hinanden. Tager man herfra en afstikker mod syd, kommer man efter at have krydset Starengvejen til et kratbevokset område, der breder sig ind over det tidligere moseområde på begge sider af vejen. Ved østsiden af vejen er der en lille rasteplads. Øst for denne rasteplads ligger Manna Mose. Dette er et større naturareal med to mindre søer, der blev dannet, da man tilbage i midten af 1900-tallet hentede en del spagnum her. Området fungerer som levested for mange fugle.

Når søerne er delvis udtørrede om sommeren, ser man en trædestensrække fra jernalderen. Området er meget særpræget og bestemt et ophold værd.

Hammelmose

Tilbage til broen ved Mannamosevej fortsættes nedstrøms mod broen ved Manna. Arealerne langs åen er alle opdyrkede, da de som nævnt ligger relativt højt over vandspejlet og derfor er tørre og velegnede til almindelige markarealer. Strækningen er rig på bækørreder, og har også hvert år måttet afgive en del havørreder.

Broen ved Manna ligger, hvor den tidligere vandmølle under herregården Gammel Hammelmose lå. Den 12. maj 1926 nedsættes der en landvæsenskommission med henblik på en regulering af åen forbi Gammel Hammelmose Mølle. Man er interesseret i at fjerne den del af åen, der dengang var hovedstrømmen, og som gik gennem møllen, således at hele strømmen kom til at gå gennem bagstrømmen nord for møllen. Omløbsslusen, der delte åens løb, fandtes ca. 2,5 km øst for møllen. For at dette kunne ske, skulle staten acceptere bortfald af dens opstemningsret, som den købte af møllen i 1921 (måske i 1920). Staten accepterer, og opgravningsmaterialet flyttes ganske enkelt over i den del af åen, der skulle fjernes. Arbejdet bliver planlagt til at være færdigt den 1. november 1929.

Først efter man var færdig med dette arbejde, var der åbnet praktisk mulighed for at mose- og engarealerne øst herfor effektivt kunne afvandes, da opstemningen ved Hammelmose Mølle hindrede en mærkbar sænkning af vandstanden i nævnte områder.

Lige syd for broen ses stadig resterne af det, der engang var Gammel Hammelmose Mølle. Umiddelbart vest for bygningen er der en del tagrør, som bevis på at der engang var en lille sø bag møllen. Længere sydpå ad vejen ses på venstre hånd resterne af gården Gammel Hammelmose. Den er oprindelig bygget på en ø, der lå, hvor Ryå tidligere bestod af to parallelle løb. Den lå godt forsvaret med volde og grave rundt om borggården. Den er i den oprindelige opførelse efter sigende en af de ældste store gårde i Danmark.

Efter sagnet skulle den have fået sit navn efter Kong Hamlet, der skulle have boet der. Han skulle her på stedet have haft et slag med en anden konge. Hamlet tabte, og sagnet siger, at de mange lave stensatte grave i den søndre del af Hammelmose Kær skulle stamme herfra. I 1203 stadfæstede Kong Valdemar Sejr Vitskøl Klosters besiddelse af Birkelse samt arealer og gods ved sydsiden af mosen, der oprindelig havde hørt under Gammel Hammelmose. Allerede på dette tidspunkt, altså i 1203, var Gammel Hammelmose en stor gård, og i 1336 omtales den som et herresæde og ejedes dengang af væbner Saxe Pedersen. År 1343 ejedes den af Peder Pedersen Vendelbo.

Denne periode var i Danmark meget turbulent. I 1332 hersker grev Gerhard af Rendsborg i Danmark, som oftest kaldes han Den kullede Greve. Han var rigsforstander, fordi den daværende kong Valdemar kun var barn og altså umyndig.

Strækningen nedstrøms Mannamosevej er stedvis en næsten åbenbaring af skønhed.

Øst for Mannamosevej breder der sig et stort tæt bevokset krat, Grishøjgård Krat, med to lavvandede søer i forgrunden.

Gammel Hammelmose i Manna.

Den ældste bygning på
Gammel Hammelmose, set fra haven.

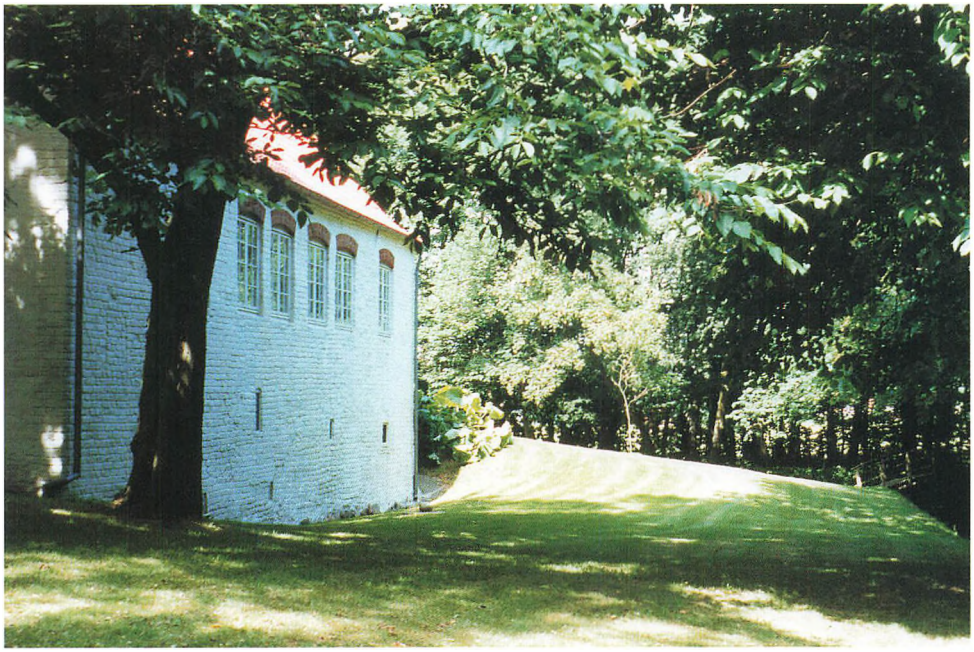

Indtil han blev myrdet af væbner Niels Ebbesen i 1340, tyranniserede han det ganske land, hvor mord og vold hørte til dagens orden. Den unge kong Valdemar er nu 19 år. Han kendes senere under navnet Valdemar Atterdag. Landet er i disse år blevet pantsat og står økonomisk på afgrundens rand.

Pestens svøbe

I midten af 1300-tallet hærges Europa af pest. Det fortælles, at den blev registreret første gang i Danmark i år 1349, og at den kom hertil landet fra et engelsk skib, der strandede ved vestkysten et sted i Vendsyssel.

Om dette er korrekt vides ikke, men muligheden er der naturligvis, især når man tænker på, at strandinger ved vestkysten var ret almindelige. Således kan det nævnes, at der i årene fra 1800 til 1899, hvor man har temmelig sikre optegnelser, er registreret over 50 strandinger alene ved kysten ud for Hvetbo Herred.

Den her omtalte epidemi er så voldsom, at der findes mange egne, hvor over en 1/3 af befolkningen dør. Ja, der findes endog eksempler på, at hele landsbyer uddør på grund af pesten, og store arealer kommer til at ligge øde hen. I Hvetbo Herred fortæller et sagn, at der efter pestens rasen kun fandtes én mand og én kvinde tilbage i dette herred. Mere dokumenteret fortælles, ganske vist fra Klim i Hanherred, at den daværende præst i 1473 tog land ind til præstegården, der ikke havde været dyrket siden pesten, så uoverskuelige konsekvenser for befolkningen og hele samfundet har denne epidemi givetvis haft.

At pesten på mange måder påvirkede landets forhold ses af, at der i 1365 var stor krise i landbruget. Priserne på alle produkterne rasler ned, og mange fallitter bliver resultatet. Der var simpelthen ikke mennesker nok til at købe de producerede landbrugsprodukter.

Jøderne får mange steder skylden for denne ulykke, og over hele kontinentet henrettes i titusindvis af jøder. Enten hugges de brutalt ned, eller de brændes levende på bål. Der er eksempler i Danmark på, at man begraver børn levende som en offergave til formildelse af de gamle hedenske guder, der i denne periode får en sand opblomstring. Utugt og svig hører til dagens orden, da man vil have så meget som muligt ud af den korte tid, man er bange for at have igen. Alt er panik. Fra man erkender, at man er blevet smittet, til man dør, går der typisk tre dage.

Som nævnt får jøderne mange steder skylden for pestens hærgen, og man må erkende, at de helt op i nyere tid var meget lidt velsete – også i Skandinavien. Eksempelvis så man i Norges første egentlige forfatning, der blev vedtaget den 17. maj 1814, at jøderne er nævnt allerede i § 2: "... jøder har ingen sinde adgang til riget." Denne passus blev dog strøget ved ændringen af forfatningen i 1851.

Men også i Danmark var modstanden mod jøderne tidligere meget udtalt. I Danske Lov fra 1683 hedder det i starten af 3. bogs kapitel 20: "Ingen Jøde må sig her i Riget indbegive, eller sig finde lade, uden

Kongens særdeles Leidebrev under tusind Rigs-dalers Straf af hver Person, som uden forskreven Leidebrev betrædes."

I år 1360, 20 år efter Valdemar Atterdag kom til magten efter Den kullede Greve, har han formået at få Danmark frigjort af sin gældsætning. Det første område, han købte fri ved hjælp af den medgift, han fik i forbindelse med sin forlovelse med en sønderjysk hertugs datter, var Vendsyssel og et mindre område syd for Limfjorden.

Tilbage til Gammel Hammelmose

På et tidspunkt overtog Niels Iversen Rosenkrantz herregården. Han afhændede den i 1408 til Børglum, som ejede den til reformationen i 1536, hvor den overgik til krongods. År 1423 bevidnede 12 mand i Hvetbo Herred, at fra Gammel Å (det vil sige Gammel Skiver Å i Stavad Sønder Mark) og op til Gammel Hammelmose tilhørte jorden denne. År 1425 dømte kong Erik ligeledes, at dette var tilfældet. Kort efter reformationen blev Albert Skeel til Fussingø kongelig lensmand på herregården. Ca. 3/4 af Store Vildmose fulgte med Gammel Hammelmose, da den 8. april 1541 af kong Christian 3. blev skødet til nævnte Albert Skeel og hans arvinger med Gammel Hammelmose Mølle "og deres rette tillæggelse." År 1541 blev det tingsvidnet i Jerslev Herreds Ting, at gårdens ejerforhold mod Ryå strakte sig til Assenbæk (den nuværende Tiendebæk) vest for gården.

Sandflugt

Det kan her være på sin plads at berette, at netop årene omkring midten af 1500-tallet var meget vanskelige for de lokale bønder og herremænd, da denne periode var præget af store ødelæggende sandstorme. Det berettes, at ødelæggelserne strakte sig fra vest helt over til Hjallerup. Store landområder og hele landsbyer blev i disse år lagt mere eller mindre øde.

Nu må man ikke foranlediges til at tro, at det kun var i denne periode, der forekom sandstorme. Ganske vist har man fra netop den sidste del af 1500-tallet en del indberetninger om sandflugt. Dette forhold kan måske skyldes det faktum, man ser fra andre gamle dokumentationer, nemlig at man først fra reformationen i 1536 har efterladte dokumenter om forholdene i landet. Mange af de ældre optegnelser gik tabt ved reformationen, da samfundsforholdene som oftest var blevet beskrevet af munkene på de tidligere katolske klostre. Ofte er samfundsforholdene fra før reformationen derfor meget dårlig dokumenteret for eftertiden. Der findes dog enkelte beretninger om, at der helt tilbage til begyndelsen af middelalderen og op til slutningen af 1800-tallet, hvor tilplantningen af klitområderne med klitplantager fandt sted, med mellemrum forekom perioder, hvor voldsomme sandstorme lagde større eller mindre landområde helt eller delvis øde.

Det fortælles således, at Hune Kirke kun med nød og næppe undgik at dele skæbne med den tilsandede kirke ved Skagen. Dette skete så vidt vides omkring 1680.

Ryå bliver af mange brugt til rekreative formål.

Multebær kan man finde i Grishøjgård Krat.

Lyngen blomstrer i Grishøjgård Krat.

Broen syd for Øster Hjermitslev få hundrede meter vest for Nørre Ås udløb i Ryå.
Denne lille strækning af åen er bestemt værd at ofre tid på, hvis havørredfiskeri har ens interesse.

Men også fra tidligere perioder findes dokumentation for, at sandflugt voldte store problemer ude mod vest. Således ses, at der den 2. december 1637 findes følgende optegnelse:

"Syn på Hune Kirke, som er meget brøstfældig, og den kan ikke blive ved magt uden hjælp andetsteds fra, idet de, der skal betale tiende, kun avler lidt, idet deres jord er ødelagt af sandflugt."

Men som nævnt var der tilsyneladende meget voldsomme ødelæggelser på grund af sandstorme i midten af 1500-tallet, et forhold flere forfattere forklarer som et resultat af den stigende befolkningstilvækst. Dette skulle have forårsaget et øget husdyrhold.

Da man på denne tid ikke havde indhegnede arealer i klitområderne, som man havde det inde omkring landsbyerne, bevirkede dette, at dyrene gik løse, og den ofte sparsomme vegetation, der var ude mod kysten, blev ganske enkelt ædt af dyrene. Dermed var der åbnet mulighed for, at det blotlagte sand kunne fyge ind over land. Umiddelbart lyder det som en troværdig forklaring på, hvorfor der netop i denne periode opstod store problemer med sandflugt.

En anden årsag til, at der fra midten af 1500-tallet og ca. 100 år frem forekom meget store ødelæggelser på grund af sandflugt, skal måske findes i det forhold, at vi fra 1100-1200-tallet og op til slutningen af 1800-tallet havde en relativ kold periode, der kulminerede netop i den nævnte periode.

En sådan kold periode vil givetvis have bevirket, at ismasserne omkring polerne havde en væsentlig større udstrækning, end tilfældet er i dag. Nogle forfattere mener, at det isbundne havvand må have bevirket en sænkning af havvandstanden på ca. 1 meter i forhold til i dag. De bredere strande, der herved var opstået, var sammen med de, så vidt man ved, hyppige storme en væsentlig årsag til, at man fik de store problemer med sandstorme.

I en beretning fra 1680 hedder det: "... en stor del af Vestrupgårds agre sydøst for gården er plaget af gammel sandflugt." Dette falder da også overens med beretninger fra 1675, hvor det meddeltes, at sandflugten gjorde stor skade i Tise, Stavad, Manna og Filholm, som er området nordøst for Manna på vej op mod Stenum. Disse skader menes at være opstået omkring denne periode, da man få år tidligere, nemlig i 1662, meddelte, at der i området var: "... megen god Græsning og Tørveskjær."

Ligeledes indberettes den 11. juli 1690, at det meste af Hune Sogn bestod af sandtuer og et tykt lag sand dækkede området således, at jorden var så dårlig, at der helt frem til den nye matrikulering i 1844, kom til at gå 100 tdr. land til 1 td. hartkorn. Hune Sogn var det sogn, der i interesseområdet led mest ved de tilbagevendende sandstorme.

I Jetsmark Sogn tog kun den sydlige del nævneværdig skade, da man vest i sognet havde Helledie Sø og Slettens Vande, der optog meget sand. Slettens Vande menes således at være blevet tørlagt primært grundet sandflugten.

Den 6. november 1732 berettes der således, at området syd for Kaas, ved Tranekær Enge, tog skade for 460 læs hø.

På skellet mellem Åby, Jetsmark og Tranum lå Birkelse Flyvesande, der var en udløber af den store vandreklit, Evans Sande. I en kommissionsbetænkning fra 1680 siges det, at ejeren af Birkelse i en del år havde skåret ris og sat gærder op for at standse sandflugten. Dette bevirkede, at der samledes en del sand i bakker, da gærderne blev sat i 4 rækker med 30 til 50 meters mellemrum og i en længde af ca. 1200 fod (ca. 400 meter). Resterne af disse gærder blev fundet omkring 1890, og området hedder stadig Gærde-bakker. Umiddelbart nord for dette område lå der tidligere en stor lavvandet sø, nemlig den før omtalte Slettens Vande, som jeg også vil omtale senere.

Første gang, man i den danske lovgivning ser, at man tager problemet med den til tider manglende klitvækst op, er, da der ved en forordning på Skt. Povlsdag i 1539, under Kristian den 3., bliver bestemt, at det er strafbart at oprykke klitvækst. Omtalen af dette lovbrud bliver gentaget den 13. december 1558, samt ved flere lejligheder i de efterfølgende århundreder. Det er allerede nævnt, at der ikke var mange indberetninger om sandflugt inden 1536. Visse forfattere fra omkring år 1900 mener da også, at det først var i slutningen af 1500-tallet at problemet for alvor blev en realitet. Jeg finder det dog vanskeligt at tro, at man lavede en lov i 1539 om disse forhold, hvis det ikke allerede var blevet et problem.

At man vedblev at tage problemet med sandflugten alvorligt ses blandt andet ved, at der også i Christian 5.s Danske Lov er optaget en forordning, der forbyder slåning og oprykning af hjælme og marehalm – altså reelt en klitfredning for at dæmpe den tilbagevendende sandflugt. At det var en alvorlig sag at overtræde denne lov ses blandt andet ved, at der den 1. oktober 1726 blev foretaget eftersyn i Hune Sogn. Man fandt der en tidligere landsoldat Kjeld Kjeldsen, der havde skåret hjælme og marehalm til tækning af en lille høstak. Den 10. januar 1727 blev der rejst tiltale mod ham for denne forseelse, og den 31. januar samme år blev der afsagt dom i sagen. Dommen blev på 8 dages fængsel på vand og brød, samt at han skulle udrede tre lod sølv til sognets fattige og betale fem rigsdaler i sagsomkostninger. At straffen blev så "mild" skyldtes, at han havde skåret hjælme og marehalm og ikke rykket den op med rod.

Udover ovennævnte findes der flere andre forsøg på at forklare, hvad der var årsagen til sandstormene.

En af disse går ud på, at man hensynsløst havde fældet den skovvegetation, der efter sigende skulle have været langs den jyske vestkyst, og at dette gav vinden mulighed for at få fat i de herved blotlagte sandmasser. En anden forklaring går ud på, at der næppe havde været større skovstrækninger langs kysten, men at der i perioder havde været ført store sandmasser med strømmen fra de hollandske og nordtyske kystområder op langs den jyske vestkyst. Disse var især blevet aflejret ud for Jammerbugtens kyst, hvor der var strømlæ for den nordgående strøm.

Derved blev der dannet sandbanker langs kysten, der ved lavvande blev blotlagte og efterhånden, som sandet blev tørret af sol og vind, blev det blæst ind over landet.

Umiddelbart kan denne sidste version lyde en smule "søgt." Og dog: Ved studie af gamle engelske søkort kan det ses, at der ved nævnte kyststrækning i det nordjyske helt tilbage til begyndelsen af 1700-tallet lå store sandbanker, hvor der i dag er hav. Så hvorfor ikke også tidligere?

Også den navnkundige C. Klitgård mener, at de til tider voldsomme sandstorme "ikke skyldes skovfældning, men derimod havets påvirkning af kysten. Således kan det ses, at havet i de 100 år, der gik fra 1780'erne til 1880'erne borttog 430 tdr. land ved Vestkysten fra Skagen til Blokhus, men samtidig tilføjede 950 tdr. land i bunden af bugterne." Netto var der altså en tilvækst. En del af denne tilvækst er, mener Klitgård, med tiden blev blæst ind over land. Det nævnes, at der i nævnte periode blev tillagt kyststrækningen ved Kettrup 890 fod (ca. 300 meter), og ved Blokhus ca. 480 fod (ca. 175 meter).

C. Klitgård mener også, at det faktum, at der nogle steder findes bevis på, at jorden under sandet har været pløjet, er et bevis for, at der ikke har været skov. Dette mener jeg ikke nødvendigvis er rigtigt, da der kan have været forsøg på at opdyrke jorden, efter man har fældet skoven.

At de ødelæggende sandstorme sandsynligvis er af langt ældre dato, end der er dokumentation for gennem gamle skriftlige beretninger, ses af de undersøgelser og opmålinger, man har foretaget af de tidligere så dominerende parabelklitter. En parabelklit er populært sagt en kombination af en hvid vandreklit, som den ses ved Råbjerg, og en grå klit. Ved at beregne en sådan klits vandrehastighed til ca. 8 meter om året, kan man udregne, at visse af disse er opstået før 1250, og den, der forårsagede stor skade i Hune Sogn, menes at være opstået omkring år 1380.

Det kan da også passe med en anden formodning om, at der i hele middelalderen (fra 1050 til 1536) har været perioder med voldsom sandflugt. Disse skulle ifølge visse forfattere være opstået grundet en fjernelse af de skove, der efter deres mening skulle have været tilstede og forhindret voldsomme sandstorme. Ikke at disse skove skulle være fældet af mennesker, sådan som andre forfattere har været inde på, men at de ganske enkelt er væltet grundet voldsomme storme. Denne teori er naturligvis lige så vanskelig at bevise som en del af de andre teorier, der er fremsat omkring dette problem. Men at der måske er noget om snakken, kan ses i det forhold, at man ved, der blandt andet i dagene 8.-10. oktober 1195 rasede en overordentlig voldsom storm, der bevirkede, at "... hele skove kuldkastedes."

En helt anden forklaring på hvornår de første ødelæggende sandstorme begyndte, finder man i en beretning fra omkring 1870 af Peter Gaardboe, der siger, at de sandmængder, der er ført med den del af Golfstrømmen, der går gennem Vesterhavet, stammer fra området ved Dover ved den engelske sydkyst. Han mener, at England indtil 300 før Kristus var land-

fast med Frankrig, men at havet på denne tid gennembrød denne landtange. De derved ændrede strømforhold i Vesterhavet skulle altså have ført store mængder sand op langs den jyske vestkyst, der grundet strømlæ ved Jammerbugten blev aflejret i bunden af denne. Ved vestenstorme er dette sand blevet blandet med vandmasserne og aflejret på kysten. Ved normal vandstand er det grundet vindens påvirkning tørret og blæst ind over landet.

Dette gennembrud af landtangen mellem England og Frankrig skulle være beskrevet første gang af den græske matematiker og opdagelsesrejsende Pytheas omkring år 300 før Kristus.

Strædet, der refereres til, er i dag ca. 31 km bredt og er stedvis meget lavvandet med dybere render i strædets længdeakse.

Med den viden, man har i dag, må man dog konstatere, at denne teori ikke helt holder vand, men den viser dog, at der er forfattere, der mener, at sandfygningen er af væsentlig ældre dato end fra midten af 1500-tallet. Fra den lille bog: "Fra marehalmens Rige" af Thomas Olesen Løkken fra 1926 findes følgende forklaring på, hvordan klitterne er opstået:

"Hver Gang Stormen rider sine Bølgehære ind mod den flade jyske Kyst røres Sandbunden op, og Bølgerne skyller et Lag af det fine Sand op paa den flade Strand. Nogle faa steder er Kysterne stejle, og med dybt Vand tæt ind mod Land, der sker det ikke. Men saa meget stærkere er Sandvandringen, hvor der er Bugter og flade Kyster.

Et typisk Eksempel er Jammerbugten i Vendsyssel. Den fyldes tilsyneladende langsomt op af disse vandrende Sandmasser, og derfor er saadanne Egne netop udpræget sandflugtshærgede. Naar en Storm er forbi, trækker Vandet sig tilbage, Stranden tørrer i Solskinnet, ny Blæst kommer til, Sandet bliver nu helt tørt, det begynder at fyge, at vandre ind mod Land. Det former sig bag tilfældige smaa Ting, en enlig Busk eller lignende, til større Sandhøje. En ny Storm kommer, og nu bliver Sandhøjene levende og uregerlige. Alt efter Stormens styrke flyver de fine Sandkorn op i Luften, til det tykner, som var det et Snefog, der jog ind over Land. De skarpe Sandkorn pisker og slider sønder al Plantevækst, der har forvildet sig ud til Kysten. Det dækker Marker og Agre, og nye Klitter vokser op, højere og højere, jo stærkere Sandflugten er, og jo mere Sand Havet kaster op paa den flade Strand."

Derudover må man naturligvis antage, at en stor del af den ødelæggende sandfygning, der har fundet sted, og i perioder stadig finder sted, skyldes vindens tørring af de øverste lag af markjord, der efterfølgende ved voldsomme storme sættes i bevægelse og sendes ind over det flade land. Inden det blev almindeligt at plante læbælter, må denne form for "jordflugt" have forvoldt stor skade på meget store landområder. Jeg har set en enkelt forklaring på, hvorfor denne "jordflugt" måske ikke har haft den store opmærksomhed fra de præster, der i deres indberetninger har fortalt om de voldsomme sandstorme af strandsand, nemlig at skaderne ikke visuelt var så voldsomme. Disse tilfælde af "jordflugt" kunne

ikke sammenlignes med sandflugten, der jo var meget mere synlig i landskabet. Her kunne der skabes "klitter" på et par meters højde oven på agerjorden i løbet af ganske kort tid. Anderledes var det med jordflugten. Her var påvirkningen af landskabet mere langsommelig, men ikke desto mindre ofte af alvorlig betydning for avlsmulighederne.

At det måske netop var "jordflugt" frem for "sandflugt," der gennem århundreder har gjort størst skade i det nordjyske, tyder jordbundsanalyser også på.

Jeg mener da også, at der ofte er opstået misforståelser, når talen falder på sandflugt, fordi de forskellige forfattere ikke har skelet mellem flugt af materiale aflejret ved kysten og flugt af materiale, der har været aflejret inde i landet, og som gennem solens og vindens påvirkning er blevet sat i bevægelse og skabt ufrivillig "jordfordeling." At man ikke umiddelbart kan kalde problemerne med det ved kysten aflejrede materiale for sandflugt, og problemer med det inde i landet aflejrede materiale for jordflugt og -fygning, skyldes naturligvis det forhold, at der også inde i landet er aflejret sand eksempelvis fra dengang Stenalderhavet eksisterede i det sydvestlige Vendsyssel.

Havde alle forfatterne blot været indfødte vendelboer, havde man aldrig været i tvivl, da en vendelbo ville kalde fygning af materiale fra kysten for sandfygning og fygning af materiale inde fra landet for jordfygning.

I forbindelse med forskellige udgravninger er man kommet til det resultat, at der også helt tilbage til før Kristus ofte forekom sand- og jordstorme, der må have voldt datidens beboere af Vendsyssel store problemer.

Et sikkert ikke helt ringe gæt på, hvornår disse fygninger begyndte at volde beboerne af området problemer, må blive begyndelsen af jernalderen, hvilket vil sige omkring år 500 før Kristus. Dette kan skyldes, at der sker en koncentration af beboelserne, med decideret bydannelse til resultat, at befolkningstallet stiger relativt voldsomt og en intensivering af agerbruget finder sted. Alt i alt begynder mennesket på dette tidspunkt i langt højere grad end tidligere at sætte sit præg på landskabet, blandt andet gennem udvikling af myremalm, som kræver meget store mængder brænde med skovfældning til følge. Så ved bundlinien må man vel konstatere, at sand- og jordfygning i det nordjyske er af endog meget gammel dato. Årsagerne var mange: Det flade og mange steder ubevoksede landskaber gav vestenvinden store udfoldelsesmuligheder, dertil et minimum af nedbør i visse forårsmåneder, et til tider meget koldt klima med lav havvandstand samt naturligvis tilstedeværelsen af hvide klitter som de væsentligste syndere – altså ud over Homo Sapiens, det "tænkende" menneske.

Først i 1779 begyndte man et bevidst arbejde for at standse sandflugten. Men først langt op i 1800-tallet havde man fundet frem til en vegetation og fremgangsmåde, der var så effektiv, at den uden store ændringer bruges i dag.

Gammel Hammelmose deles

Tilbage til Gammel Hammelmose kan det fortælles, at den ene halvdel af gården i 1691 kom under Birkelse, mens den andel halvdel kom under Asdal. Så allerede på dette tidspunkt mistede den tidligere kongsgård sin betydning som magtfaktor. I 1794 blev hele Hammelmose indlemmet i Birkelse, hvor den var en del af stamhuset, indtil ophævelsen i 1921.

I dag er der ikke meget tilbage af det oprindelige Gammel Hammelmose. De gamle avlsbygninger er for længst revet ned, og dem, der ligger syd for gården, er avlsbygninger til den gård, der blev etableret ved siden af det egentlige Gammel Hammelmose. I 1925 blev den sydlige fløj til gården revet ned, således at der tilbage står en hovedbygning fra slutningen af 1700-tallet samt den gamle østfløj, der efter alt at dømme er opført tilbage i 1300-tallet.

Hele gården var allerede i 1925 i kraftig forfald. Dette ændrede sig i 1952, da Poul Aarup fra Aalborg købte resterne af hovedbygningerne og begyndte at restaurere dem. Da var jorden solgt fra, og tilbage var der kun ca. fire tdr. land, der i dag udgør parken omkring hovedbygningen. I 1989 købte familien Gantzhorn gården, og de fortsatte istandsættelsen af de gamle bygninger, således at disse i dag står som et eksemplarisk bevis på, hvorledes det er muligt at bevare og genopbygge en gammel hæderkronet gård. At deres arbejde har vakt opsigt ses af, at der på venstre side af porten ind til selve gårdspladsen er opsat en plakette fra Brønderslev Kommune, der er en anerkendelse af den smukke restaurering. Mod nord og øst er der i parken rester af den gamle voldgrav, og som det kan ses, lå den meget tæt på bygningerne.

Familien Gantzhorn har ved flere lejligheder åbnet dele af gården for offentligheden, således at det har været muligt at se den på tæt hold. Et initiativ som er meget rosværdigt, og det må på det bestemteste anbefales at besøge gården, hvis der fremover gives mulighed herfor.

Ny Hammelmose

Fortsættes turen længere sydpå, kommer man til Ny Hammelmose, der er en udflyttergård fra Gammel Hammelmose. Jeg har andre steder nævnt ordet: Afbyggergård, et ord, der er synonym herfor. Med en sådan menes én, der blev bygget et stykke fra den gård, den hørte under. Formålet med at bygge en sådan var, at man dengang ofte besad endog meget store arealer, og med datidens heste- og oksetrukne redskaber tog det ofte for meget af en arbejdsdag blot at komme til og fra de mest afsidesliggende arealer. Derfor kunne det være mere lønsomt simpelthen at bygge en ekstra gård et stykke borte, således at transporten til og fra markerne herved blev minimeret. Stod man derudover for at skulle udvide staldarealet, slog man så at sige to fluer med ét smæk. Ny Hammelmose blev bygget i 1840, men er dog blevet moderniseret og ændret i 1940, ligesom den nuværende ejer har sat et overordentlig positivt præg på hele gården, der i øvrigt kan ses på tæt hold, da der er mulighed for at holde bondegårdsferie på gården.

På vejen mellem Gammel Hammelmose og Ny Hammelmose ligger der en del små landbrug. Disse har deres egen historie, som startede, da staten i 1921 opkøbte store dele af Store Vildmose i forbindelse med nedlæggelsen af Stamhuset Birkelse.

Disse opkøb fra statens side påvirkede også både Gammel Hammelmose og Ny Hammelmose meget, da Gammel Hammelmoses tilliggende blev reduceret fra 330 ha til 116 ha og Ny Hammelmoses fra 300 ha til 135 ha. På det frastykkede jord blev der etableret 43 parceller, hvoraf de 41 blev bebygget i 1922.

Kapitel 6

Godsejere og fæstebønder

Landbrugets udvikling i middelalderen og efter reformationen,
enevælden og stavnsbåndet indføres, krige,
et drama på Hedegård, ryttergods og de første skoler.

Vestrupgård.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

For at forstå baggrunden for oprettelsen af disse husmandsbrug, som de små gårde kaldtes, skal vi tilbage i historien for at se, hvorfor der var denne store koncentration af jord på få hænder. Af historisk interesse har jeg efterfølgende medtaget nogle få optegnelser omkring almuens vilkår. Dette for at give et indblik i, hvordan livet på landet har formet sig, samt hvilken baggrund der til sidst skabte behovet for de landboreformer, der blandt andet udmøntede sig i oprettelsen af disse husmandsbrug.

At der fra år ca. 1200 til reformationen 1536 var opstået denne store koncentration af jord hos ganske få jordbesiddere skyldtes flere forhold. Dels ejedes jorden af kongen og herremændene – og ikke mindst kirken, der på denne tid havde ca. 40% af landets samlede godsmængde.

Som det er bekendt, var den katolske kirke op til reformationen voldsomt ude med tilbud om aflad. Dette bevirkede, at mange mindre jordejere testamenterede deres jord til kirken, for derigennem at opnå sjælefred, når de engang fik brug herfor.

Et andet forhold, der gjorde sig gældende, var, at der konstant var ufred i landet. Hvor især årene fra ca. 1300 til 1375 markerede sig meget tydeligt i så henseende. Ofte var der voldelige stridigheder mellem herremændene, og det bevirkede, at rivaliserende herremænd sendte

grupper af undersåtter hærgende gennem landområder, der var underlagt en modstander. Det resulterede i, at den lille jordbesidder ofte var udsat for, at hans afgrøder og bygninger blev ødelagte. For at imødegå dette, var det ulig nemmere for ham at være ansat under herremanden. Det havde den fordel, at herremanden skulle sørge for, at han fik brød på bordet samt skulle forsvare ham i tilfælde af uro og ødelæggelser, da det jo i så tilfælde var herremandens ejendom, disse ødelæggelser gik ud over.

Alt i alt endte det med, at der efterhånden kun var ganske få små jordbesiddere tilbage. Enten var man stor nok til at kunne forsvare sig, eller man søgte ly hos herremanden, og det sidste blev som hovedregel tilfældet.

Derudover gjaldt naturligvis det forhold, som jeg tidligere har været inde på, nemlig, at det var nødvendigt at være i besiddelse af meget store jordarealer for at brødføde en familie grundet de lidet intensive dyrkningsmetoder, der dengang fandtes. Så at klare sig alene uden herremandens hjælp, hvis man kun ejede en lille jordlod, var ganske enkelt ikke muligt.

Bønderne var fæstet hos herremanden. Dette bevirkede, at de skulle betale landgilde, skat eller forpagtningsafgift, om man vil, til herremanden, samt at de skulle arbejde for ham. Denne arbejdsydelse kaldtes hoveri og var altså en for herremanden meget billig måde at drive hovedgårdens jord på. Hoveriet bestod meget groft sagt i at gøre det, som herremanden bad om. Det vil sige, hvis herremanden bad en af sine fæstebønder om at køre et læs brænde eller korn fra herregården til Aalborg, så skulle han gøre det, ellers havde han "forbrudt sit fæste," og herremanden kunne sætte ham på gaden. Mange af de tvister, der op gennem tiden var mellem herremanden og fæstebonden, drejede sig ofte om, hvorvidt bonden havde forbrudt sit fæste ved ikke at udføre herremandens ordre, eller om bonden havde lovlig årsag til ikke at efterkomme ordren. En gyldig årsag kunne være, at bonden havde været syg, eller at hans vogn var brudt sammen, så det ikke var ham muligt at efterkomme herremandens ordre. Nu forholdt det sig dog således, at man ofte så, at herremanden tilgav en stakkels bonde, der ikke havde efterfulgt hans ordre uden gyldig grund, hvis han lovede, at det ikke skulle gentage sig.

Grevens fejde

Bonderejsningen hen imod slutningen af middelalderen (middelalderen regnes i Danmark fra ca. 1050 til reformationen i 1536) var især et jysk fænomen. Dette skyldtes, at der især i Jylland stadig var en del store selvejerbønder.

En af folkeførerne på denne tid var Skipper Clement. Sammen med ham kæmpede mange fæstebønder og en del selvejerbønder mod herremændene for deres frihed, som den bondevenlige konge Christian 2. støttede. Så på mange måder var Skipper Clements oprør – også kaldt Grevens fejde – et opgør mellem dem, der gerne så Christian 2. tilbage på tronen og dem, der holdt med afdøde Frederik den 1.s søn, hertug Christian. At også mange selvejerbønder støttede dette oprør, skyldtes det forhold, at de ofte følte sig chikaneret af den magt, herremanden havde, blandt andet gennem de skatteopkrævere han på statens vegne havde ansat under sig, samt at herremanden med den magt han i øvrigt, grundet sin betydning i lokalsamfundet, kunne udøve.

Efter oprøret faldt der ro over gemytterne, blandt andet fordi tusindvis af bønder mistede livet i denne kamp. Mistede de ikke livet, så var der flere, der efterfølgende mistede deres frihed.

Efter reformationen, hvor kirkens ejendom overgik til krongods, ejede kongen næsten halvdelen af jorden. Blandt andet for at opnå støtte fra herremændene lod kongen efterhånden en

del af den nyerhvervede jord overgå til disse, og de blev efterhånden så mægtige, at deres magt kunne sidestilles med kongens.

Næppe 10% af den samlede jord i landet var efterhånden samlet på selvejerbøndernes hænder.

I slutningen af 1500-tallet steg priserne på landbrugsprodukter stærkt, og da herremændene havde skatte- og tiendefrihed, blev deres magtposition stedse større. Denne brugte de til at underlægge sig flere og flere gårde, og forskellen mellem herremændene og de øvrige beboere på landet blev stadig større. Hele landsbyer blev i disse år nedlagte for at give plads til herremændenes ønsker om udvidelse, både med hensyn til jordbesiddelse og ønske om store bygninger til deres hovedgårde, godser. Herremændene blev til sidst små enevældige konger over de landområder, de ejede, og deres behandling af fæstebønderne, hovbønderne, bar ofte præg af, at de følte, at de også ejede disse.

Frederik den 3. (1648-70) indførte enevælden i 1660, som han i øvrigt skærpede i 1665. Dette blev ved til 1848, hvor landet fik sin første grundlov. Her samlede kongen 50 til 100 af rigets statskyndige mænd omkring sig, og sammen med dem regerede han landet. Den politiske magt havde han vel, men den økonomiske magt havde herremændene stadig.

Vendsyssel besættes

I forbindelse med 30-års krigen blev Vendsyssel besat den 24. oktober 1627 under ledelse af den navnkundige general Wallenstein. Den fjendtlige hær øvede stor skade på landsdelen, og de lokale bønder skulle betale landgilde og yde hoveriarbejde til besættelsesmagten, som på mange måder overtog herremandens rolle over for almuen.

Man ser således, at en "oberstleutnant" ved navn Melchior von Hatzfeldt blandt andet havde Gammel Hammelmose som hovedkvarter, og at omegnens bønder derfor måtte arbejde for gården under hans ledelse.

Ganske vist havde Hatzfeldt bestemt, at man ikke måtte indkvartere sig på de adelsgårde, hvor ejeren ikke var flygtet, inden fjenden kom. Men der var ikke mange steder, hvor ejeren stadig var på gården, da fjenden arriverede. Dette bevirkede ofte, at det var tomme gårde, fjenden kom til, da almuen ofte havde plyndret gårdene, efter ejeren var flygtet.

Det var vel heller ikke noget at sige til, at man flygtede, hvis man havde muligheden for det. Rygterne om fjendens voldsomhed over for almuen var løbet i forvejen, så man var klar over, at det ofte var et spørgsmål om liv eller død, hvis man blev. Ofte blev både gårde, hele landsbyer og kirker plyndret, og mange blev hugget ned for selv den mindste forseelse, der kunne irritere enhver menig soldat. Det berettes således, at der allerede året efter i marts 1628 var områder, hvor over 3/4 af bønderne var slået ihjel.

Denne hårdhændede behandling af almuen bevirkede naturligvis, at der konstant lurede et oprør mod besættelsesmagten. Således foreslog en af Hatzfeldts officer, oberstvagtmester Koeth, i løbet af 1628, at han skulle lade bønderne enten dræbe eller tage til fange. Dette blev dog afslået, selv om angsten for et oprør fra bøndernes side på ingen måde var ubegrundet, da disse ikke godvilligt lod sig affinde med fjendens dominerende adfærd. Der er adskillige beretninger om, at soldater i små flokke eller enlige ryttere blev overfaldet og slået ihjel af bønder, der om natten førte veritabel guerillakrig mod fjenden. Præsterne, som man fra fjendens side havde besluttet at frede, støttede i meget vid udstrækning bøndernes bestræbelser på at gøre fjendens ophold her i landsdelen så ubehagelig som muligt.

Al denne modstand bevirkede, at Hatzfeldts tropper ofte tog fanger, som de ved hjælp af tortur forsøgte at få til at angive nogle af de bønder, der om natten voldte fjenden problemer. Her viste det sig dog, at den stædighed hos bønderne i Vendsyssel, som Hatzfeldt var blevet advaret om mange gange, bevirkede, at en fange blev dræbt under torturen, uden han havde fortalt noget.

Da Wallenstein til sidst måtte erkende, at han ikke med våben kunne få hverken vendelboerne eller for den sags skyld resten af de jyske bønder til at indordne sig hans tropper, fik han den ide, at alle hankøn over 16 år skulle sværge en troskabsed over for den tyske kejser Ferdinand den 2., en såkaldt hyldingsed. Det skulle for dette områdes vedkommende finde sted på Hammelmose den 27. februar 1629. Man protesterede voldsomt, uden at det så vidt vides ændrede på Wallensteins holdning.

I løbet af foråret 1629 havde fjenden efterhånden udpint landet så meget, at der opstod mangel på stort set alt og herunder i særdeleshed mad. Den 27. maj dette år kom freden så endelig, og den 2. juni fik tropperne i Vendsyssel besked om at trække sig ud af landet. Man skyndte sig i al hast at organisere en tilbagetrækning. Soldaterne fik indskærpet, at de altid skulle gå samlet i store flokke, og om natten skulle de lægge sig så tæt sammen som muligt samt holde streng vagt for at forhindre overfald af bønderne, der givetvis havde meget stor lyst til at sige "farvel" til disse tropper, der ud over at have dræbt i tusindvis af bønder også havde udplyndret landet på det skammeligste.

At man skulle være forsigtige med vendelboerne, kunne en karakteristik af beboerne i Vendsyssel fra Erik Vendilskagas Saga godt tyde på, han skriver nemlig følgende: "... de ere onde, troløse og i enhver Henseende slettere end Danmarks andre Folk." Derudover har vendelboerne fra gammel tid af ord for at være "et stridbart folkefærd med en stærk udviklet tilbøjelighed til indtil stædighed at værne om deres virkelige eller indbildte rettigheder." Så alt i alt var det ikke uden grund, at soldaterne havde en vis respekt for vendelboerne.

Ovennævnte er måske ikke udpræget flatterende, men der findes dog også en anden beskrivelse af vendelboerne, som i højere grad falder i en vendelbos smag:

> "Vendelboerne har gennem tiderne haft ord for at være af et andet temperament end andre danske, været et i særlig grad frihedselskende folk, der ikke har tålt noget hårdt åg over sig .... De har gentagne gange stået sammen til voldsom protest, når deres formentlige rettigheder krænkedes, rejst sig, hvad enten modstanden kom fra konge eller adel, fra indre eller ydre fjender. Og her i Vendsyssel har der stedse været mænd, der i farens og kritiske stunder ikke har ladet fem og syv været lige, men taget sig sammen til handling, samlet vendelboernes skarer og selv vovet liv og gods."

Svenskekrigen

Da landet efter krigsafslutningen i 1629 begynder at rejse sig, mærker man fremgang overalt. Denne fremgang varer dog ikke ved. Allerede i 1657 er den gal igen, og også under svenskekrigen, Karl Gustav-krigene 1657-60, blev en mængde landbrugsejendomme ødelagt. Ja, der var landsbyer, hvor der næppe fandtes én eneste uskadt gård. I alt koster denne krig Danmark 125-140.000 døde, hvilket svarer til ca. 25% af den daværende befolkning på ca. 550.000

mennesker. Det eneste område, hvor der meldes om fremgang, er ulvebestanden, der tager til i disse år, og som følge heraf kan man i Jerslev Herreds tingbog læse fra den 24 maj 1660:

> "Herredsfogden Christen Laursen tilsagde paa det strengeste menige Mænd i Herredet – at da Ulven gør stor Skade – river ihjel og ødelægger Kvæg – saa Godtfolk kan komme i Armod derover – da skal de møde ved Hallund Kirke onsdag, for at Jagten paa Ulve kan sættes ind."

De adelige gårde blev dog skånet, mod at de til den svenske besættelsesmagt ydede en vis "godtgørelse." Følgende gårde blev for eksempel bedt om beløb for at undgå brand, plyndring og indkvartering: Burholt 100, Nibstrup 100, Hjermitslevgård 500, Gammel Hammelmose 1000 og Kjølskegård 500 rigsdaler.

Derudover befalede den svenske overkrigscommissær Albert Siltmand, der havde etableret hovedkvarter i Aalborg, ofte, at en gård skulle levere forplejning til de svenske tropper. Den 4. november 1657 blev Hjermitslevgård således bedt om at levere følgende inden 8 dage: 10 okser, 80 tdr. rug, 75 tdr. mel, 100 tdr. malt, 15 tdr. og 5 skæpper byggryn, 15 tdr. og 5 skæpper boghvede eller havregryn, 5 lispund og 15 pund smør, 7 lispund og 13 pund flæsk, 15 tdr. sild m.m.

"Anmodningen" fra Albert Siltmand sluttede med følgende konstatering:

> "... leveres i Aalborg til den der ansatte kongelige Proviantmester imod Qvittering. I modsat Fald vil Militær-Execution finde sted."

Men hermed slutter kvalerne for Hjermitslevgård ikke. Den 24. marts året efter, altså kun ca. 5 måneder senere, bliver man befalet til at drive 50 okser til Aalborg til de svenske tropper, der var stationeret der.

Nu var det ikke kun de store gårde, der måtte aflevere forsyninger til de svenske tropper. Også de enkelte sogne blev pålagt at levere forskellige forsyninger til disse, til trods for at de samme tropper ofte selv plyndrede, hvor de kom frem. Alt i alt var det meste af Vendsyssel derfor meget forarmet, da de fjendtlige tropper forlod landet.

Et andet forhold, der bestemt ikke gjorde situationen for landet bedre, var at årene 1640-60 rent klimatisk var uhyre vanskelige for landbruget. Man havde i denne periode en lavere gennemsnitstemperatur og større nedbørsmængde end normalt, som bevirkede mindre avl, ja, i visse år direkte misvækst. Forhold der tilsyneladende prægede hele Nordeuropa.

Efter krigen måtte kongen afstå endnu mere jord til herremændene for igen at få styr på landets finanser.

Enevælde og landmåling

Christian 5. foretog i årene 1682-83 en landmåling. Den blev i øvrigt grundlaget for en matrikulering af det meste af landet i 1688, der blev ledet af Ole Rømer. På den tid ejede kongen kun en 1/4 af jorden. Adelen ejede over 46% og borgerlige besiddelser – jordspekulanter, købmænd og lignende – udgjorde ca. 17%, mens godt 10% tilhørte præstegårde, kirker, universitetet og forskellige skoler. Kun ca. 500 – siger og skriver fem hundrede – bønder i hele landet havde rådighed over deres egen jord.

Nu var ideen med at opmåle jorden af langt ældre dato. Allerede i 1200-tallet fik Danmark sin første matrikel i Kong Valdemars Jordebog. Denne opmåling var set med nutidens øjne meget mangelfuld og kan næppe opfattes som en egentlig matrikel, men derimod en række oversigter over ejendomme.

Ved enevældens indførelse i 1660 kom den første egentlige matrikel, som blev brugt som grundlag for beskatningen af jorden. Dette havde speciel interesse på dette tidspunkt, da adelen ved indførelse af enevælden fik fjernet deres skattefrihed. Matriklen trådte i kraft 1662, men allerede fra starten blev man klar over, at skattegrundlaget i denne matrikel, der byggede på hartkorn, altså bonitet, ikke var retfærdig, da man ikke havde anvendt samme enhed for udregningen af hartkornsbeløbene. Allerede den 2. februar 1663 besluttede man, at der skulle udarbejdes en ny matrikel, der trådte i kraft den 1. august 1664.

Denne matrikel var heller ikke særlig egnet som ligningsgrundlag, og man vedtog derfor i 1681, at der skulle skabes en matrikel byggende på en opmåling af hele landet. Denne matrikel trådte som nævnt i kraft i 1688.

Nu var matriklen fra dette tidspunkt meget primitiv set i forhold til det, vi kender i dag. Hovedårsagen var, at man stadig anvendte hartkorn som grundlag for beskatning på agerjorden. Enge, skove og overdrev (altså græsningsarealer) blev ikke opmålt. Dette skyldes, at man for skovenes vedkommende opgjorde deres værdi efter, hvor mange svin, der kunne finde føde (olden) i den pågældende skov. For engene gjaldt det, at de blev værdisat efter, hvor mange læs hø, der kunne bjærges fra hver enkelt eng, og for overdrevenes vedkommende hvor mange høveder, der kunne græsse på disse, så en konkret viden om, hvor stor hver enkelt gård med tilliggende var, havde man ikke.

Et jordløst hus fra det gamle Kaas.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Efter man havde forsøgt at ændre matriklen fra 1688, uden at det var lykkedes at finde en ny form, der både var mere retfærdig samt rimelig økonomisk forsvarlig at gennemføre, fortsatte denne i godt 150 år som grundlag for beskatningen af jord helt frem til 1. januar 1844, hvor en ny matrikel afløste 1688-matriklen.

Som noget relativt særegent for Nordjylland, findes der her en del såkaldte enestegårde. Det vil sige, at der i stedet for, som det var hovedreglen, at samle 5-15 gårde sammen og i realiteten danne et mindre bysamfund, så lå disse enestegårde for sig selv med langt til nærmeste nabo.

Økonomisk krise og landmilits

Fra 1625 til 1720 var landet i en svær økonomisk krise. En af årsagerne til, at de økonomiske forhold var så elendige, var, at det ganske land i 1654 hærgedes af en voldsom pestepidemi, der kom fra et hollandsk skib, der lagde til kaj i Københavns havn.

For Københavns vedkommende betød det, at ca. en tredjedel af befolkningen døde.

Hungersnød, krige og pest bevirkede således en tilbagegang i den samlede danske befolkning fra 1645 til 1660 på ca. 20%. Alt i alt herskede der utrolig stor elendighed i landet i denne periode.

Robert Molesworth (1656-1725), der havde været engelsk gesandt i Danmark i årene 1689-92, skriver i 1694 i "An Account of Denmark at It was in the Year 1692," at Danmark er en diktaturstat, hvor adelen er forarmet, og købstæderne nedsunket i fattigdom. Danskerne er sløve og apatiske, alle er mistænksomme og ser skævt til hinanden. Folk, der rager op, bliver lynhurtigt pillet ned (janteloven er åbenbart af gammel dato).

Det bedste indtryk fik han af Jylland, som til hans overraskelse var meget frugtbar, men ellers var alt stort set elendighed. Fødevarerne var så elendige, at de i England kun ville være blevet brugt i fængsler. Han måtte dog erkende, at den danske almues læse- og skrivefærdigheder lå på et højt niveau.

Hans voldsomme angreb på det danske samfund – som udmærket kan skyldes, at han blev udvist af landet – var noget af en diplomatisk brøler, og kun den engelske kong Williams venlighed reddede ham fra at modtage den straf, som den danske kong Christian 5. ellers krævede. Senere har flere dog hævdet, at kritikken af de danske forhold måske ikke var helt ved siden af.

Derudover var landmilitsen med til at skabe stor skævhed mellem dem, der havde magt, og dem der ikke havde.

Landmilitsen var en ordning, der gik ud på, at herremændene i forhold til deres hartkorn skulle stille med et vist antal soldater, når kongen sendte bud.

Under Den store Nordiske Krig, 1709-20, med blandt andet Tordenskjold som en dominerende skikkelse, sendte herremændene fortrinsvis husmændene – altså de "jordløse" tjenestefolk – i krig. Det sparede dem for at skulle sende deres fæstebønder af sted. Med hård hånd hvervede de karle og husmænd. Derfor var der efter krigen ved at blive mangel på arbejdskraft ved herregårdene, og i erkendelse heraf ophævede man i 1730 landmilitsen. De landboere, der havde været hvervet som soldater, følte nu, at de ikke længere behøvede at blive på herregårdene, og man begyndte nu at flytte rundt i landet. Især skete denne flugt fra de herremænd, der var meget hårde ved deres folk. Et problem, der i øvrigt var stærkt stigende i begyndelsen af 1700-tallet.

Nu skyldtes vanskelighederne med den manglende arbejdskraft ikke kun landmilitsen. Igen ser vi, at den generelle elendige sundhedstilstand i landet spiller en rolle. Eksempelvis døde der i sidste uge af august i 1711 2.400 mennesker af pest i København. Man var bange for at 20.000 af Københavns 70.000 indbyggere ville dø af pesten. Tallet holdt stik. Efter pestens rasen var Københavns befolkning reduceret til ca. 45.000.

Det var en katastrofe, hvis lidelser både for de døende og de efterladte er umulig at forestille sig. Årsagerne til de voldsomme tilfælde af pest er gennem tiderne diskuteret meget, men mens de stod på, var man ikke i tvivl om baggrunden.

I lov efter lov indskærpedes kirketugt og moral. Præsten skulle sikre sig, at menigheden ikke brugte helligdagene til gilder, drikkeri, spil og gøgl. At den holdt sig fra:

> "... idelig Sværgen og Banden, fra letfærdig Sladder og Snak, fra Rufferi, Fylderi og idelig Drukkenskab og fra letfærdig Selskabsbesøg og Omgængelse." Og det alt sammen "...fordi Den Allerhøjestes visse Vrede og Hævn mod Lande og Riger retfærdigt optændes, naar Hans guddommelige Majestæt ikke bevises den retsindige Gudsfrygt, Ære og Lydighed."

De mange tilfælde af pest i landet påvirkede naturligvis befolkningstallet meget:

Skematisk ses befolkningsudviklingen fra 1709 til år 1800:

år	folketal i 1000	tilvækst i %	fødselskvotient i %	dødekvotient i %
1709-19	654	1,9		
1719-29	667	5,3		
1729-39	702	3,8	32,6	28,6
1739-49	728	4,1	32,6	28,6
1749-59	758	3,9	33,0	29,3
1759-69	788	2,8	32,5	29,6
1769-79	800	3,2	31,9	28,6
1779-89	836	3,5	30,6	26,9
1789-99	865	7,0	31,0	24,2

Det skal nævnes, at det første år, hvor man havde et sikkert tal for befolkningens størrelse, var i 1769, hvor den første egentlige folketælling fandt sted.

Dødekvotienten svingede en del fra år til år, og man mener, at dette skyldtes enten dårlige vækstår for landbruget med en deraf dårlig ernæring og/eller epidemier i forbindelse med forskellige krige rundt i Europa.

Godsejere, selvejerbønder og fæstebønder

I begyndelsen af 1700-tallet boede ca. 80% af den danske befolkning på landet, og de resterende 20% i byerne.

I disse år tilhørte næsten al jorden i landet, som nævnt, godserne, der igen var ejet enten af kongen eller af adelige og borgerlige proprietærer. Kun ca. 1700 – siger og skriver ét tusinde syv hundrede – af landets ca. 60.000 bønder var selvejere, resten var fæstebønder under godserne. I disse år var der 600-700 hovedgårde. Adelen ejede ca. 375 med 27.000 tilhørende bøndergårde. Borgerlige godsejere ejede ca. 280 med 10.000 tilhørende bøndergårde. De resterende ca. 20.000 fæstegårde tilhørte det offentlige, og hovedparten var under kronen. Hovedgårdene, der udgjorde lidt over 1% af samtlige gårde, havde mere end 10% af det samlede hartkorn under sig.

Til hjælp med arbejdet på godserne havde godsejerne ud over hoveriarbejdet fra deres fæstebønder også disses medhjælpere samt godsernes egne husmænd, det vil sige jordløse borgere, der boede under godserne.

Udbyttet på fæstegårde var næppe mere end 4-5 fold, mens der på godserne, der blev drevet langt mere rationelle uden hensyntagen til andre interesser end godsejerens, var et noget større høstudbytte, men dog ikke meget i forhold til, hvad det er i dag. Ja, man så helt op i 1820'erne, at meget jord kun gav 5-6 fold ved første dyrkning efter at have været braklagt. Og ved sidste dyrkning inden en ny braklægning kun 2 fold. Det nævnes, at det gennemsnitlige udbytte i dyrkningsperioderne mellem to braklægninger var på 3,5 fold.

Udbyttet på fæstegårdene strakte sig derfor næppe til meget mere end landgildet, udsæd samt til de daglige fornødenheder for den pågældende familie. Alt dette bevirkede derfor, at godsejerne allerede fra midten af 1500-tallet så det som en fordel at nedlægge en del fæstegårde og indlemme disses jorde under hovedgården.

Det var da også ofte vanskeligt for godsejerne at kontrollere, om den landgilde, de fik fra fæstebønderne, "var den rigtige," da disse vel rimelig naturligt forsøgte at beholde så meget af deres afgrøde som muligt.

Denne udvikling bevirkede at hele landsbyer blev nedlagte. Den voldsomste nedlægning fandt sted mellem 1550 og 1599. Udviklingen fortsatte, men selv om den efterhånden ebbede meget ud, så man alligevel, at der helt op mellem 1670 og 1700 forsvandt hele 70 landsbyer i disse 30 år. Nu må det naturligvis i sandhedens interesse siges, at man på den tid talte om en landsby, selv om der måske kun var tale om 3 eller 4 gårde, der lå samlet.

De fæstegårde, man bibeholdte, havde godsejerne vanskeligt ved at få bortfæstet, blandt andet fordi priserne på landbrugsprodukter i denne tid var meget lave, og indtjeningsmulighederne for den enkelte fæstebonde derfor meget ringe.

Godsejerne begyndte derfor at argumentere for at indføre begrænsninger i bondestandens bevægelsesfrihed, da de mente, at der uden begrænsninger ganske enkelt ikke på længere sigt ville være tilstrækkelig arbejdskraft ved landbruget, til at man kunne dyrke al den jord, der var opdyrket, med ødegårde og ikke bearbejdede agre til følge.

Stavnsbåndet og landmilitsen

I erkendelsen af betydningen af de mange problemer, indførte man den 4. februar 1733 stavnsbåndet. Det betød, at bønderkarlene fra det 14. til det 36. år skulle blive på det gods, hvor de var født.

I 1742 udvides dette til at skulle gælde fra det 9. til det 40. år. Frederik den 5. (1746-66) skærpede i 1764 stavnsbåndet yderligere, således at det fra at gælde fra det 9. år nu skulle gælde fra det 4. år.

Også i 1921 anvendte man stude som trækdyr.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Derudover kom en bestemmelse i 1746 om, at landsoldaterne ikke måtte nedsætte sig andetsteds end på det gods, hvorfra de var udskrevet, og hvor de skulle være pligtige til at lade sig fæste på en gård.

Som det kan forstås, så havde begge ordninger en overordentlig stor betydning for, hvorledes menigmand havde mulighed for at indrette sin egen tilværelse. Man må tænke på, at gennemsnitslevealderen dengang var væsentlig lavere end i dag, og de fleste var derfor gennem det meste af deres liv underlagt herremandens mere eller mindre forgodtbefindende.

Måden man behandlede bønderne på, var i høj grad afhængig af det syn, herremændene havde på bønderne: "Et gennemgående træk i karakteristikken af bønderne er, at de er uoplyste og ufornuftige og ude af stand til at skønne over tingene, og at de er bundet af allehånde fordomme. De har en mørkhed i forstanden og en trevenhed i viljen, derfor må proprietærens øje ledsage ham og være hans råd, regel, forsvar og trøst," mente herremanden. Se, det kan man da kalde en fordom!

Artede bonden sig ikke, som herremanden ønskede, havde han flere straffemuligheder: Træhesten, der i visse tilfælde kostede staklen livet. Hundehullet var en primitiv arrest, hvor bonden sad lænket uden mad og drikke. Den spanske kappe var en tønde med et hul i bunden, som bonden fik over sig, så hovedet stak ud af hullet, og han måtte gå sådan rundt til almindelig morskab for andre. Pælen var en skammel med spidse jernpigge, som man skulle stå på med bare fødder, og man kunne ikke flygte, da man var bagbundet til en pæl ved siden af skamlen. Prygl var den mest udbredte straffeform.

Mange mente direkte, at det var helt afgørende for kvaliteten af jordens opdyrkelse, at bønderne fik tæsk: "Ellers bestille de ingen ting." En holdning der i øvrigt allerede tog fart i slutningen af 1600-tallet, da der skete en stor indvandring af tyske godsejere, der ikke havde samme indlevende holdning til de danske bønder og derfor ofte pressede dem til det yderste.

Den ret herremanden havde til at straffe rent fysisk kaldtes "hustugt." Denne ret blev for gårdfolk – fæstebonde med familie – ophævet ved forordning af den 25. marts 1791, mens den for husmænd – familier der beboede jordløse huse – først blev afskaffet den 27. maj 1848.

Men ikke kun stavnsbåndets indførelse i 1733 var med til at begrænse folks mulighed for at flytte. Allerede fra den 19. februar 1701 havde man begrænset tjenestefolks mulighed herfor. Da indførtes nemlig en forordning, hvori der blandt andet stod følgende:

> "... ingen Præst over alt her udi vort Rige Danmark maa meddele nogen, det være sig Mands- eller Kvindes Person, som har været til Alters, noget Skudsmaal, medmindre Personens rette Husbond først har under sin Haand og Segl meddelt den samme sin Afsked, Pas eller Følge Seddel .... og skal Husbonden først derpaa skrive Personens Afsked, Pas og Tilladelse, at han maa flytte med videre, og derhos gøre en skriftlig Begæring til Sogne-Præsten paa Stedet, at han vil meddele Personen sit Skudsmaal...."

Dette bevirkede, at en herremand kunne forhindre, de tjenestefolk, han havde i sit brød, i at flytte. Der er da også eksempler på, at dette skete, så på dette tidspunkt var stavnsbåndet visse steder allerede indført i praksis for tjenestefolkenes vedkommende.

Med stavnsbåndets indførelse i 1733 genindføres landmilitsen, der ellers havde eksisteret fra den 22. februar 1701, til den første gang blev ophævet den 30. oktober 1730.

Hvad var landmilitsen så for en størrelse, og hvordan ændrede man den gennem årene?

Ja, groft sagt var landmilitsen en hær af bønderkarle, som hver søndag efter kirketid skulle møde til eksercits. Mange ødelagde med vilje deres hænder eller fødder for at blive fri for landmilitsen. Andre flygtede simpelthen fra egnen på grund af den.

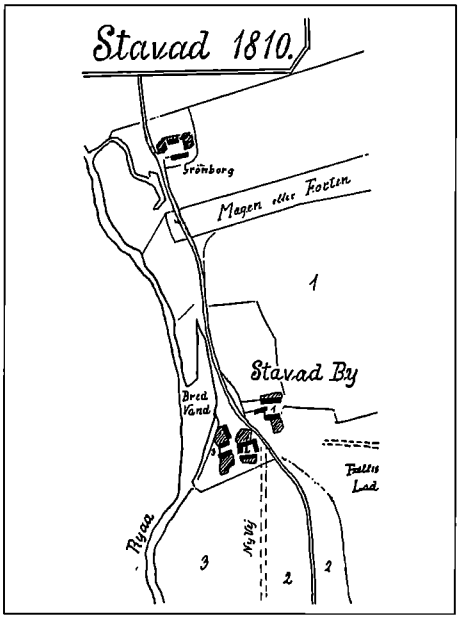

Området øst for St. Bolskifte hed op til begyndelsen af 1800-tallet Stavad By. Det mistede sin betydning som handelscenter netop i begyndelsen af 1700-tallet, hvor landmilitsen blev genindført. Senere blev de 3 gårde, der dannede byen, udskiftet.

På godserne var det godsejerne der udtog soldaterne, og her sås ofte, at den karl, der kom fra en lidt mere velstående bondefamilie og derfor havde lidt på kistebunden, kunne slippe for at blive soldat. En sådan karl havde jo penge tilovers, når han havde betalt sit indfæste, således at han havde bedre mulighed for at klare dagen og vejen, hvis der opstod dårlige tider, efter han var blevet fæstebonde. Derudover måtte man formode, at hans arbejdsindsats var større end den fattige fæstebondes, der ikke havde noget at miste.

Nu var det at have en hær i Danmark naturligvis ikke først noget, der kom på tale ved forordningen af den 22. februar 1701, hvor man som nævnt første gang indførte landmilitsen. Helt tilbage i 1614 forsøgte Christian 4. at etablere en national hær, som skulle finansieres gennem skattefrihed for soldaterne. Man udlagde 4.000 gårde – heraf 2.000 i Jylland, som skulle bruges til dette formål. Soldaterne fik lov til at drive disse kongeejede gårde gratis mod at stille, når kongen sendte bud. Nu var der dog mulighed for, at man ikke selv behøvede at drage i krig, hvis kongen befalede dette.

Det var muligt at blive hjemme på gården, hvis man kunne finde en stor kraftig karl at sende i stedet for. Så her ser man, at det kunne være en fordel at have lidt penge på kistebunden, således at man kunne betale sig fra krigstjeneste.

Allerede i 1620 var man dog enige om, at denne ordning ikke var tilfredsstillende, og man samlede derfor alle bøndergårdene i lægd med 9 gårde i hver. Disse 9 gårde skulle stille 1 mand i 3 år.

Vi ser eksempelvis i 1642, at Tomas Andersen, som tjente Niels Friis, lovede at være soldat i 3 år for Laurs Laursen i Østrup og dem, han var i lægd med, for 24 sletdaler fordelt over 3 år, men hvis han skulle udenlands, skulle han have alle pengene på én gang.

I 1646 strammede man op omkring denne ordning, så der efterfølgende kun var 5 gårde pr. lægd og udskrivningen til militæret blev herved i realiteten næsten fordoblet. Ligesom man i 1652 også indlemmede adelen i ordningen, så de også skulle stille med folk fra deres godser. Det påhvilede godserne at stille med ryttere, mens bønderne udgjorde fodfolket i denne hær. Denne ordning var adelen ikke tilfreds med, og de fik derfor gennemtrumfet, at deres andel af rytterfolket skulle halveres, og man indførte den ordning, at to sogne i forening skulle stille med to fuldt udrustede ryttere, som skulle betales og aflønnes af disse.

Den næste store ændring, der sker, er i 1670, hvor man begynder at udlægge en del af krongodset til de såkaldte ryttergodser, der skulle erholde udgifterne til hvervede ryttere, der som oftest var af udenlandsk herkomst, mod at blive fritaget for landgilde og andre afgifter.

Efter 1715 ændredes ryttergodsernes forpligtelser over for kongen, så der nu skulle svares en pengeafgift: Rytterholdspenge. I 1721 påbegyndte man i forbindelse med ryttergodserne at opføre de såkaldte rytterskoler.

Det var, hvad man vel i dag ville kalde almene grundskoler for de børn, der boede på de gårde, der var under ryttergodserne.

Initiativet til at oprette disse skoler kom fra Frederik den 4. og var tegn på stor fremsynethed, som mange generationer i årene fremover fik gavn af: "I løbet af faa Aar opførtes med 20 Rytterskoler paa hvert af Landets 12 Ryttergodser, altsaa i alt 240. De var særdeles velbyggede, og adskillige staar endnu." Forannævnte citat var skrevet så sent som i 1936.

Ordningen med ryttergodser holdt til hen i slutningen af 1700-tallet, hvor kronen efterhånden solgte dem fra.

I Hvetbo Herred var der som i det øvrige land en del gårde, der var underlagt ryttergodserne, og af disse kan i flæng nævnes følgende, som stadig kan findes: Nørgård i Torpet nord for

Sønder Saltum, V. Pilgård nord for Kås, Kongesbak, der ligger mellem Pandrup by og Omfartsvejen nord for Pandrup Rideskole, Ø.- og V. Hedegård, der tidligere var én gård vest for Pandrup, Hønsholm vest for Pandrup. Desuden findes der beretninger om gårde, der efterhånden er blevet nedlagt, men som i sin tid var underlagt denne ordning.

Et drama på Hedegård ved Pandrup

Når vi nu alligevel har fat i gården Hedegård, ved vi, at gården i 1640, altså inden den blev inddraget som ryttergods, var ejet af Christen Laursen, der var hovedperson i det drama, der udspillede sig på gården i efteråret dette år:

En dag i slutningen af høsten kommer Jens Poulsens datter, Maren, op til Hedegård for at tale med Christen. Hun træffer Christen ude i laden, hvor han sammen med nogle karle er ved at tærske. Hun beder ham om at følge med udenfor, så de kan tale uforstyrret sammen.

Da Christen er kommet ud, fortæller hun ham, at hun er gravid, og at han er faderen. Først nægter han at tro på hende, men da hun resolut løfter op i sin kjole, så han kan se hendes svulmende mave, løber hans hidsige temperament af med ham. Han slynger plejlen, som han stadig har i hånden, hårdt mod hendes mave.

Maren skriger og forsøger at værge for sig, men Christen bliver ved med at slå med plejlen, ikke kun på hendes mave, men også i hendes ansigt, som hun liggende på jorden forsøger at skærme med sine arme.

Hidkaldt af larmen komme karlene løbende inde fra laden. Hvad der nu sker, ved vi ikke, men af én eller anden grund får Christen to af karlene til at hjælpe sig med at slå løs på Maren. Den ene, Niels Mortensen, slår Maren i hovedet med en stor kæp, mens den anden, Knud Nielsen, finder en sten, der ligger godt i hånden, og med denne overdænger han Maren med voldsomme slag.

Den tredje og sidste af karlene, Laurs Jensen, foretager sig intet, men står blot og ser på.

Senere er hans vidneudsagn med til at fælde Christen som foregangsmanden for denne udåd. Men hans egen passivitet bevirker dog, at han selv bliver dømt for ikke at hjælpe Maren.

Til sidst holder slagene op, og de tre mænd står og ser ned på Maren, der ligger helt stille, som var hun død. De vender hende om på ryggen og opdager, at hun stadig trækker vejret, og beslutter, at de nok hellere må få hende hjem til sine forældre, der bor i Hune.

Da de kommer til Marens hjem med hende, bliver hun lagt på gulvet i stuen på nogle tæpper. Hvilken forklaring folkene fra Hedegård har på Marens tilstand, ved jeg ikke, men det har næppe været let at lyve sig fra denne ugerning.

Store Vildmose tegnet af Harald Foss.

Inde i stuen har Marens mor sat sig ned ved siden af sin datter, der er kommet tilstrækkelig til hægterne til at kunne fortælle hende hele historien. Senere på dagen forværres Marens tilstand, og i løbet af natten dør hun. Christen dømmes til døden, mens Niels og Knud bliver dømt fredløse.

Mere om landmilitsen

Fra genindførelsen af landmilitsen den 4. februar 1733 blev det bestemt, at alt bøndergodset skulle inddeles i lægder på 60 tdr. hartkorn, og at hver lægd skulle stille med en soldat. Senere blev lægderne gjort mindre, og der blev derfor udskrevet flere soldater.

Ikke så sjældent lejede man en karl til at være soldat, så man var fri for at udskrive én fra det lokale lægd. Dette kunne gøres ved, at lægdbrødrene i henhold til deres hartkorn betalte denne karl for at påtage sig dette hverv.

Hvis man læser i de gamle tingbøger, ser man, at betalingen til en sådan "hvervet" soldat ofte var et stridsspørgsmål blandt lægdbrødrene. Tjenestetiden kunne variere noget, men var oftest 5-6 år.

Til sidst afskaffes landmilitsen, og udskrivningen af soldater overgik hermed til staten. Dette bevirkede, lige som da man første gang afskaffede den, at mange ikke længere følte sig bundet af tilhørsforholdet til godsejerne, og de rejste simpelthen væk.

Godsejerne fandt hurtigt ud af, at den nye ordning ikke var sagen, da de nu i højere grad end tidligere kom til at mangle arbejdskraft. De krævede derfor landmilitsen genindført, men helst en opstramning af stavnsbåndet uden landmilits. Regeringen afviste deres krav under henvisning til, at problemet dybest set lå i den måde, herremændene behandlede deres bønder på, men herremændene blev ved med at presse på, og til sidst fik de deres vilje.

Et forhold, som godsejerne var meget utilfredse med, var, at stavnsbåndet ikke gjaldt for kvinder. Dette bevirkede, at pigerne ofte flyttede rundt og tog ansættelse på de godser, hvor lønnen var højest. Denne vandring skabte en stigning i pigernes lønninger, som godsejerne bestemt ikke var glade for. Ofte skete der også det, at en karl, der forelskede sig i en af pigerne, fik fat i et falsk pas og flyttede ganske enkelt med pigen, når hun rejste af pladsen.

Det lykkedes dog aldrig godsejerne, at få indført stavnsbånd for pigerne, selv om man flere gange forsøgte herpå.

Ud fra ovennævnte begrundelse med et muligt lønløft til tjenestekarlene var godsejerne meget imod en ophævelse af stavnsbåndet, når talen med jævne mellemrum faldt herpå. Alene derfor vedblev mange godsejere med at kæmpe for en bevarelse heraf.

Til trods for at man skulle tro det modsatte, var mange fæstebønder også tilhængere af, at stavnsbåndet blev bevaret. Man ved fra flere indberetninger fra blandt andet 1768, at fæstebønder ofte gav udtryk for, at hvis lønnen til de tjenestefolk, de selv havde, blev højere, end det var tilfældet under stavnsbåndet, så ville mange af dem hellere selv være tjenestefolk frem for at være fæstebønder. Det, man frygtede, var, at der ved en eventuel afskaffelse af stavnsbåndet ville ske en så kraftig stigning af lønnen til tjenestefolkene, at det ikke var muligt for en bonde at have råd til at have tjenestefolk. Man ser derfor her, at det rent faktisk var de fæstebønder, der på mange måder var mest hæmmet af stavnsbåndet, der grundet bange anelser omkring deres egen økonomi var nogle af de varmeste fortalere for en bevarelse af dette. Man kunne få den tanke, at de ikke var ærlige i deres vurdering af dette forhold. Man må i denne forbindelse dog tænke på, at en fæstebonde ofte, hvis man ser bort fra en manglende frihed,

på mange måder havde en tryg tilværelse, fordi de vidste, at de altid kunne komme til herremanden, hvis de problemer, de stødte på, var større, end de magtede.

I dag ville mange måske nok have valgt friheden frem for trygge og stængede kår, men ikke dengang. Hvorfor? Ja, man kunne få den tanke, at man, hvis man fik friheden fra den ene dag til den anden, vel næppe vidste, hvad man skulle bruge den til. Man havde gennem generationer været vant til, at herremanden sørgede for familien. Skulle man pludselig til helt og holdent at tage vare på egen familie, ja, så var mange givetvis bange for denne frihed. Man må her tænke på, de vel nok manglende forudsætninger mange af disse fæstebønder havde for med ét slag at skulle handle på egen hånd. For selv om mange godsejere tidligere behandlede deres fæstebønder med hård hånd, så nærmede vi os trods alt år 1800, og flere og flere godsejere var efterhånden kommet til den erkendelse, at det var mere "givtig" at behandle bønderne godt, så deres ønske om at løsrive sig var ofte meget lille.

Denne ændrede holdning fra godsejernes side bevirkede også, at de udstedte flere og flere fripas. Et fripas var et pas, som man som hovedregel betalte sig til, og som gav én lov til at rejse, hvorhen man ville, man købte sig så at sige fri. Ofte var de mindst venlige godsejere meget ublu i deres prisforlangende for et pas, men for at der skulle være en realistisk mulighed for at købe sig fri, besluttede regeringen på et ret sent tidspunkt, at det maksimale beløb for et pas måtte være 50 rigsdaler.

Derudover var det heller ikke ualmindeligt, at man fik et almindeligt pas, der gjaldt for en bestemt tid. Eksempelvis havde man typisk ikke så stort behov for karle om vinteren, så en del fik pas, så de kunne rejse rundt i den tid, hvor deres tilstedeværelse på gården eller godset ikke var påkrævet. Man kunne så beskæftige sig med alt forefaldent arbejde, hvor man kom frem, eksempelvis som daglejer, når der skulle tærskes.

At ikke alle herremænd slap lige godt fra at behandle deres bønder dårligt ses af, at en gruppe bønder den 12. august 1738 overfaldt og myrdede en sydsjællandsk herremand.

Det er indlysende, at "menigmand" gennem alle disse år havde svære tider, da der ikke fandtes nogen, der talte deres sag. Derudover bevirkede landets mangel på penge, at der blev set gennem fingre med, at de embedsmænd, der enten var udpeget af kongen eller godsejerne, misbrugte deres embede "lidt." Hvilket givetvis også gik værst ud over "menigmand."

Samfundet var i disse år overordentlig restriktivt. Eksempelvis indførte man den 12. marts 1735 en ny helligdagsforordning, der bevirkede, at alle skulle gå i kirke to gange hver søndag. Præsten lavede en liste over dem, der ikke mødte op, overdragede den til politiet, der så sørgede for det videre fornødne. Med de transportmuligheder menigmand havde på den tid, forstås, at denne forordning indskrænkede hans mulighed for ret megen anden aktivitet om søndagen. I årene op til 1730 oprettedes der 240 skoler på krongodserne. Dog skal det nævnes, at Otto Skeel til Hammelmose allerede i 1626 oprettede en skole i Thise Sogn.

De første skoler

De første skoler, der blev oprettet, havde ikke et gennemarbejdet undervisningsmateriale til brug ved danskundervisningen. Først i 1661 indførte man den første udgave af "ABC" i de danske skoler.

Nu var det jo ikke tilstrækkeligt at ansætte lærere. Disse skulle også helst være både dygtige til deres embede samt være et godt eksempel for de øvrige i sognet, og dette var ofte ikke tilfældet. Der findes en del efterretninger, der tyder på, at det var overordentlig vanskeligt at få

lærere, der havde de kvalifikationer, som man måtte forvente var nødvendige, for at skolevæsenet skulle blive den succes, som man fra centralt hold håbede på.

Det fortælles, at man i begyndelsen af 1730'erne havde en lærer/degn i Hellevad, Hellum og Ørum, eller skoleholder, som titlen ofte lød på dengang, en vis Ole Hortulan. Efter man i en del år havde været utilfreds med hans embedsførelse og hans manglende evne eller vilje til at være et godt eksempel for andre i sin livsførelse som helhed, blev han omkring 1740 dømt til at forlade sit embede. Anklagepunkterne havde blandt andet været, at et umådeholdent stort brændevinsforbrug havde bevirket, at han til sidst på ingen måde havde evnet at passe embedet, hverken som underviser eller som degn ved kirken. Derudover havde han været sin kone utro med Kristen Kjældsens kone. Man mente endog, at præsten havde bestukket Kristen Kjældsen til at se gennem fingre med, at degnen "besøgte" hans kone. Da Kristens kone, Kirsten, så nedkommer, og Kristen påstår, at han ikke er barnets far, bliver der efterhånden så meget røre omkring Hortulans livsførelse, at en provsteret fratager ham embedet.

Et andet eksempel: I 1723 ansættes Hans Wium som skoleleder i Brønderslev. I 1767 bliver følgende brev sendt til kammerherre Anders Skeel til Birkelse og Nibstrup:

> "... dels formedelst Alderdom, men fornemmelig for sin liderlige og straf-værdige Levemaade ikke saaledes som ske bør nu i nogle Aar har været i Stand til at undervise vore Børn, men ladet det komme an paa en sin, ikke fra Faderen vanslægte, Søn, da den rette og gamle Skolemester jo snart altid, naar han har en Skilling i Hænde, søger sin Fornøjelse i umaadelig Brændevinsdrikken, til hvilken han altid har været og endnu særlig i sin Alderdom er saa hengiven, at hans elendige Krop formedelst umaadelig Drik maa lade sig nøje med Pjalter til Skjul. Deres Velbyrdighed og Deres Velærværdighed har selv set, i hvilken sælsom

Thise gamle skole. (Venligst udlånt af Thise Lokalhistoriske Arkiv).

> Dragt han har mødt i Kirken, den var jo som Betlerens, hvorfor vi beder, at den gamle Skoleholder maa vorde afsat, og ydmygelig beder vi, at han af Skolens Indtægter maa nyde en aarlig Pension, saa han ikke i sin høje Alderdom skal lide for stor Mangel."

Og som det fremgår af samme kilde, så indsendte Anders Skeel klagen til bispen med begæring om, at skoleholderen måtte blive afsat. I august 1767 blev der på Nibstrup afholdt provsteret under sæde af herredsprovst Broder Brorsen fra Dronninglund.

Wium mødte op og bad selv om at blive fritaget for embedet. Derefter bad han om nåde for sine forseelser samt undskyldte over for Anders Skeel, at han ofte havde været meget trodsig. Skeel fik medlidenhed med den gamle lærer og bestemte, at han sine brøder til trods resten af sit liv skulle have lov til gratis at bo i et af Skeels gadehuse i Brønderslev.

I 1799 klager beboerne fra Kraghede over deres skoleholder, Kristen Sørensen. De ankede især over: "... Skolemesterens forhen lønlige Lejermaal nu er bleven til et offentligt Horeri, og vores Skolehus er bleven til et aabenbart Horehus." Også denne sag ender med, at læreren bliver afskediget. Så som nævnt var det ikke altid let, at få disse lærerstillinger besat, sådan som man kunne ønske.

Hvad var det så, man blandt andet på det pædagogiske område forventede af de personer, man ansatte som lærere? Ja, umiddelbart skulle man tro, at det ville være vanskeligt at få fuld klarhed over, men her er vi så heldige, at kongen, der jo havde bestemt, at der skulle oprettes skoler, den 31. december 1734 udsendte en skrivelse indeholdende retningslinier for, hvorledes skolen i Funder Sogn ved Silkeborg ned til mindste detalje skulle drives. At det netop er kongens skrivelse til skolen i Funder, jeg har fået fat i er en tilfældighed, men man må antage, at de retningslinier, der gjaldt for de andre skoler, der blev oprettet i denne periode, var de samme.

Som indledning til denne skrivelse kan følgende læses:

> "Wii Christian den siete af Guds Naade Conge til Danmark og Norge, De Wenders og Goters, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Grefve udi Oldenborg og Delmenhorst, giöre alle Vitterligt, at Eftersom hos os allerunderdanigst er blefven ansögt og begiærdt voris allernaadigste Confirmation paa efterskrefne Fundation og Foranstaltning, lüder der Ord efter Andet, som følger: Stormægtigste Monarch, allernaadigste Arfve-Herre og Konge! Dem aldmindtlig lÿchsalighed, hvor-med Guds Kierche i dette vort kiære Fæderneland, under Guds Forsiün og deres Maÿts Tilsiün er benaadet, kand iche andet end erindre En-hver Retsindig og oplüst Undersaat om sin allerunderdanigste skÿldigste Pligt daglig at tachche Gud og bede godt for Kongen, som med Guds Frygts og Retfærdigheds Övelse, fonthæver baade Guds og hver Mands Huus med den Velsignede Freds beschiærmelse, som alle vel nÿder, men alle icke vedbörligen schiönner paa. Aarsagen til saadan Uschiönsomhed kan icke være anden, allernaadigste Konge, med din sande Guds Kundskabsuvidenhed hos den saa-Kaldet gemeene Almue..."

Med et nudansk udtryk: Så afgjort en indledning der vil noget!

Senere opremses (her lidt omskrevet) hvorledes læreren skal forholde sig: "Hvorefter den nuværende og efterfølgende Degn i Sognet ved Skoleholdertjenesten efter allernådigste kongelig Confirmation sig skal rette og derfor belønnes. Han skal daglig holde Skole for al Ungdom i Sognet. Saavel Bøndernes Børn som deres Tjenestefolk, samt Sognets Fattige samt fader- og moderløse Børn. Han skal hvert halve Aar, til Mikkelsdag og til Paaske sammen med Præsten sikre sig at alle Børn der i mellemtider er fyldt 5 Aar påbegynder Skolegang."

Skulle et barn være slem til at forsømme, havde man dengang visse "virkemidler": "Naar nogen ude-bliver, erkyndiger hand sig hos Börnenis Forældre og Hosbonder om Aarsagen. Skeer det oftere, og det blifver icke rettet, og ingen loulig Forfald der-til, erklager hand det for Præsten, som efter Forældrenes befundne Nachlessighed, giver Sognets Hosbonde det til kiende, paa det at saadanne mottvillige og gienstridige Forældre, efter Sagens omstændighed, uden Ophold eller Loumaal, kand vorde afstraffet. Dog at Hosbonden tillige med Præsten ved de mottvillige og forsömmelige Forældris afstraffelse bruger ald fornöden Moderation."

At der fra lærerens side blev gjort forskel mellem rig og fattig må nok anses som et faktum, men det var ikke intentionen: "Hand skal med lige god Nidkierhed antager sig saa vel de Fattiges som de Formuendes Börns Underviisning, saaledes som hand agter for Gud med en frelst Samvittighed at ansvare."

Som det er almindelig kendt, så var børnenes arbejdskraft ofte en forudsætning for, at forældrene kunne klare det arbejdspres, der i perioder var på gården. Dette forhold havde man også taget højde for: "Hand har at see der-hen, at de Börn, som ere 8. te a 9 Aar, naar de ere befundne lærvillige og har faaet nogen Kundskab og fremvoxet i deres Börnelærdom kand hafve Frihed om Sommeren, særdelis i Hö-slettens og Höstens tid, om Forældrene det maatte forlange, men Börnene under den Alder og over 5 Aar bör söge Skolen idelig, indtil de naar den Alder og Fremgang, som sagt er, da de nyder lige god Schiæl."

Om "dagens gang" i skolen findes følgende retningslinier: "Hand begynder og ender Skoletiensten daglig med Morgen- og Aften-psalmer og én der-til ind-rettet Bön, som blifver ham given, og hand har Öje med at saadan Guds paakaldelse skeer knælendis og i schichelighed.

Der-efter læser hand for Börnene og lader hver Kiön sidde for sig self. Lærendis den Doct. Luthers liden Cateekismum og anden god Forklaring, som hand ved Spörgsmaalenis forandring indprenter den saaledis, at de den rette og sande Meening begriber og beholder.

Alle Börnene lærer hand desforuden at læse inden i Bögger, og om nogle Forældre begiærer sine Börn at underviises i at skrifve og regne, bör de at betale ham til Skrifve-Materialier maanentlig 8.te skilling, undtagen Papiir, som Lærlingen eller dens Forældre self forschaffer.

Om Formiddagen förend Börnene gaar af Skoelen, læses et eller toe Capt. af Bibelen og om Aftenen, förend de skilles ad af Loubogen.

Ungdommens forseelser med Schilden, Banden, Slagsmaal og Forsømmelse udi deres Læsning maa hand afstraffes med Riis, dog uden forbittrelse, men om nogen grov Last forefalder som fortirrer sæedeles refselse forredrager hand det for Sognetz Hosbonde og Præsten, som da straffenz maa de efter Forseelsens beschaffenhed som snarist reguleres. Skulle nogen af Ungdommen med megen særdeles Sinds-gaver, til Publici nötte og tienes findes af Gud begafvet, bør Sognetz Hosbonde see der hen, at den, som Gud har udseet til större ting, worder af ald Efne der-til hjulpen og befordret." Men det er ikke kun i forbindelse med oprettelsen af skoler, der begynder at ske ændringer for almuen. Det er af stor betydning, at censuren ophævedes for økonomiske spørgsmål, og flere forfattere benyttede dette til at kræve en frigørelse af bønderne. De mest fremmelige af godsejerne begrænsede hoveriet og indførte arvefæste.

Kapitel 7

Landbrugets udvikling

Sidste halvdel af 1700-tallet,
første halvdel af 1800-tallet, stavnsbåndet ophæves
og der oprettes statshusmandsbrug.

Gamle dage i Kås.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Årene fra midten af 1700-tallet til år 1800 var på mange måder forandringernes år i Danmark.

Fra 1750'erne til 1815 var en urolig økonomisk periode for landet. Dog var der en mærkbar forbedring i landets situation som helhed efter Den store Nordiske krig. Den svingende økonomiske situation skyldtes de mange krige i Europa, der afstedkom vareknaphed, ligesom misvækst også påvirkede prisniveauet meget. Da der var en stigende befolkningstilvækst i byerne, var det afgørende for lønudviklingen, at landbruget producerede så billigt som muligt. Derfor er det et paradoks, at landbrugets betydning eller måske nærmere bevågenhed var meget ringe i disse år.

På et enkelt område forsøgte man dog at hjælpe landbruget. Man besluttede at forsøge at opdyrke heden. Til dette formål lokkede den danske stat i slutningen af 1750'erne tyske bønder til landet. De blev lokket med et par hundrede køer og stude samt byggemateriale til bygninger, og derudover blev de lovet skattefrihed i 20 år.

Tyskerne havde den på det tidspunkt lidet kendte rodfrugt, kartoffel, med sig, og de blev i folkemunde straks døbt kartoffeltyskere.

Danskerne opdagede hurtigt kartoflens fortræffelighed og den første dansker, der dyrkede kartofler, var sognefoged Klavs Pedersen, Havresøgård ved Nørre Snede. Det var i 1759.

Først i 1777 skulle kartoflen være kommet til Vendsyssel uden dog at være så attraktiv som længere sydpå. Visse steder mente man, at det at spise kartofler afstedkom en større frugtbarhed hos kvinderne, og da almuen som oftest havde mange børn, var dette ikke ligefrem et incitament til at spise mange kartofler.

Den første, der begyndte at dyrke kartofler i større stil i Sydvestvendsyssel, var så vidt vides en vis Jermin, der i 1827 blev ejer af Bundgård i Jetsmark Sogn samt en husmand i Ingstrup.

I det følgende har jeg nævnt en række forhold/punkter for at give et indtryk af, hvad der skete i landet i disse år: I 1757 opføres det første offentlige hospital i Danmark, Frederiks Hospital i København.

I 1767 er det blevet almindelig kendt, at kongen, Christian 7., er momentalt sindssyg. Han er da 17 år, og hans dronning, Caroline Mathilde, er 15 år. Og disse regerer altså landet!

I 1763 bliver de første egentlige målebordsblade til et nøjagtigt danmarkskort tegnet.

I erkendelse af at kongen i sine til stadighed oftere perioder af sindssygdom ikke er i stand til at regere landet på forsvarlig vis, ansættes den 15. juli 1771 Struensee som geheimekabinetsminister, og hans underskrift får samme gyldighed som kongens. Otte dage tidligere, den 7. juli havde dronningen i øvrigt født en datter, som han var far til. Han lægger heller ikke skjul på at have et forhold til dronningen. Hun vækker i øvrigt forargelse ved at ride på heste siddende overskrævs som en mand.

I september 1770 indføres der pressefrihed i landet, da Struensee mener, dette er nødvendigt, for at få gennemført nogle af sine mange reformer. Det viser sig dog, at det netop er ledelsen i landet, der får tørt på i aviserne, og især da det ikke længere er lovmæssigt nødvendigt at underskrive sine indlæg.

Kartoffelmarker i Store Vildmose.
Foto: Helge V. Qvistorff.

Der er optræk til, at denne del af friheden skal skærpes. Samme år udkom forløberen til den i dag så kendte "Kraks Vejviser" udgivet af en vis Hans Holck.

I december 1771 overtaler Struensee kongen til at opløse statsrådet, og han indfører kabinetsstyre med sig selv som eneste minister.

I 1772 ophæver Struensee trods mange protester en del helligdage, der oprindelig stammer fra dengang, landet var katolsk: 3. Påskedag, 3. Pinsedag, Helligtrekongersdag, Marie Renselsesdag (kyndelmissedag), Sankthansdag, Marie Besøgelsesdag, Mikkelsdag og Mortensdag.

For at hindre at man blot, som det var almindeligt, dræbte uønskede nyfødte børn, oprettede Struensee Kongelige Opfostringsstiftelse, på hvis trappesten der stod en foret kasse, hvori mødre kunne lægge deres uønskede børn, og staten overtog således opgaven med at opdrage og opfostre dem.

Den 17. januar 1772 bliver Struensee arresteret for majestætsfornærmelse grundet sit forhold til dronningen samt hans diktatoriske fremfærd over for alle – også kongen. Tirsdag den 28. april bliver han henrettet efter gældende lov: Først bliver hans højre hånd hugget af, derefter bliver han halshugget, og til sidst bliver hans lig parteret og sat på hjul og stejle, mens hoved og hånd bliver sat på en stage.

Efter opgøret med Struensee lader kongen sig skille, og dronningen bliver udvist til Tyskland.

I august 1786 nedsatte man en landbokommission, hvori de betydeligste reformvenlige personer fik sæde. Denne kommissions arbejde bevirkede, at man den 20. juni 1788 ophævede stavnsbåndet for bønder, der enten havde aftjent deres værnepligt, var under 14 år eller over 36 år. En væsentlig årsag til, at dette var muligt, er et forhold, som jeg har været inde på tidli-

Kartoffelvogn i Store Vildmose.
Foto: Helge V. Qvistorff.

gere, nemlig at udskrivningen til hæren, ikke længere ligger hos herremændene, men er overgået til staten. Pø om pø kommer afskaffelsen af stavnsbåndet til at gælde alle, og år 1800 er alle frie.

At det virkelig var reformvenlige, der sad i nævnte kommission, ses af en udtalelse af en af medlemmerne, etatsråd V.A. Hansen:

> "... da jeg altså selv anser borgerlig frihed, som en væsentlig del af min egen lyksalighed, og dens tab for det største jeg kunne tabe næst religion, dyd, ære og liv, så dømmer jeg andre efter mig selv."

Dette var jo ganske andre tanker omkring frihedsbegrebet, end man havde hørt tidligere. Man ser her, at etatsråd Hansen fokuserer på det enkelte individ. Anderledes var det med godsejerne, der ved indførelsen af stavnsbåndet "redte" bondestanden under én kam.

Hvordan var bøndernes reaktion så på, at de nu ikke længere skulle være underkastet stavnsbåndet? Ja, jeg har været lidt inde på dette forhold tidligere, men har derudover fundet en beskrivelse af dette hos lærer Rasmus Mortensen i Vejle Amts Årbog fra 1938, hvor han i episke vendinger giver sin vurdering af bondestandens reaktion:

> "Det var bondestanden, der kendte mest til stavnsbåndet – af egen erfaring. Det ville derfor have betydelig interesse at se, hvordan den stillede sig til ophævelsen. Desværre ved vi i virkeligheden intet derom...
> Hvilke tanker gik igennem den jævne bondemand den søndag, han sad i det hvide kirkerum og hørte den betydningsfulde forordning blive læst op fra prædikestolen? Er en stille og betagende glæde vældet op i ham? Har han anet, at trængslernes tid var forbi, anet den danske bondestands store fremtid? Er han blevet grebet af den følelse af taknemlighed og ydmyghed, der kan gribe mennesker, der står overfor begivenheder, bestemmende for deres lands og deres folks skæbne? Jeg tror det ikke. Ophævelsen var kun én af mange reformer. Og for de unge, for hvem stavnsbåndet havde størst betydning, var den kun en veksel på fremtiden. Tolv år er lang tid, når man er 20 år og føler udlængslen i sig. Og for den ældre, der havde stiftet bo og fæstet gård, var frihedens værdi ikke så stor. Han følte ingen trang til at forlade sit hjem. Måske tænkte han på sine børn og deres fremtid. Den tegnede jo lysere. Engang ville verden ligge dem åben. Men galt blev det nok med tjenestefolkene. Nu blev deres lønkrav vel mere uforskammede end nogensinde. Nej, hoveriarbejde, udskiftning og den slags, det vidste man, hvad var. Man havde klaret sig nogenlunde under stavnsbåndet; den der ville ud til det nye, kom jo som regel af sted. Og friheden! Hvad betød dette begreb for datidens jævne bonde? Hans idéverden var i indhold nærmere middelalderen end den franske revolution.
>
> Ved de ekstra-sessioner, der fandt sted i årene efter 1788, var der mange af de unge, som havde et meget ufuldkomment kendskab til forordningen af 20. juni 1788. Det kunne tyde på, at bønderne ikke har omfattet den med særlig stor interesse..."

Af andre forhold i det danske samfund, der i disse år havde betydning for den enkelte, kan følgende nævnes:

1793: Danmark tjener store penge på, at der er krig i det meste af Europa. Danmark holder sig neutral og handler med stort set alle fronter i det krigshærgede Europa. Der er efterhånden mange købmænd, der er blevet millionærer på denne handel. Godser og gårde handles som aldrig før. Og jo hurtigere man er til at købe jo bedre: Jordpriserne stiger i rasende tempo.

De, der gerne vil købe – men mangler penge, låner på det private lånemarked hos rige købmænd og studehandlere.

Da mange af dem, der udskrives til militæret, er i en overordentlig dårlig fysisk stand, indføres der i 1793 lægekontrol ved sessionen.

Den 6. august 1794 slås der ned på landets første strejke. Det drejer sig om 204 tømrersvende, der strejker grundet lønspørgsmål. De, der er af udenlandsk herkomst, bliver udvist til Tyskland. Resten ender med at få deres lønkrav honoreret, efter at de efter 4 måneders tvangsarbejde – sikkert på Bremerholmen – stadig nægter at gå i arbejde.

I november 1794 besluttes det, at det ikke længere er et vanærende arbejde at være natmand. Det vil sige at flå selvdøde dyr.

Fredag den 5. juni 1795 udbryder der brand i København. Søndag den 7. er byen en rygende ruinhob og 6.000 er hjemløse. Den 10. juni besluttes det, at brandforsikring af fast ejendom skal være obligatorisk.

I 1790 indskærpede en ny fæstelov, at gårde skulle bortfæstes på livstid. Loven gjaldt ikke for jordløse huse, hvor godsejerne havde frie hænder til at nedlægge dem og i stedet oprette lejeboliger med et halvt eller kvart års opsigelse.

For husmændenes/bøndernes vedkommende var det almindeligt, at ugedagene blev samlet sammen, så godsejerne kom til at råde over husmændenes/bøndernes arbejdsindsats i hele uger, der hvor godsejeren havde mest brug for hans arbejde. Dette bevirkede at, husman-

C.D.F. Reventlow var en varm fortaler for retfærdige forhold for alle på landet.

den/bonden herved havde mindre tid til at passe sin egen bedrift, når behovet for arbejde derhjemme var mest påkrævet: Om foråret med markarbejde og i høst.

C.D.F. Reventlow, der var en varm fortaler for retfærdige forhold for alle på landet, fik i 1788 fastslået den grundregel, at ugedage ikke kunne spares sammen af godsejerne, samt at ingen husmand/bonde skulle påtage sig mere arbejde, end at han kunne passe sit eget brug. Netop dette sidste var jo i realiteten en ophævelse af godsejernes ret til at bestemme over husmændene/bønderne.

I juli 1797 var den såkaldte husmandsparagraf fuldt udformet.

Loven kom dog aldrig til at fungere i praksis, da der naturligt nok var stor modstand mod den hos godsejerne.

Første halvdel af 1800-tallet

Fra 1818-24 var der stor krise i landbruget, som reelt startede ved statsbankerotten i januar 1813 efter Englandskrigene i begyndelsen af 1800-tallet. Især godsejerne ramtes hårdt, og dette bevirkede, at en del adelsgods kom på "borgerlige" hænder.

Kornpriserne faldt på få år til mellem 1/3 og 1/4. Det engelske marked blev blokeret af en stor importtold. Ude i Europa blev der produceret store mængder landbrugsvarer, da der efter krigen igen var arbejdskraft til landbruget, da soldaterne nu kunne beskæftige sig med andet end at føre krig.

At det for menigmand var barske tider ses blandt andet af, at der sammen med den store fattigdom ofte fulgte megen sygdom.

I begyndelsen af 1800-tallet hærger syfilis i Vendsyssel og især i den vestlige del af Hjørring Amt med Saltum Sogn som det alvorligst ramte område. Dette medfører, at man i 1822 opretter et sygehus i Hjørring til at behandle det stadig større antal med denne sygdom. Derudover er der en lang række tilfælde af fnat og ringorme hos almuen. Disse sygdomme behandles dog i hjemmene, da man ikke mener, det er nødvendigt med speciel behandling af disse.

Fra oprettelsen af Hjørring Sygehus til slutningen af 1827 bliver der behandlet 511 tilfælde af syfilis her.

Årsagen til den store udbredelse af denne sygdom skyldtes ifølge Brinck-Seidelin, at hygiejnen stod meget tilbage at ønske. Dette gjaldt både den personlige som den hygiejne, der blev lagt for dagen med hensyn til tøjet, sengelinnedet samt den almindelige hygiejne med alt, hvad man omgav sig med.

Fra juni 1824 til oktober 1825 blev 683 smittet med børnekopper, hvoraf 41 døde. Sygdommen var især udbredt i Børglum, Vennebjerg og Jetsmark sogne.

Jeg har set beretninger, hvori man refererer, at man prøvede at vaccinere mod børnekopper ved at indpode kokopper, men som det berettes: "Om Forebyggelsen af disse Koppers Udbrud eller den hyppige Kaffedrikken og den mere forfinede Levemaade er Skyld i, at visse Sygdomme mere udbreder sig, skal jeg aldeles ikke tillade mig at afgjøre." (Skrevet i 1869).

Fra midten af 1820'erne kom der igen fremgang i landbruget og for den sags skyld i resten af samfundet.

I år 1834 var der 226 af de såkaldte sædegårde, det vil sige større godsejere, som ejede langt det meste af jorden i Danmark. I 1845 var der hos husmændene og de mindre bønder voldsom utilfredshed med de rettigheder, godsejerne havde. For at dæmpe uroen, indførtes en lov om, at folk fra forskellige sogne ikke måtte samles, og inden for samme sogn kun efter tilla-

delse fra politiet. Denne lov blev vedtaget ved et cirkulære af november 1845. Årsagen til uroen var, at landboreformerne, bortset fra en mindre justering 1838, havde været stillet i bero siden 1807.

Det hele hørte givetvis sammen med reglerne for de folkevalgte, de såkaldte stænderforsamlinger. Der var to stænderforsamlinger: Én for øerne i Roskilde og én i Viborg for Jylland med i alt 125 personer, fordelt med 70 i Roskilde og 55 i Viborg. Disse blev sammensat på følgende vis: 17 kongevalgte, 29 skulle vælges blandt de 226 større godsejere, 12 valgtes blandt de 1692 rigeste i København (velsagtens til den i Roskilde). At tallet blev 1692 skyldtes, at de valgbare skulle være i besiddelse af en ejendomsværdi på mindst 4.000 rigsdaler, og det var der altså 1692, der var. Købstæderne skulle vælge 25 blandt de rigeste borgere her, og det vil sige, at de skulle eje for mindst 1.000 rigsdaler ejendom, og vælgerskaren blev her 3.954. 42 skulle vælges blandt landejendomsbesidderne (af en vis størrelse), og her var vælgerskaren 26.350. Så en kolossal skævdeling var naturligvis resultatet, og "de små borgere" i samfundet var derfor overordentlig dårlig repræsenteret, især når det ud fra ovennævnte kan ses, at den jordløse del af befolkningen på landet samt de små bønder overhovedet ikke var en del af vælgerskaren.

Den politiske og økonomiske baggrund for etableringen af husmandsbrugene

I perioden fra foråret 1848 til efteråret 1863 blev de første politiske grupperinger dannet. Man talte om venstre, centrum og højre. Kernen i venstre var Bondevennernes Selskab, der var blevet stiftet tilbage i 1846. Dette selskab repræsenterede også almuen, hvilket ses af, at der forud for det første folketingsvalg i 1849 også blev rettet henvendelse til såvel småbønderne som jordløse landarbejdere, der med junigrundloven fra 1849 også havde fået valgret.

Den gamle bindingsværksstald på Hjermitslevgaard.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

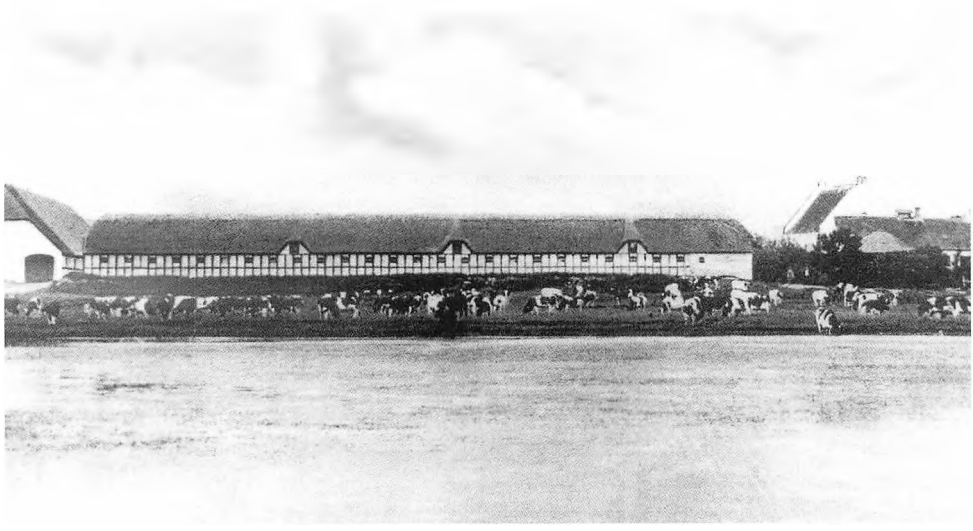

Fra 1850 og fremefter var der fremgang i erhvervslivet. Landbruget fik gode priser for dets produkter, og i byerne var der stor fremgang for håndværkerne og de handlende. Dette gjorde, at mange jordløse landarbejdere søgte ind til byerne, hvor der var brug for deres arbejdskraft.

For yderligere at hjælpe bondestanden blev der i 1856 under ledelse af den store venstrepolitikker C.C. Alberti oprettet "Den sjællandske bondestands Sparekasse." Grundtanken bag denne oprettelse var: At bondestanden i pengesager burde være frigjort for herremændenes, købmændenes samt embedsmændenes formynderskab og selv skulle råde over egne midler.

Man begynder nu at anvende ordet "husmand" om bonden med det lille jordtilliggende frem for tidligere om den jordløse landarbejder.

Disse "nye husmænd" samler sig i Husmandsbevægelsen, der nu på baggrund af affolkning i landbruget og stigende jordpriser stiller krav om en ny jordlovgivning, som blev en realitet i 1919. Det blev vedtaget, at præstegårdsjordene efterhånden skulle benyttes til oprettelse af husmandsbrug, og at 1/3 af det enkelte stamhus skulle overgå til fri ejendom mod en afgift til staten på 25%.

Disse midler indgik i en jordfond, som blev benyttet til opkøb af jord eller ydet som statslån til de små brug. Denne jord udstykkedes til husmandsbrug, som skulle være af en sådan størrelse, at de hver kunne skaffe en familie et eksistensgrundlag.

Man gav fra statens side valget mellem to besiddelsesformer: Den første husmandslov 1899 gav husmanden mulighed for et statslån, hvormed han kunne gå ud på det frie marked, købe jord og etablere sig.

Jordloven af den 4. oktober 1919 indførte en helt ny besiddelsesform, brugsejet også kaldet jordrentebrug eller statsfæste. Jorden blev ikke købt af husmanden, men han fik brugsret over den mod at betale 2,25% halvårligt af jordværdien. På grund af statslånet, som blev ydet til bygninger med videre, sikrede staten sig første prioritet i disse. Disse jordbrug kunne eller måtte i sagens natur ikke udstykkes.

Udstykningens store tid var 1920'erne, hvor der opstod omkring 1.000 nye husmandsbrug om året, og det er da også i denne periode, statshusmandsbrugene på Hammelmose Mark blev oprettet. De husmandsbrug, der her blev oprettet, var, så vidt jeg har kunnet finde ud af, jordrentebrug altså brug efter den model, der blev muligt efter 1919.

For at komme i betragtning ved tildeling af jord, skulle ansøgeren være i besiddelse af en kapital på 2.000 kr. og samtidig være godt kendt med landbrug. Man ønskede folk, som i deres plads havde vist, at de kunne arbejde og disponere samt havde en vis økonomisk indsigt.

Alle statshusmændene påbegyndte straks byggeriet. Der var sat en frist for, hvor lang tid det måtte tage: Alle skulle være færdige til efteråret 1922. Det var et slid at bygge, samtidig med at produktion i stald og mark skulle i gang. En del af nybyggerne måtte da også allerede i løbet af det første år give op og overlade stedet til andre.

Til byggeriet kunne man gratis vælge mellem fire forskellige tegninger. Var man ikke tilfreds med dem, måtte man selv betale for en anden tegning. Dette forhold er givetvis årsagen til, at man næsten på lang afstand den dag i dag kan se, når man nærmer sig et tidligere statshusmandsbrug.

Af denne sporadiske gennemgang af den historiske baggrund for udviklingen inden for landbruget, som jeg har taget med for at give et beskedent indtryk af de levevilkår, der har hersket, ses, at der har været mange forhold og nogle få enkeltpersoner, der har skabt muligheden for det resultat, vi kender i dag. Det må i perioder have været alt andet end "de gode gamle dage!"

Statshusmandsbrugene ved Hammelmose

Hammelmose-kolonien var delt på to skoledistrikter: Thise Byskole og Tagmarken. Skellet, som man dog ikke tog helt højtideligt, var Hammelmose Engvej og den østvestgående del af Hammelmosevej.

Da Hammelmose-kolonien skulle udstykkes, kneb det med at få alle parceller afsat. Der var navnlig tre parceller, som ingen var interesseret i. Dette kom en husmand, Niels P. Nielsen, i Ingstrup for øre, og da hans ejendom var vel lille til at føde en familie, fik han hos sognerådsformanden et ansøgningsskema, som han udfyldte og sendte ind. Fire dage senere modtog han meddelelse om, at han kunne få parcel nr. 33, blot han den følgende mandag ville møde i Brønderslev og sætte sit navn under på papirerne samt erlægge 1 krone. Dette gjorde han, og efter at have erlagt nævnte beløb fik han at vide, at nu kunne han gå i gang med at bygge.

Det var altså i forbindelse med statens ønske om en generel ændring af forholdene på landet, at man opkøbte store dele af Store Vildmose.

I forbindelse med nedlæggelsen af Stamhuset Birkelse købte staten ca. 2.800 ha af Birkelses besiddelser af mosen, og senere købte man 862 ha mose af lodsejere fra Biersted og Nørhalne i den sydlige del af mosen.

I 1937 solgte staten 200 ha af mosen til Ø.K. til tørveproduktion og i 1941 solgtes 133 ha til Lindholm Brændelsindustri.

At det var et til tider umenneskeligt hårdt arbejde at opdyrke mosen, har man utallige beretninger om. Man må forestille sig en egn uden anden beplantning end statsplantagerne længst mod vest, men uden de læbælter, vi kender i dag, da disse først blev etableret i 1950'erne. Først i 1930'erne begyndte man at plante rundt om de enkelte ejendomme. Så i det store hele

På ethvert husmandssted brugte man nordbagger som trækkraft.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

havde man en egn med åbent land mod vest, hvorfra vinden om foråret sendte veritable storme med sand og jord ind over både marker og bygninger.

Man kommer uvægerlig til at tænke på skovrider Ferdinand Jensen Holts lille vers:

> "Vi har en tyran fra Vesten,
> det er stormen, det er blæsten.
> Kun ét råd vi mod den fandt.
> Plant!"

Til arbejdet i marken havde man kun håndredskaber samt en enkelt eller i bedste fald to heste til hjælp med arbejdet med at opdyrke mosen. Som jeg har set det beskrevet, så kunne en husmand den gang på syv år opdyrke, hvad man med nutidens maskiner kan opdyrke på syv dage. Om dette er rigtigt, ved jeg naturligvis ikke, men ét er tilfældet: Det har kun været de hårdeste og sejeste, der holdt ud.

Konen til en af husmændene, Kristine Jensen, udtrykker sig på denne måde:

> "Jeg begriber næsten ikke, hvordan vi fik føden den første vinter. Men det gjorde vi. Vi havde da både mælk og kartofler, og der kom en skilling fra mejeriet, men det var jo ikke de store penge, for vi havde kun tre køer."

Engelskgræs.
Foto: Helge V. Qvistorff

Kapitel 8

Kræmmere og fiskere

Manna og den gamle købmandsgård,
Thise Ladegård, Thise Marked
og det store "flynder-eventyr."

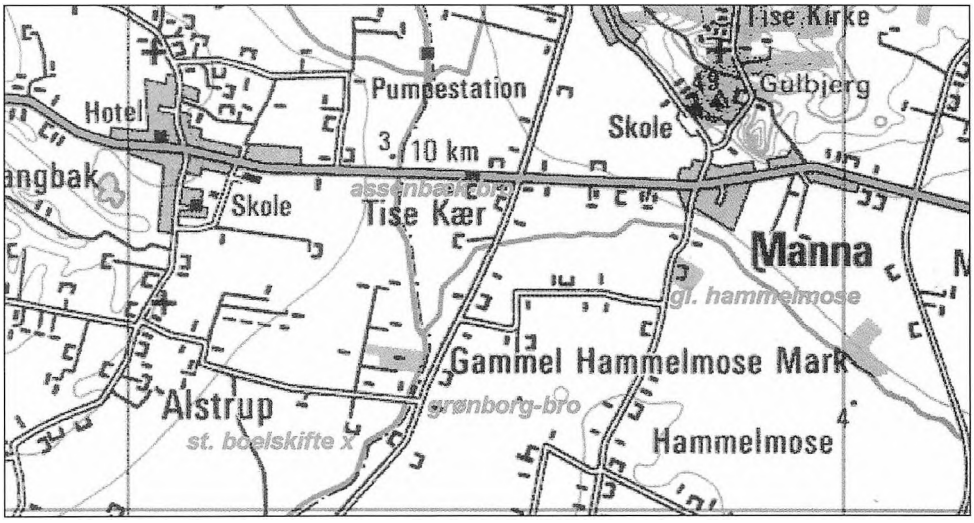

Vender man nu tilbage til åen og fortsætter over broen mod nord, kommer man til byen Manna. I den østlige ende af Manna lå der tidligere en stor købmandsgård. Den blev så vidt vides etableret ved vejen mellem Brønderslev og Saltum i 1859.

Tidligere lå den oppe under bakken, men et kraftigt jordskred ødelagde bygningerne, og man besluttede derfor at flytte den. Man handlede med korn- og foderstoffer, isenkram, støbejern og tømmer, og derudover hørte der et landbrug til forretningen.

Beboelsen, der senere blev bygget til forretningen, ses stadig på nordsiden af vejen. Huset kendes let, da det er det største hus i Manna. På den anden side af vejen kan man stadig se selve forretningen, der i dag dog ikke længere fungerer som købmandsgård. I en beretning om den gamle købmandsgård, har jeg set, at det fortælles, at man fra området omkring Blåsiggård, der ligger østsydøst for Ny Hammelmose, hvert år plukkede en stor baljefuld multebær, som man bragte op til den gamle købmandsgård i Manna. Dette er interessant derved, at multebær i dag er en relativ sjælden plante i Danmark, og som normalt forbindes med Norge, men en del multebær må der trods alt have været på dette tidspunkt (først i 1900-tallet).

Leder man de rigtige steder, er der dog stadig mulighed for at finde multebær i det, der er tilbage af den oprindelige Store Vildmose. Ofte finder man dog kun planter, men ingen bær.

Mindestenen ved den nu udtørrede "Vor frue Kilde".

Fra Thise Bakker ser man over mod Brønderslev.

Thise Ladegård ligger flot placeret ved foden af Thise Bakker.

Ligeledes berettes det ca. 1730 : "At i Thiise Sogn udi en stoor Moose, kalden Vild-Mosen, Sønden for Hammelmose-Hovetgaard, voxer (dog mest i tørre Sommer) en stoor Overflødighed af skiønne Multebær, der skal være nok saa gode som de norske."

Går man, i stedet for at dreje mod øst i byen, mod nord, når man kommer op til Manna og holder til højre i udkanten af byen, hvor vejen deler sig, får man på sin højre side en høj afgræsset bakke, som enhver, der besøger stedet, bør bestige. Udsigten fra denne bakke er på dage med klart vejr noget nær ubeskrivelig. Man har en enestående udsigt ud over det store flade areal øst, syd og vest om Manna, og man får et særdeles godt indtryk af det store flade land, hvor Store Vildmose inden opdyrkningen må have domineret det syn, der mødte beskueren. For foden af disse bakker lå strandkanten af det gamle Stenalderhav, der indtil for ca. 3.500 år siden dækkede dette store område.

Fortsætter man videre ad vejen, kommer man op gennem bakkerne forbi Thise Ladegård. Gården er nævnt tilbage i 1543, men er dog ældre og har været ejet af såvel Børglum Kloster som Hammelmose og Hjermitslevgård, men ejedes fra 1857 til midten af 1970'erne af slægten Ladegård. Fra 1982 har den fungeret som lejrskole. Øst for gården lå der tidligere en stor vindmølle.

Længere oppe ad vejen står der ved venstre side af vejen en granitsten, der er rejst til minde om Niels Ladegård, der som ejer af Thise Ladegård anlagde plantagerne på bakkerne omkring gården i årene 1886 til 1906.

Fortsættes turen op ad vejen, kommer man til Thise Kirke, der ligger højt hævet oppe på bakken, og derfor kan ses viden fra.

Hele det beplantede område, der dækker ca. 20 ha, består af såvel løvtræer, mest bøg, som nåletræer. Derudover er der på de åbne strækninger og i lysningerne i området en artsrig vegetation, der bestemt er et nærmere studium værd, og som om sommeren kan give meget fine skovhindbær til en flaske Brøndum. (Husk myggespray).

Fra kirkegården går der en sti gennem skoven mod vest ned til en kilde, Vor frue Kilde, som i dag er udtørret. I gamle dage mente man, at den havde en helbredende kraft, og folk kom til den for at blive helbredt eller for at forebygge dårligdomme.

En løjtnant, som skal have boet et sted i Thise, skulle have slået en kræmmer ihjel og anbragt liget i kilden, der tidligere også hed Rytterens Kilde. Efter den tid ophørte man med at bruge kilden som "hellig-kilde." Man brugte også dengang vandet fra kilden til døbefonden i kirken, men dette ophørte naturligvis også, efter man havde fundet liget.

Thise Marked

Inden vi vender tilbage til Ryå, bør man vel dvæle ved det, der tilbage i tiden var et større tilløbsstykke på egnen: "Thise Marked."

Dette marked var så absolut af ældre dato, ja, det menes endog at kunne føres tilbage til oldtiden. Hvorfor, der overhovedet i sin tid var opstået et marked ved Thise, kan hænge sammen med det forhold, som ses flere steder rundt i landet, nemlig at hvor der var en hellig kilde, der valfartede folk til fra nær og fjern. Dette "sammenrend" af mennesker var der nogle, der så som en mulighed for at tjene en skilling. Dette tog om sig og blev efterhånden sat i system, og et marked var en realitet.

Nu forholdt det sig således, at der omkring år 1600 blev afholdt mange små markeder rundt i Vendsyssel. Den 12. maj 1602 kunne der i et åbent brev læses følgende om disse markeder:

"... at da drukkenskab, manddrab, tyveri og anden synd, skam og last tit og ofte forårsagedes ved disse talrige markeder, der også skadede købstedsborgerne i deres næring, måtte der foruden i Hjørring og Sæby kun holdes marked i Thise, Hundslund (senere Hjallerup Marked), Tolne og Lerup."

For at give et indtryk af disse markeder har jeg valgt at gengive et stemningsbillede, som jeg er stødt på, og som jeg synes med relativ få ord giver et utroligt godt indtryk af disse. Forfatteren til dette stemningsbillede er Jens Thise, der "naturligvis" også har alle forudsætninger for at kunne skrive om disse markeder:

"Det var Vaarens og Ungdommens Fest, Stævnemødernes Eldorado, hvor Slægterne mødtes, hvor gammelt Venskab opfriskes og nyt stiftedes, hvor Handelstalentet rigtigt kunde udfolde sig; hvor Vendelboens Stædighed og underfundige Paagaaenhed i skøn Forening fejrede Triumfer ved at tage en god gammel Ven ved Næsen paa ærlig Vis. Saadant kunde dog forpurres, hvis Modparten appellerede til den andens Overlegenhed med stærk Understregen af sin egen Ukendskab til Handel. En saadan Appel til Vendelboens Retssans forfejlede sjældent sin Virkning. Nu byttedes Rollerne om. Før gjaldt det om ved Brug af alle gængse Handelsfif og et godt Mundtøj at overliste Modstanderen; men naar denne paa Forhaand strakte Vaaben i Tillid til den andens Ærlighed og Ædelmodighed, overrumplede dette som Regel selv den mest durkdrevne Handelsmand.

Markederne som Helhed var ikke noget Ærlighedens Paradis, og Thise Marked dannede vel ingen Undtagelse. Det var jo der, man hvert Foraar skulde komplettere eller realisere sin Hestebestand til det forestaaende Foraarsarbejde i Marken. Markedet havde desværre – med Rette eller Urette skal ikke kunne siges – faaet et vis Ry for sine halte heste, så man skulde tage sig i Vare. De bløde græsklædte Bakkeskraaninger gav den øvede Handelsmand adskillige Chancer, naar det gjaldt at skjule Hestens ømme Fødder under Løbet, og Handelsmandens mindre ømfindige Samvittighed var dækket i samme Omgang ... " Og senere i samme beretning.: "... Under mange Løfter og gode Ønsker for Fremtiden køres der hjem i den kølige Foraarsnat. Vært og Værtinde staar ved Hushjørnet og ser, hvordan Befordringen ligesom puttes ned i en stor Uldsæk, da den kører ind i Engenes Taage. Endnu hører de Vognens Skruslen og Hestenes Prust og Vibeskrigene bliver flere og hidsigere eftersom de kører frem.

Fra modsat Side – nede fra Bakkerne – lyder Skraal af rustne Ølstemmer, og kælne Pigehvin leverer Diskanten. Karrusellen snurrer rundt, og Lygterne danner en Ildring af store Dimensioner, medens løsrevne Stumper af Musiknumrene flagrer ud i Verdensrummet og den store Tromme sætter sine bestemte Punktummer imellem alle Udraabstegnene."

Som det fremgår af ovennævnte, var denne anledning noget man så frem til. Markedet blev holdt i ugen efter påske og varede i tre dage (onsdag, torsdag og fredag). Det var en kærkommen anledning til at slægtninge kunne besøge hinanden, og de, der kom langvejs fra, boede hos familien i og omkring Thise.

En væsentlig årsag til at markedet blev berømmet, sådan som tilfældet var, ligger naturligvis i det forhold, at man tidligere ikke havde mange muligheder for adspredelse fra det daglige slidsomme liv. Når der så endelig var en chance for at få fri sammen med andre (unge) og selv være herre over egen tid, skulle en sådan mulighed udnyttes fuldt ud, og det blev den. Det endda i en sådan grad, at enkelte forfattere har været inde på, at disse markeder var af afgørende betydning for, at der kom nyt blod til egnen. Ofte kom mange ellers ikke i kontakt med folk uden for sognet, og man havde derfor sogne, hvor alle så at sige var i familie med hinanden. Så ud over en tiltrængt fridag, hvor man havde mulighed for at slå sig løs, havde markedet øjensynlig en betydning for styrkelse af den almindelige "folkesundhed."

At det ikke var så lille et problem endda, ses af følgende beretning, der ganske vist stammer fra Løkken, men forholdene var sikkert de samme i mange andre sogne.

Det store "flynder-eventyr"

Fra den 13. maj 1884 til august 1885 var der, dog med en mærkbar nedgang i den mellemliggende vinter, et meget stort "flynderfiskeri" i Jammerbugten – med vel især Løkken som centrum.

Der er flere steder refereret til dette "flynder-eventyr." Man må dog her bemærke, at ordet "flynder" tidligere blev brugt om fladfisk generelt og specielt om rødspætter. Så for at man ikke skal være i tvivl og tro, at der var tale om enten hellefisk eller helleflyndere, ville man i dag have talt om det store rødspætte-eventyr.

Det berettes, at mens fiskeriet var på sit højeste, var der 2-300 fremmede fiskere i Løkken.

Men det var dog ikke kun Løkken, der havde glæde af dette eventyr. Der meddeles således, at der i omtalte periode var ca. 150 fremmede fiskere i Blokhus, der også fik deres del af "kagen."

At der virkelig var tale om store mængder fisk, får man indtryk af, når man kan læse, at der fra den 1. januar 1885 til hen i juni måned samme år alene i Løkken blev landet 10 millioner kg rødspætter.

Ud over rødspætter fangede man i denne periode også andre fisk i store mængder: Hornfisk, makrel, tunger, pighvar og torsk, og desuden fangede man også en del hummere.

Livet i Løkken bar naturligvis præg af de mange fremmede, der var i byen, og gemytterne gik ofte højt, blandt andet fordi der kom opkøbere fra det ganske land. Ofte var der så stor rift om fiskene, at opkøberne vadede ud i havet, hvor de kæmpede om at komme først ud til fiskerne for at købe fangsten, når bådene stod mod land.

Mange fisk blev opkøbt til eksport, hvor Tyskland var et af de store aftagerlande. Man må huske på, at dette eventyr kom meget pludseligt,

Birkelse Hovedgård havde stor betydning for hele egnens historie.

og intet, heller ikke handelsforbindelser eller infrastruktur, var gearet til denne enorme mængde fisk. Dette bevirkede, at der ofte blev losset fisk på stranden, og for at få del i fiskerigdommen i havet tog man af sted igen for at fange flere. Denne til tider næsten euforiske stemning bevirkede, at man ikke altid sørgede for at få fiskene solgt, med det resultat at der ofte lå store mængder fisk og rådnede på stranden.

Senere kom opkøberne i små fragtskibe, de såkaldte fiskekvaser. De lagde til ved siden af fiskerbådene, og fangsten blev losset ombord. På den måde var man fri for at sejle ind på land med fangsten, men kunne blive på havet og fortsætte fiskeriet.

I den periode, hvor fiskeriet var på sit højeste, lå der konstant 10-14 af disse kvaser ud for Løkken. Kvaserne sejlede primært fangsten til de større danske havnebyer og naturligvis med København som én af de største aftagere, ligesom der blev sejlet en del fisk til Oslo eller Kristiania, som byen hed dengang.

Efter en handel skulle man "naturligvis" drikke lidkøb. Man drak "Polak," som var lige dele mjød (der blev brygget af de lokale bønder) og lige dele snaps. Dette til tider kraftige drikkeri forårsagede ofte en del uro med slagsmål og snesevis af døddrukne fiskere, der lå rundt i byen.

Jeg har set følgende betragtninger omkring det voldsomme drikkeri: "Naar der er hævdet, at der af den Grund i Løkken er flere Idioter og svage Individer end andet Steds, er dette næppe helt korrekt. Skylden er sikkert det stærke Indgifte. Der er intet, der som Indgifte kan ødelægge en Slægt, en Statistik over Løkkens Fiskerbefolkning vil sikkert bevise dette."

Og netop med denne "udtalelse" er vi tilbage til problemet omkring den manglende kontakt med omverdenen, som blandt andet Thise Marked var med til at råde bod på.

"Udtalelsen" om Løkkens befolkning er lidet diplomatisk og må naturligvis stå for ophavsmandens egen regning, men givetvis har der været visse områder, hvor dette problem til tider har været reelt.

At man helt op i slutningen af forrige århundrede kan støde på et sådan problem, kan måske nok undre én og anden. Her må man igen tænke på, at området, Sydvestvendsyssel, var temmelig afsides beliggende grundet de tidligere omtalte dårlige vejforhold, der herskede herude, og som bevirkede, at kontakten med omverdenen for "menigmand" var meget sporadisk. Derudover appellerede de herskende naturforhold og det deraf følgende økonomiske niveau i området næppe til, at der kom "nyt blod" til området. Almuens "virkefelt" var sandsynligvis derfor både intellektuelt og psykisk meget snævert.

Desuden må man også tænke på, at det i disse år ikke var så længe siden, at stavnsbåndet var blevet definitivt ophævet (år 1800). Dette har givetvis bevirket, at i et isoleret område som dette, hvor fattigdommen generelt var stor, og hvor meget få vel havde det menneskelige overskud, der skulle til for at flytte, var der en relativ stor risiko for, at man

gennem giftermål og "uægte" børn "kom for tæt på." Som jeg også indirekte har været inde på omkring oprettelsen af Hjørring Sygehus, så var begrebet "kernefamilie" næppe så fasttømret en enhed, som man måske skulle tro.

Inden vi helt forlader "flynderfiskeriet" i Jammerbugten, så kan det være på sin plads at nævne, at der en enkelt gang tidligere har været beretning om et meget givtigt "flynderfiskeri" ud for denne kyst. Det var omkring 1650, hvor dog kun kysten ud for Hvetbo Herred blev nævnt.

Man må dog formode, at der med jævne mellemrum var et "flynderfiskeri" af en vis størrelse. Således ser man, at et mellemværende mellem Helmik Galskjøt fra Kornumgård ved Brønderslev og en vis Laurs Jensen fra Blokhus i foråret 1685 skulle klares ved hjælp af 10 sletdaler og 1000 flyndere.

Kræmmermarkeder afskaffes ved lov

Inden vi helt forlader Thise Marked, må det naturligvis i sandhedens interesse med, at disse markeder ofte var altafgørende for, at køber og sælger kunne mødes. Der kom kræmmere og småhåndværkere fra egne så langt borte som Viborg. Her var buntmagere, hattemagere, fiskere med tørfisk, pottemagere, guldsmede, rebslagere, kobbersmede, pibedrejere, skomagere og mange flere, der falbød deres varer. Netop skomagere var i midten af forrige århundrede et erhverv, der beskæftigede mange mennesker.

I Viborg var der på dette tidspunkt 57 skomagermestre, der i alt havde 357 mennesker ansat. Det var disse skomagere, der var repræsenteret ved Thise Marked, hvor P. Ginnerskov og Jens Handberg var de første i 1841.

Her kom også visesælgere, der forsøgte at sælge deres færdiglavede viser, vel nok mest kærlighedsviser til ungdommen. Her kom opkøbere eksempelvis skudehandlere, der købte bøndernes produkter: Ost, skind, voks, æg og smør.

I 1882 blev kræmmermarkederne afskaffet ved lov, og dette særegne islæt i årets gang fik hermed en brat afslutning. Dog fortsatte man med at holde marked i årene efter, men altså uden udbud af varer fra de tidligere så talrige handlende. Nu var det mere blevet til en begivenhed, som ungdommen så hen til med spænding, frem for at være stedet hvor køber og sælger mødtes.

I 1916 afholdtes det sidste marked i Thise. Det var ikke længere kun markedet, der skabte variation i den slidsomme dagligdag. Man kunne nu i højere grad end tidligere blive transporteret uden for sognet og selv opsøge nye begivenheder. Hvordan? Jo, man havde fået cykler.

Thise Marked nævnes i 1800-tallet mellem de allerstørste markeder i Jylland, så en storhedstid, der havde holdt i adskillige hundrede år, var nu definitiv slut.

Kapitel 9

Skudehandel

Noget om Ingstrup Sø
og da den blev afvandet.

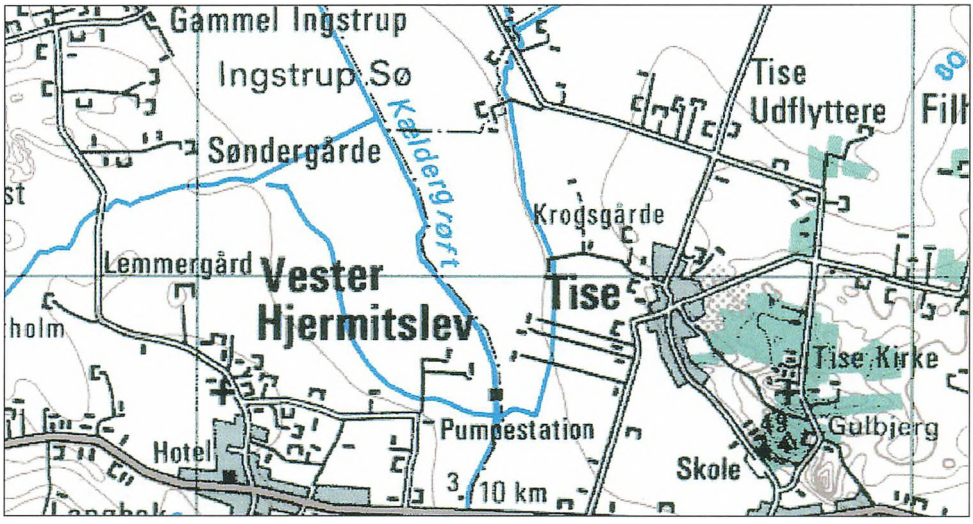

Tilbage ved broen over Ryå fortsættes turen nedstrøms. Her ved broen, nævnes der i et referat fra et landvæsenskommissionsmøde under Hjørring Amt den 17. juni 1911 en anløbssluse. I 1763 nævnes det da også: "At Ryå, fra gammel tid af, var sejlbar op til Gammel Hammelmose, og at åen tidligere kaldtes Jerslev Å." Den her tidligere liggende anløbsplads, vil jeg vende tilbage til senere.

Åens løb er på denne strækning meget lig strækningen opstrøms Manna Bro, og er

Engblommer
kan man være heldig at finde.

En smuk strækning af Ryå mellem Mannamosevej og Manna.

altså tydelig reguleret. Vandspejlet ligge relativt lavt i forhold til de omliggende marker, der da også anvendes som almindelig agerjord. Ca. 1,5 km fremme kommer man til broen ved den nordlige del af Stavadvejen.

Efter denne bro, hvor åen svinger mod syd, nærmer man sig igen et område, der lokalhistorisk er meget interessant. En lille kilometer fra broen kommer der et tilløb fra nord, Tiendebæk. Stedet, hvor tilløbet finder sted, hedder "Ravnehøl." Tiendebæk har gennem årene haft flere forskellige navne: Assenbæk og Tjenbæk. Bækken kommer som nævnt fra nord, oppe fra den nu afvandede Ingstrup Sø. Tidligere tilbage i 1600-tallet blev denne sø i flæng kaldt både Hjermitslev Sø og Vrensted Sø, fordi disse byers kær og enge sine steder stødte op mod søen.

Nu vi er oppe ved Ingstrup Sø, kan det nævnes, at gården Lemmergård, der ligger sydvest for området, er nævnt tilbage til den 4. december 1626, men må dog antages at være en del ældre. Fra i hvert fald 1714 og frem til 1775 hørte den ind under Lundergård vest for Jetsmark Kirke, hvor den daværende ejer tilsyneladende solgte den til Anders Skeel på Birkelse. Så vidt vides blev den dog frasolgt Birkelse allerede den 10. marts 1777. I 1796 vides den at været ejet af godsforvalteren på Børglum Kloster, Hans Brantzen, der i året 1797 solgte den til Thomas Sørensen.

Men det var Ingstrup Sø, vi kom fra. Som jeg tidligere har været inde på, var fiskeretten til de ferske vande, noget man så på med megen alvor. Dette ses også i forbindelse med Ingstrup Sø, inden den blev afvandet. Fiskeretten til Ingstrup Sø hørte fra ca. 1513 til ca. 1674 under præsteembedet ved Ingstrup Kirke. I årene efter 1674 ville den nye ejer af Børglum, Christian Reedtz, tilrane sig fiskeretten, muligvis grundet egen elendig økonomi. Der blev afsagt dom den 21. august 1688, som faldt ud til præstens fordel. Den 2. juni 1753 under ejerskab af oberst Thurah overgik fiskeretten dog til Børglum, men præsten måtte fiske til eget forbrug.

Søens areal var dengang 103 tdr. land, og var den største sø i Vendsyssel, og ca. 10 gange så stor som den største nuværende sø i Vendsyssel, Klokkerholm Møllesø.

Efter en vedvarende ufred om retten til søen besluttede man i 1846 at udtørre denne efter forespørgsel fra en af ejerne af jord ned til søen. Så som det ses, var der i over 350 år en tilbagevendende strid om fiskeretten til en sø, der i vore dage næppe ville have afstedkommet større stridigheder. Men dengang, hvor pengene som oftest var små, og mulighederne for at være selvforsynet med hensyn til fødevarer var af største betydning for den enkelte familie, var fiskeretten af langt større betydning, end det er muligt at forestille sig i dag. Præsten, der dengang hed Løchte, fik en engangserstatning på 50 rigsdaler.

De fisk, der var tale om, var primært gedder og brasen. Om man her på samme måde som ved Mossø ved Gudenåen havde en givtig forretning ved at sælge røgede brasen, har jeg ikke kunnet finde beviser for. For havde dette været tilfældet, var det jo også et spørgsmål om en reel indtægtsmulighed ved at have fiskeretten til søen.

Udtørringen skete ved, at man uddybede Assenbæk, den nuværende Tiendebæk (broen over bækken mellem Manna og Vester Hjermitslev hedder den dag i dag Assenbækbro), og den videre afvanding skete gennem Ryå.

Skudehandlen

At planer om at afvande søen var af gammel dato ses af, at en forhenværende bladudgiver fra Haderslev, Henrik Kroymann, (andet sted har jeg set, at Kroymann skulle have været hollandsk ingeniør, men det ene udelukker naturligvis ikke det andet) tilbage i årene mellem 1803 og

1808 arbejdede med planer om en afvanding samt en uddybning af det lille vandløb, Kældergrøft, der gik fra søen mod nord, således at man herved skabte mulighed for at sejle fra Aalborg op ad Ryå gennem Ingstrup Sø og videre helt til Løkken.

Årsagen til, at en tanke om transport af varer fra Aalborg til Løkken overhovedet kunne opstå, var, at der tilbage i slutningen af 1600-tallet var opstået krise for Aalborg som handelsby. Blokhus og Løkken udkonkurrerede i årene fremover i større eller mindre grad Aalborg og for den sags skyld også Hjørring som handelssted. Dette skyldtes blandt andet den stigende transport af varer til Norge, som de såkaldte skudehandlere fra vestkysten varetog.

Skudehandlen er historisk set i sin oprindelige form af meget gammel dato, da man ved, at der allerede tilbage i yngre stenalder, hvilket vil sige i tiden fra 3.000 til 2.200 før Kristi fødsel, fandtes samhandel mellem Norge og Danmark. Dengang drejede det sig om flint og flinteredskaber, senere skiffermateriale fra Norge, der primært blev brugt til smykker, og tilbage omkring Kristi tid drejede det sig også om lerkar lavet i Danmark. Som det ses, er denne samhandel af meget gammel dato.

Første gang man støder på konkrete beviser på en skudehandel, der kan sammenlignes med det, der fandt sted til midten af 1800-tallet, er fra 1610-11, hvor det berettes, at strandfoged Jens Sten i Lyngby drev tømmerhandel, og at nordmænd i disse år havde betalt "toldtømmer" ved Lyngby Strand. Blokhus er som hjemsted for skudehandel nævnt tilbage i 1632, hvor der blev købt brædder fra Norge til Brønderslev Kirke.

Handelen med Norge bliver den 4. september 1680 legaliseret gennem en kongelig forordning, som fastslår, at man må indføre norsk tømmer og udføre korn mod at angive varerne ved nærmeste toldsted. Denne legalisering af handlen er naturligvis en torn i øjet på de handlende i købstæderne, og de forsøger da også adskillige gange i årene efter at stikke en kæp i hjulet for skudehandlerne. Eksempelvis kommer der allerede den 9. oktober samme år en ny kongelig forordning, der så vidt vides har Aalborg-købmændene som primus motor. I denne hedder det blandt andet:

> "Eftersom nogle vore Undersaatter paa Landet boende saavel ved Søsiden (hvilke med Sandskuder og andre Skiberum mellem Rigerne, Provinserne og videre fraliggende Steder sejle) som en Del andre adskillige Købmandskab og Handel bruge, hvorved Borgerskabet i Kjøbstæderne i deres Haandtering og Næring imod de dem forundte Privilegier største Afbræk og Svækkelse tilføjes ..... byde og befale vi, at alle og enhver her i vort Rige Danmark, som paa Landet bosiddende ere ... straks eller med det aller forderligste enten i Kjøbstæderne indflytte, sig der bosætte ... eller bemeldte Skiberum og Næring straks og aldeles afskaffe."

Denne forordning fik dog ingen praktisk betydning. At der måske havde været grund til at klage over skudehandlerne, kan man forstå, når toldlisterne i årene fremover viste, at kun ca. 1/10 af de eksporterede varer blev meldt til toldstederne, så nogle af skudehandlerne har givetvis tjent store "sorte" penge.

På et enkelt tidspunkt var man dog ufrivillig nødt til at standse skudehandlen til Norge. Det var under krigen med England i årene 1807-1814. De engelske krigsskibe blokerede ganske enkelt for handlen ved at patruljere langs kysten.

Kågen ligger ved Tangeværket og må i princippet være magen til dem, der blev anvendt på Ryå.

Dette var blandt andet muligt for dem, da de i det første krigsår, nærmere bestemt efter den 21. oktober 1807, hvor København var blevet indtaget, tog hele den danske flåde, der, som et kuriosum kan nævnes, repræsenterede en værdi af 90.000 egetræer, og som man dengang vurderede først kunne erstattes engang i 1970'erne.

De danske skudehandlere klarede dog denne periode med rimelig oprejst pande, men anderledes var det med Norge. Her var man afhængig af indførelsen af blandt andet korn fra Danmark, og da denne transport som nævnt blev blokeret, udbrød der hungersnød. Man så adskillige eksempler på, at nordmænd i små joller forsøgte at nå til Danmark for at hente korn, og det er da også i denne periode, at den kendte historie om Terje Vigen foregik.

På den jyske stænderforsamlings første møde i Viborg den 7. juli 1836 fremsættes der et forslag om at gøre noget ved problemet med udbredt smugling og ulovlig handel ved Jyllands vest- og nordkyst. Inden man får gjort noget alvorligt ved disse forhold, kommer den såkaldte "høkerlov" i 1856 (den 29. december 1857 erstattes den af næringsloven), der giver tilladelse til oprettelse af mindre forretninger i de små landsbysamfund, hvilket ikke tidligere havde været tilladt.

Det var altså en tanke om at lette skudehandlen, der var baggrunden for ideen til en sådan vandvej. Så var der jo mulighed for at bo i Aalborg og alligevel drive skudehandel, hvis bådene kunne lastes i Aalborg, trækkes op gennem Ryå og videre gennem Ingstrup Sø ud til det åbne hav ved Løkken for derefter at fortsætte på vanlig vis nordover.

At ideen rent historisk set måske ikke var så dårlig endda, kan også ses i lyset af, at søen inden perioder med sandflugt sandsynligvis havde forbindelse til Vesterhavet omtrent der, hvor Løkken ligger i dag. I hvert fald har enkelte forfattere været inde på den mulighed. Sandflugten, der med tiden har ødelagt denne forbindelse, skulle have taget fart i begyndelsen af 1500-tallet. I bakspejlets klarsyn må det dog nok siges, at Kroymann var for sent ude med sin tanke, da handlen omkring år 1800 igen var begyndt at vende tilbage til storbyerne, og altså herunder også Aalborg. Planerne blev da heller aldrig gennemført.

Til trods for, at der igen begyndte at ske en positiv udvikling i storbyerne, vedblev der at være skudehandel, der så at sige toppede hen imod midten af 1800-tallet for derefter at tage stærkt af i årene efter. En afgørende årsag til, at skudehandlen forsvandt, var, at der i 1860 kom en kongelig forordning, der forbød ulovlige havne og langs Jammerbugten kun tillod Blokhus og Løkken at drive handel.

Denne tilladelse var dog i realiteten intet værd, da det senere samme år blev besluttet, at skudeejere og landkøbmænd skulle flytte deres aktiviteter til købstæderne eller holde op med handel og sejlads. Samtidig med skudehandlen var de fleste mennesker, der boede uden for storbyerne, afhængige af at skulle ud til kysten ved eksempelvis Blokhus eller Løkken for at handle.

Det var jo trods alt her, koncentrationen af varer var. Men dette forhold ændredes som nævnt i 1856 med indførelsen af "høkerloven," og denne lov var så at sige den direkte årsag til, at man i 1860 kunne forbyde den oprindelige handel og skudefart fra Blokhus og Løkken. Lidt handel vedblev dog at blive drevet ved hjælp af skudefarten mellem Jammerbugten og Norge. Det endelige og afgørende dødsstød kom ved etableringen af jernbanen i Vendsyssel i 1871, hvorved det blev billigere at købe eksempelvis tømmer fra de større havnebyer så som Aalborg og Frederikshavn.

Skudehandlen sluttede først definitivt, da den sidste af skudehandlerne, Niels Bonderup Klitgård, solgte sine bygninger i Blokhus i 1917.

Ingstrup Sø afvandes

Men tilbage til Ingstrup Sø, der ved det første forsøg på afvanding ikke blev helt tørlagt. Dette skete først i maj-juni 1950, da man atter uddybede Assenbæk, Tiendebæk. Dette kunne blandt andet ske, fordi Ryå var blevet reguleret og uddybet fra Tiendebæk til Limfjorden i 1938.

Men allerede inden projektet fra 1938 er påbegyndt, nemlig så tidligt som den 23. december 1933 henviser landbrugsministeriet til afvandingskommissionen for Hjørring Amtsrådskreds om endnu en regulering af Ryå samt Albæk og Landbæk.

Først den 12. februar 1943 overtager Hjørring amtsråd dette sidste projekt, og man enes om, at arbejdet skal påbegyndes snarest muligt og søges fuldført senest den 31. december 1946. Det omhandlende område drejer sig om åen fra Hammelmose Mølle til udløbet. Det var efter denne regulering, det definitivt blev gjort muligt helt at afvande Ingstrup Sø. Da den endelige udtørring af søen fandt sted, sagde man også farvel til en så sjælden fugl i området som rørdrum, der hermed mistede de store rørskove, der dengang var langs en del af søen.

Tidligere var der et overgangssted ca. 200 meter opstrøms Tiendebæk fra Ryå. Dette blev senere erstattet af en "fjællebro." Hvilket vil sige en bro bestående af tykke brædder. På baggrund af fund på stedet mener man at kunne føre broovergangen tilbage til i hvert fald perioden omkring middelalderen, hvilket vil sige før 1536. Helt frem til ca. 1848 fandt man rester af denne broovergang i form af stumper af svært egetømmer og store sten, der har været med til at gøre det sumpede område umiddelbart ned til bækken farbart. Hvis man ser på landsdelen, som den så ud dengang, må man atter tænke på, at vejnettet var slet udbygget, og de to eneste rimelig sikre transportveje fra Aalborg til eksempelvis Børglum Kloster var enten ad Ryå eller at tage ud til kysten ved Tranum og følge stranden op til Løkken og derfra tage ind i landet. Hele området fra Åbybro i syd til Løkken i nord var meget sumpet og til tider nærmest ufremkommeligt. Det vil sige, hvis man ville mod øst syd for Løkken, måtte man over broen ved den daværende Assenbæk. Derfor var denne bro på grund af disse forhold gennem århundreder med til at danne "hovedfærdselsåren" fra den sydvestlige del af Vendsyssel mod øst. Broen blev flyttet til sin nuværende placering i forbindelse med anlæg af Saltum-Brønderslevvejen i begyndelsen af forrige århundrede. (En enkelt forfatter er inde på, at der skulle have været et vadested ved Tiendebæk ca. 800 meter opstrøms Assenbækbro, andre har dog stillet sig tvivlende over for denne antagelse).

Ingstrup Præstegård. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Kapitel 10

Ryå som handelsvej

Aalborg-købmændene,
Vesterhavets gennembrud ved Agger,
pramfarten, handelsstationerne og Stavad.

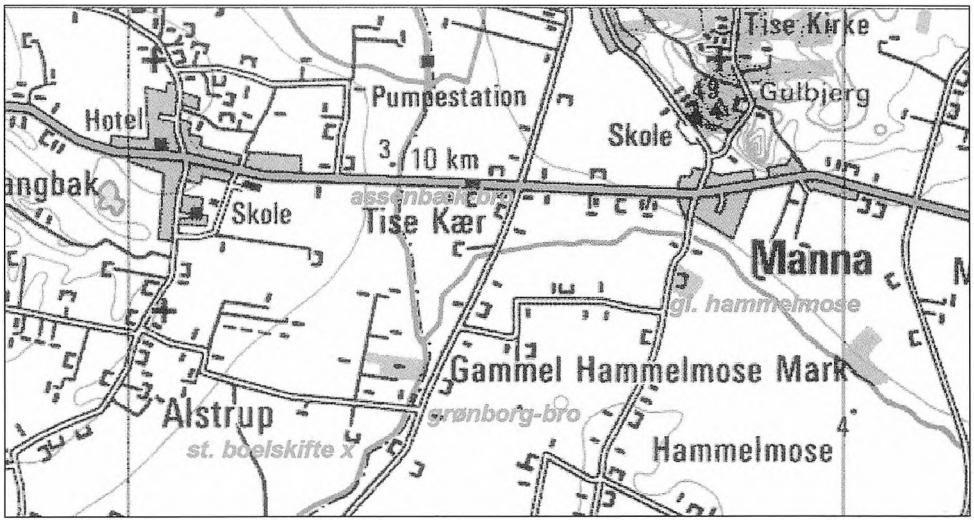

Efter at Ryå har optaget Tiendebæk, kommer man nogle få 100 meter længere mod syd til Grønborgbroen, der fører vejen fra Stavadvejen til Alstrup. Navnet Grønborg stammer fra slægten Grønborg, der gennem flere generationer var med til at præge egnen. Efter at Ryå har optaget Tiendebæk, bevirker den øgede vandmængde, at åen får et mere modent præg.

Alstrup, der nævnes tilbage i 1450, var op til begyndelsen af 1700-tallet et vigtigt handelsknudepunkt. Dette ses blandt andet ved, at der i Alstrup, der i dag næppe kan kaldes en by, ligger en kirke. På kirkegården findes der stadig gravsten og kors, der vidner om fordums storhedstid.

Ryå som handelsvej

Årsagen til, at Alstrup blev et handelscenter, ligger i det tidligere omtalte forhold, at der ikke dengang var et veludbygget og velfungerende vejnet, og den mest sikre transportmulighed var derfor at fragte gods op ad åen i pramme.

Denne pramdragning gav købmænd fra Aalborg mulighed for at etablere filialer eller laste- og lossepladser ved blandt andet Åbybro, Sønder Saltum, Alstrup (ved gården St. Bolskifte),

Stavad og Vrensted, således at Hvetbo, Børglum og Jerslev herreder herigennem blev forsynet med varer fra Aalborg.

I 1638 kommer dette forhold til udtryk gennem den stedlige præsts beskrivelse af egnen: "... ved det østeste i Kjæret ligger Boelskiftet, og med Pramme og Kaage kan man sejle op fra Aalborg og hente Korn udi Rye Aae, som løber strax frem ved Boelskiftet."

Gården, St. Bolskifte, bliver på nye kort stavet på denne måde, mens det ses, at navnet tidligere blev stavet "Boelskift," hvilket da også er den stavemåde, der er anvendt på det skilt, der ved asfaltvejen viser op til gården.

Det kan her bemærkes, at åen på dette tidspunkt løb en del nærmere St. Bolskifte, end tilfældet er i dag. Denne ændring af løbet fandt, så vidt jeg har kunnet finde ud af, sted i forbindelse med den store regulering af åløbet i 1940'erne.

Man fragtede varerne op ad åen, og ved lokale landingspladser lossede man disse. Fragtede dem videre ind i landet ved hjælp af hestevogne og fordelte dem på de handelspladser, filialer, man havde oprettet længere inde i landet.

Tidligere var der, som jeg efterhånden har nævnt en del gange, ikke mange faste veje, ofte var der tale om opkørte veje, der ved vandløbene skulle forceres ved hjælp af enten "loftbroer," det vil sige plankebroer, der ofte var i en miserabel stand. Andre steder var der tale om "overkørsler," der var lavet ved hjælp af udlagte store sten. Det er givet, at tungtlastede varetransporter havde problemer med disse overkørsler, og man valgte derfor, hvor dette var muligt, at transportere varer ad vandvejene.

Hvor dårlige landevejene var, kan illustreres ved, at et fuldt læs berettes at bestå af op til tre tdr. korn eller 50 mursten.

Alstrup Kirke.

Ryå har været benyttet som vandvej helt op til år 1900, da de bedre veje og jernbanen, etableret i 1897, gjorde den overflødig til dette formål.

I tiden før ca. 1700 var Ryå en overordentlig væsentlig faktor for muligheden af en samhandel med det indre af Vendsyssel og købmændene fra Aalborg.

I mange år, ja, sandsynligvis i op mod 200 år, var der derfor ved den tidligere nævnte gård, St. Bolskifte, østsydøst for Alstrup Kirke anlagt en handelsstation, hvorfra Aalborg-købmændene drev handel med de lokale beboere. Af flere forfattere menes dette op til midten af 1600-tallet at være det nordligste punkt for pramfarten med de store pramme, der udgik fra Aalborg. Senere fortsatte de op til Manna, hvor den tidligere omtalte "anløbssluse" ved Hammelmose Mølle har været et led i den landingsplads, der var her.

Forskellige beretninger tyder på, at varerne her blev omlastet i mindre pramme, der blev anvendt længere oppe ad åen, grundet åens smallere løb og den ringere vanddybde, der opstrøms herfor blev en reel hindring for de store pramme.

Der står således den 7. februar 1632 at læse i Jerslev Herreds tingbog: "Laurs Nielsen i Brønderslev fremlyste 4 sække med hamp, som hans dreng ved en fejltagelse tog i en kog ved Sundby Bro, og efterlyste en sæk med 1 skæppe salt, som samtidig blev borte for drengen."

I dag er der ingen lokalitet ved navn Sundby Bro, og officielt var der heller ikke dengang nogen bro, der hed sådan. Men med det vejnet, der dengang eksisterede, må det antages, at der er tale om en af Jerslevbroerne, da der næppe findes andre muligheder. Man kan udmærket forestille sig, at en af disse broer dengang i daglig tale gik under navnet "Sundby Bro."

Det er måske tvivlsomt, om denne trafik så langt opstrøms har haft den store betydning, men tilsyneladende har der altså fundet en vis trafik sted, selv om det som nævnt givetvis har været med mindre fartøjer end dem, der blev brugt ved udskibningen fra Aalborg, så en omladning til mindre fartøjer, der gik langt op ad åen, har efter alt at dømme været en realitet.

Ved Stavad skråt over for St. Bolskifte var der ligeledes en anløbsplads, hvorfra der blev drevet handel. I slutningen af 1600-tallet var der fra disse to handelssteder en relativ stor samhandel med Aalborg-købmændene, der opkøbte landbrugsprodukter og solgte daglige fornødenheder, som de lokale ikke var selvforsynende med, blandt andet tømmer, jern, humle, salt, tjære.

At handlen havde stor betydning ses af, at beboere fra Tolstrup ved Brønderslev, Serritslev, Øster Brønderslev, Hvilshøj, Stenum, Vrensted og Børglum vides at have handlet med Aalborg-købmændene med åen som forbindelsesled.

Nu var det at drive pramfart på åen ikke uden problemer.

Vi støder igen på det forhold, at fiskeriet i de ferske vande var noget, man så på med alvor. Fiskeriet i åen var en "herlighedsret," som herregårdene Birkelse og Gammel Hammelmose vogtede nidkært. Gennem flere århundrede har der været et utal af stridigheder herom. Ved Birkelse og Gammel Hammelmose, og givetvis også andre steder, var der etableret "ålegårde" og andre fast stående fangstredskaber, om hvilke der har været en del stridigheder, fordi de ofte var i vejen for pramfarten. Disse stridigheder blev løst ved et forlig mellem Aalborg-købmændene og de betydeligste jordbesiddere langs åen i 1553, blandt andre Albert Skeel i Gammel Hammelmose og Anders Pedersen Galt i Birkelse. Man besluttede, at der ikke ved garnsætning, ålegårde eller lignende måtte skabes hindringer for pramfarten. Striden blussede åbenbart op igen, for forliget blev atter tinglæst ved Hvetbo Herreds Ting den 23. april 1653.

Hvorfor dette overhovedet har kunnet afstedkomme tvistligheder, der skulle afklares i de forskellige herredsting, har det ikke været muligt at finde nogen lokal forklaring på, men det kan

muligvis belyses ved, at se på de optegnelser, man kan finde om den type redskaber, man i samme periode brugte ved Gudenåen. Ganske vist var der dengang laks i Gudenåen, og det er der glædeligvis igen. Laksen har sikkert skærpet den enkeltes interesse for at opstille effektive fangstredskaber dengang.

I Ryå var der ud over fredsfisk, skaller og brasen desuden gedder og ørreder samt den lille laksefisk helt. Netop helten menes tidligere at forekomme i stort tal i åen, og da det er en udmærket spisefisk, har fangsten af denne haft en vis betydning. Helten menes at forsvinde fra åen i forbindelse med Vesterhavets gennembrud ved Agger Tange ved stormfloden den 3. februar 1825 (andet sted har jeg set, at gennembruddet ved Agger skulle være sket natten mellem den 4. og 5. februar samme år). Da blev fiskens betingelser for at trives i Limfjorden, hvor den levede, inden den blev kønsmoden og gik op i åen for at gyde, ødelagt.

Eller som C.V. Otterstrøm meddeler i "Undersøgelser af de Ferske Vandes Fiskeriforhold" fra 1922: "Før Vesterhavet i 1825 brød igennem Aggertangen og gjorde Limfjorden til et Sund, var Limfjorden en Brakvandsfjord, hvis inderste vestlige Ende var næsten fersk. Dengang husede Limfjorden en mægtig Heltbestand, som var Genstand for et livligt Fiskeri."

Allerede i 1798 foreslog man at grave en kanal ved Limfjordens vestlige ende, der dengang var lukket ved en landtange, således at Vendsyssel var landfast med det øvrige Jylland. Det blev dog ved planen. Som nævnt var der den 3. februar 1825 en stormflod, der gennembrød landtangen, og kanalprojektet var pludselig ved naturens hjælp blevet en realitet.

Vesterhavets gennembrud ved Agger

Inden havets gennembrud fangede man også en del store brasen i fjorden. Denne fisk var tidligere langt mere værdsat som spisefisk, end tilfældet er i dag. Derudover fangede man også en del gedder og ørreder i fjorden. Det berettes, at man kunne fange gedder på op til 2,5 lispund og ørreder helt op til 3 lispund. Og da 1 lispund er lig 8 kg, var der tale om ganske store fisk. Hvis der altså ikke er tale om "lystfiskermål."

I forbindelse med havets gennembrud blev der skabt grundlag for, at andre fisk kunne leve i fjorden: Pighvar, slethvar, rødspætter, skrubber, torsk og hornfisk.

Ganske vist var åbningen til Vesterhavet kun på ca. 150 meter, men allerede i marts året efter var åbningen øget til ca. 500 meter.

Helt anderledes var det, da havet i midten af 1600-tallet også brød gennem ved Agger. I 1656 berettes det, at Vesterhavet brød gennem "nogle Aar forleden." Da blev gennembruddet ikke permanent, men blev lukket igen. Dette bevirkede, at fiskebestanden i store dele af fjorden blev udryddet, uden der kom nye fiskearter i stedet. Det berettes således, at man efter dette gennembrud ved Agger efterfølgende kørte flere 100 læs døde fisk bort fra strandene. Der gik derfor mange år, inden den normale fiskebestand var genetableret, og dette måtte givetvis også have haft indflydelse på fiskebestanden i de åer, der løber ud i fjorden. Derfor var det glædeligt, at den for fjorden så karakteristiske musling allerede i 1867 forekom i meget store mængder.

Derudover meddeles der samme år, at der stadig var en lille bestand af helt. Denne fisk findes i dag både som ferskvandsfisk (for eksempel i Tange Sø) og som brakvandsfisk eksempelvis i Ringkøbing Fjord og Randers Fjord, ligesom man blev temmelig overrasket over fiskens relative store forekomst i Mariager Fjord, da fjorden i sensommeren 1997 mere eller mindre uddøde – med store forekomster af døde fisk langs dens strande til følge.

Udover de nævnte nye fiskearter, der kom til efter gennembruddet i 1825, fangede man også mange ål i fjorden og åerne. I åerne fangede man disse ved hjælp af særlige ålegårde. De to typer fangstredskaber, der blev anvendt, ses på nedenstående tegninger, og det kan forstås, hvorfor deres anbringelse i åen har været til ulempe for pramfarten.

Ved ålegårde forstås permanente anlæg beregnet til fangst af ål. Navnet ålegårde kan let give anledning til at tro, at talen er om anlæg, der vil kunne sammenlignes med almindelige gårde. Men sådan er det ikke og dog, ordet "gård" betyder egentlig gærde, og den oprindelige betydning af ordet er "indhegnet område," og det er denne gamle betydning af ordet, der anvendes i forbindelse med ordet ålegård: Et gærde, der er anbragt i åen for at hindre fisken i at svømme videre. Da ålen fanges, når den vil forlade ferskvandet for at svømme ud i havet, vil det sige, at disse "gårde" har skullet vende åbningen opstrøms (imod strømmen), modsat de redskaber, der var sat til at fange de fisk, der trækker op i åen for at gyde, som eksempelvis helten. Fra Gudenåen ved man, at ålegårde sandsynligvis har været brugt helt tilbage til omkring midten af 1100-tallet i forbindelse med Benediktinermunkenes etablering af Voer Kloster med tilhørende vandmølle, og det vil vel ikke være usandsynligt, at man ved Ryå også havde ålegårde meget langt tilbage i tiden, da munkene fra Børglum Kloster muligvis har medbragt en viden om denne fangstmetode til det nordjyske. I hvert fald ved vi, at der tilbage i 1459 indgik en fiskegård i Ryå i et retsligt forlig mellem en biskop, Jakob Friis, og provsten i Børglum.

En ålegård var datidens åleruse, og som det ses, var den meget stationær og kunne derfor volde pramfarten store problemer. ("Gudenå, fiskeri pramfart kraftværk" af Chr. Jacobsen, 1981).

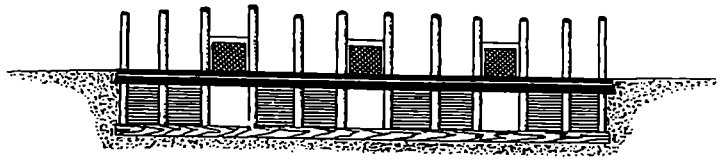

Fig. 10. Skematisk tegning af ålegård.

Der fanges fisk. En tegning af en ruse opført af ris. Pilene viser strømretningen, og fiskene blev altså fanget, når de trak op i åen for at gyde. Tegningen stammer fra Gudenåen, men man må formode, at man også langs Ryå var bekendt med denne fangstmetode.
("Gudenå, fiskeri pramfart kraftværk" af Chr. Jacobsen, 1981).

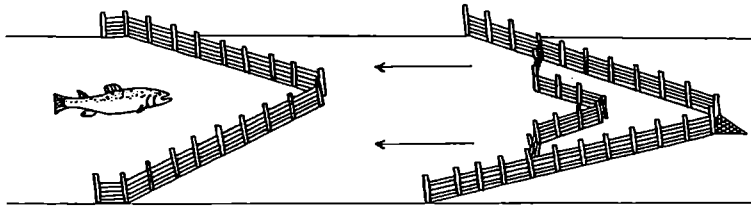

Man mener, at ålegårdene har haft lidt forskellig udseende fra egn til egn, men visse fælles træk må der vel have været: En permanent spærring, der strækker sig over hele åens bredde. Denne spærring må have været opført i træ (ris), og skal have været så tæt, at ålen ikke har kunnet slippe igennem.

To til tre steder i spærringen har der været huller, hvori man har sat fangstnet, og det var her, ålene blev fanget. Hvor åen var bred og dyb, anlagde man en bro tværs over, hvorfra man kunne isætte og fjerne nettene. Hvor dette ikke var tilfældet, må man formode, at man simpelthen har vadet ud i åen for at passe ålegården.

Ligesom de kåge, der blev anvendt på Gudenåen, havde sejl, menes de fleste af dem, der brugtes på Ryå, også at have haft sejl. Dette underbygges af, at der er henvist til, at det ved broerne var nødvendigt at lægge sejlene ned for at komme under.

Her tænkes på de broer, der var blevet bygget, da man genoptog pramfarten i slutningen af 1800-tallet. Man må formode, at opbygningen af masten på de kåge, der anvendtes på Ryå, var som dem, der anvendtes på Gudenå, altså at der en meter oppe ad masten, var anbragt en hængselslignende anordning, som bevirkede, at man fra dette punkt kunne lægge masten ned. Når den har været rejst, blev den holdt på plads af tovværk til både agter og stævn.

Ved Gudenåcentralen, som danner opstemningen af Gudenå nogle få km opstrøms fra Bjerringbro og herved danner Tange Sø, ligger der rester af en af de kåge, der blev brugt på Gudenåen.

I princippet må de kåge, der har været brugt på Ryå, været meget lig denne, da det har været de samme krav, man på Ryå har måttet stille til kågene, det vil sige brede, lavbundede uden køl og altså med ringe dybdegang og stor lasteevne. Det er dog muligt, at de kåge, der blev anvendt på Ryå, var kortere, end dem man brugte på Gudenå på grund af Ryås relative beskedne bredde.

Om selve arbejdet med at få prammene frem, findes der flere optegnelser. På et tidspunkt forsøgte man sidst i 1800-tallet med, hvad man i dag ville kalde en Storm P. opfindelse. Den gik ud på, at man satte nogle bevægelige arme – som ben på en græshoppe – på begge sider af kågen. Disse skulle så gå op og ned i "stagende" bevægelser for herved netop at stage prammen frem, og det hele skulle trækkes af en dampmaskine. Denne skulle have lignet en stor græshoppe, der kom gående på åen, men man opgav dog efter sigende hurtigt denne ide.

På Gudenåen forsøgte man sig med et dampskib som trækskib for en eller flere kåge. Dette opgav man her. Ved Ryå forsøgte man sig også med denne ide, og her var det en succes. Det er muligt, at det var nemmere ved Ryå, da åen på den strækning, hvor det lille dampskib blev brugt, er relativ lige, stort set uden mange skarpe sving og med svag strøm.

På Gudenåen blev kågene trukket fremad af de såkaldte pramdragere, og hvor strømmen blev for stærk også ved hjælp af heste.

For den del af pramtrafikken, der foregik på Ryå op til begyndelsen af 1700-tallet, må det formodes, at den dels foregik ved hjælp af pramdragere, dels ved at man stagede sig frem. Det var på samme måde, det foregik på de amerikanske floder

Efter optegnelser fra Gudenåen ses, at prammene typisk blev trukket fra én side ad gangen. Givetvis alt efter hvor der var lettest at trække. Dette har bevirket, at der langs åen efterhånden er opstået stier, hvorpå enten hestene eller pramdragerne gik. For at komme rundt om skarpe sving havde man anbragt en stolpe, en såkaldte "swot-mand," om hvilken man trak træktovet, således at man kunne få den rigtige trækretning. Da Ryå er og var en del smallere end Gudenåen, og som nævnt uden mange skarpe sving, har det at trække prammene op ad åen

næppe været så vanskeligt her som i det midtjyske. På Ryå har man i mange tilfælde kunnet trække fra begge sider af åen på én gang, hvilket naturligvis har lettet arbejdet betydeligt.

Andre steder har man, blandt andet grundet den relative lave vandstand, kunnet stage sig frem. Hvor stor hjælp et sejl har været, har naturligvis været afhængig af vindretningen.

De mennesker, der var beskæftiget med trækning af kågene, pramdragerne, var ved Gudenåen, rent socialt, meget lavt placeret. Det samme har givetvis været tilfældet på Ryå. Det har været et overordentlig hårdt slid.

Til tider har det været nødvendigt at gå i vand til op på livet. Om sommeren kunne det måske gå an, men ved de sidste pramdrifter inden vinteren, når vandet har haft en temperatur i nærheden af frysepunktet, og åen var begyndt at gå over sine bredder, har det været et til tider umenneskeligt arbejde, som man ikke har kunnet få folk til, hvis de kunne tjene til livets ophold på anden vis. Man må derfor antage, at trækkerne var folk, der så at sige ikke havde andet valg.

Når vindforholdene gjorde dette muligt, anvendte man som tidligere nævnt også sejl.

Om vinteren var man naturligvis af gode grunde nødt til at indstille pramdriften. Det fortælles således, at en af trækkerne på den sidste pramdrift inden vinteren et år var "landet" i Alstrup fra december til påske året efter. Den lokale høker, der havde huset ham, ville have modregnet den hermed forbundne udgift hos Aalborg-købmanden, hvor trækkeren var ansat, da han modtog den første sending varer om foråret.

Sådan, som strækningen ser ud i dag, kunne man godt forestille sig, at broerne kunne have givet pramfarten problemer. I 1600-tallet var der dog kun én bro mellem Limfjorden og broen lidt opstrøms Tiendebæk, nemlig ved Åby Bro. Dette var en højtbygget træbro, som de fladbundede kåge kunne gå under, når masten blev lagt ned.

At der har eksisteret en bro på dette sted gennem mange hundrede år ses af, at der i 1645 berettes, at der var syn på Åby Bro. Problemet var, at man ikke kunne komme over uden fare for liv og lemmer. Det må derfor formodes, at broen allerede på dette tidspunkt havde været meget medtaget og altså gammel. Hvornår den første bro blev bygget på stedet, ved jeg ikke, men den her omtalte bro er dog næppe den første.

Det kan i den forbindelse nævnes, at den nuværende bro på stedet blev bygget i årene 1938-40 som afløsning for den tidligere bro, der hvilede på træpiller, og som blev opført i 1890. På denne strækning kunne pramfarten derfor foregå uden hindringer. Ganske vist nævnes en vandmølle i år 1690 og 1697 ved Birkelse. Den har dog næppe ligget ved selve hovedstrømmen, men derimod ligget i forbindelse med den gamle voldgrav vest for gårdens hovedbygning. Den dag i dag kan man stadig i parken vest for hovedbygningen ane, hvor den gamle voldgrav har været.

Man kan i denne forbindelse derfor spørge, hvorledes man så tidligere kom over åen?

Som nævnt fandtes der flere vadesteder, så som ved Stavad, ligesom vi ved, at der har været et mindre vadested noget opstrøms Toftegårdsbroen. Vender vi blikket mod syd til Gudenåen igen, så ved man, at der her har været adskillige eksempler på, at beboere tæt ved åen har tjent en ekstra skilling ved at fragte folk over åen ved hjælp af en lille båd. Der findes endog eksempler på, at nogle har gjort det til en levevej at være færgemand. Man byggede en stor fladbundet båd, der ud over at kunne fragte personer over også kunne medtage dyr og sågar en hestevogn.

I udkanten af den lille landsby Sahl lidt syd for Bjerringbro findes der stadig en vej, der hedder Gammel Færgevej. At der ved Ryå også fandtes overfartssteder, ses af en beretning fra

1789, hvor et selskab, der havde til formål at forsyne København med tørv fra provinsen, havde udsendt en mand for at undersøge muligheden af dette. Den 24. september dette år beretter denne mand, at han ankom til "bondebyen Jetsmark," og at han blev kørt ned til Ryå, hvor han i en kåg blev fragtet over til Toftegårdene. Men om der har været eksempler på, at nogen har haft et direkte udkomme af at være færgemand, har jeg ikke kunnet finde dokumentation på. Hvis behovet har været til stede, har det givetvis også gjort sig gældende her ved Ryå. Samme udsendte person fik i øvrigt af godsforvalter Gjertner på Birkelse at vide, at det var muligt at besejle åen med kåge op til Gammel Hammelmose. Dette er interessant, da vi ved, at købmændene i Aalborg i begyndelsen af 1700-tallet i det store hele standsede deres brug af åen som transportvej. Der foreligger dog den mulighed, at man mere lokalt anvendte åen og altså kåge/pramme til transport, og at denne transport var fortsat langt op i 1700-tallet og måske også senere.

I slutningen 1600-tallet menes St. Bolskifte og Stavad som nævnt at miste deres betydning som handelssteder. År 1726 solgte den daværende ejer af St. Bolskifte, købmand Peder Nielsen, således gården til en bonde, Anders Christensen, fra Nørgård, og den blev herefter drevet som almindeligt landbrug. Det nævnes i den forbindelse, at Peder Nielsen også ejede en kåg, der blev brugt til færgefart på åen. Gården eksisterer altså stadig og kan ses vest for åen lidt nedstrøms Grønborgbroen. Årsagen til pramfartens ophør menes at være, som jeg tidligere har været inde på, at der var økonomiske krisetider for de store købstæder.

Aalborg-købmændene blev som nævnt udkonkurreret af handel først fra Blokhus og senere fra Løkken. Fra Aalborg blev der dog ved med at være varetransport ad åen til byen Ryå og Birkelse, ligesom der kom en opblomstring af pramfarten i slutningen af 1800-tallet, hvilket jeg har været lidt inde på, og som jeg senere vil omtale mere udførligt.

Nu var det jo ikke kun Ryå og Gudenå, der tidligere blev brugt som transportveje, også på Skals Å var der tilbage til sidst i 1800-tallet pramdrift. Om dette har Åge Thy fra Klejtrup beretter.

Men vi behøver dog ikke tage så langt væk for at finde andre åer, hvor der har været pramdrift. Det fortælles, at man også på Lindholm Å havde pramfart. Således hører man også i 1763, at man tidligere havde sejlads på åen, men at dette ikke længere var tilfældet.

Stavad

Fortsættes turen nedstrøms, kommer man ca. midt mellem Grønborgbroen og Stavadbroen til en strækning, hvor åen slår et par kraftige sving. Her var der op til 1966 en bro, Alstrup Åbro, som det år blev bortsprængt af militærets ingeniørtropper. Broen lå på strækningen mellem gården Nielsminde, der ligger ved Stavadvejen og Alstrup. Der findes stadig en farbar vej ud over markerne fra begge sider af åen, og denne vej har tilbage i St. Bolskiftes/Alstrups storhedstid været meget brugt af folk fra Stavad. Stavad er navnet på hele stykket øst for åen mellem Grønborgbroen og Stavadbroen. Tilbage før reformationen ejede Børglum Kloster Stavad, der var én stor gård, der dog menes at have været delt op i tre fæster. Det vil sige, at der reelt var tre gårde, der lå samlet under navnet Stavad. Den største gård er og var Nielsminde, der blev opført som afbyggergård til Børglum, og den kan føres tilbage til før reformationen i 1536.

Ved reformationen overgik alle tre gårde til krongods, men den 7. marts 1543 købte Albert Skeel på Hammelmose gårdene af kongen. De tre gårde blev i 1670 frasolgt Hammelmose, og har ikke siden været under samme ejer.

I begyndelsen af 1800-tallet blev de to af gårdene flyttet væk fra deres oprindelige placering. Den nordligste, der blev liggende, er Nørgård. Den midterste og største er Nielsminde og den sydligste Engholm. Alle tre navne bruges den dag i dag.

Ny Hammelmose er et resultat af det moderne landbrug efter landboreformerne.
(Venligst udlånt af Thise lokalhistoriske Arkiv).

Kapitel 11

Heksejagt

En noget speciel opfattelse af kvindekønnet.
Hvad var det, heksene gjorde? Baggrunden for hele heksebegrebet.
Hekseforfølgelserne tager af. En "gør det selv bog" for hekse.

Når vi nu alligevel rent historisk har "fat" i reformationen og fra Stavad-området kan se mod sydøst ind over det store område, der tidligere var dækket af den urørte Store Vildmose, kan vi forestille os den frygt, som datidens beboere af området havde for dette store ingenmandsland. Til tider, når tunge tordenskyer ved nattetide trak sammen ude i horisonten, gav frygten næring til vidtløftige beretninger og sagn. Det kan her være på sin plads at omtale et forhold, der netop omkring reformationen så at sige fik en renæssance, og som i de næste 150 år herefter var en grufuld plage for mange mennesker fra almuen, nemlig: Heksejagt.

Tidligere havde der rundt i hele Europa, og altså også her i landet været en jagt på dem, der var anderledes. Denne jagt blev tilsyneladende forstærket hen imod reformationen, hvor man fra den katolske kirke farede voldsomt frem mod kættere. Vi har jo som tidligere nævnt netop i disse år den voldsomme pression fra kirken, hvor afladsbreve er en dominerende del af kirkens forkyndelse.

Man kunne forestille sig, at der efter reformationen ville have været en større accept af "de andre." Ifølge flere forfattere sker dette dog ikke. Årsagen hertil er tilsyneladende, at man i den nye religiøse lære meget stærkt fremhæver teorien om det onde og det ondes magt. Så angsten for "dem, der er anderledes" bliver ikke mindre efter reformationen – snarere tværtimod.

Her i landet får vi derfor en opblussen af hekseforfølgelsen – kulminerende i årene efter reformationen og endelig sluttende med den sidste heksebrænding i 1693, hvor "det gik ud over" en vis Anne Palles fra Falster.

Den mest kendte heks, der blev brændt her i landet, var vel Maren Splid fra Ribe, der blev brændt den 9. november 1641. På side 124 ses en plade på huset, hvor hun boede.

Den "mørke middelalder," der historisk slutter i 1536 ved reformationen, bliver afløst af ca. 150 år, hvor hekseforfølgelsen bliver endnu voldsommere end før reformationen.

De fleste har vel også enten hørt om eller set Carl Th. Dreyers film "Vredens Dag" fra 1943, der netop behandler dette emne.

Nu er det naturligvis overordentligt vanskeligt at fæste totalt lid til de optegnelser, der ligger tilbage fra dengang. Men, at der har været tale om et uhørt stort antal hekse, der på den tid blev brændt på bålet rundt i Europa, hersker der ingen tvivl om. Man mener, at det i de år, hvor heksejagten var på sit højeste, drejede sig om flere mennesker end i de krige, der udkæmpedes i de samme år.

Selv om heksejagterne her i landet af og til antog voldsomme dimensioner, så var det dog intet at regne for, hvad der fandt sted i visse dele af det øvrige Europa. Den officielle heksejagt blev for eksempel i Polen først standset ca. 100 år senere end i Danmark – nemlig i 1781.

Det kan naturligvis være vanskeligt at vide nøjagtig, hvor mange det drejede sig om, men at det ofte gik overordentlig voldsomt for sig, viser optegnelser blandt andet fra Lothringen i Tyskland, hvor en enkelt dommer i løbet af 15 år efter sigende skulle have sendt 900 hekse på bålet. Et andet sted i Tyskland, i byen Neisse i Schlesien, havde man bygget en stor ovn til at brænde heksene i.

Tidligere mente man, at der, i de ca. 250 år heksejagten stod på i Europa, skulle have været henrettet op mod 10 millioner mennesker, dømt som hekse. Skulle dette antal være rigtigt, kan det sættes i relief ved at gøre opmærksom på, at den danske befolkning i slutningen af 1600-tallet var på ca. 500.000. Så det antal, der formodes at være brændt på bålet i hele perioden, var altså ca. 20 gange den danske befolkning. Omregnet til nutidens tal ses, at det var rystende forhold, der dengang skulle have hersket i Europa.

Nyere undersøgelser drager da også dette uhyrlige tal i tvivl. Således mener Gustav Henningsen i sin bog "Fra heksejagt til heksekult" at kunne argumentere for, at antallet af henrettede hekse i hele Europa næppe har overskredet 50.000. Man kan blot på vegne af den daværende befolkning håbe, at det er det sidste tal, der er det rigtige.

I Danmark så forholdene noget anderledes ud, for selv om man her i landet drev heksejagt, blev det dog aldrig så voldsomt, som det eksempelvis sås syd for den danske grænse. Men, at vi ikke her "blot lod stå til" med hensyn til heksejagt ses af følgende, der er skrevet af den første lutherske biskop på Sjælland, Peder Palladius, der døde i 1560: "Du maa ikke tie med nogen Troldkvinde. ... de brændte jo en Hob tilforn af dem i Malmø, Kjøge og andet Steds ..... I Jylland og Smaalandene er de paa Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig grebet og brændt paa Als og de omliggende smaa Lande 52 Troldkvinder."

Biskoppen bruger udtrykket troldkvinde, da ordet heks er af nyere dato og i øvrigt af tysk oprindelse, men ordene opfattes som værende synonyme.

Nu må man ikke forledes til at tro, at heksejagten så at sige "kørte med samme hastighed" hele tiden. Ofte gik der flere år, hvor man ikke brændte ret mange hekse for derefter i de efterfølgende år at brænde mange. Man taler om hekseepidemier, på samme måde som var det en sygdom, der hærgede.

En noget speciel opfattelse af kvindekønnet

Inden jeg går videre med min beretning om hekseforfølgelse her i landet, kan det være formålstjenligt at se på, hvad en "heks" egentlig er for en størrelse. Ordet "heks" er som bekendt et hunkønsord. Pave Innocent 8. udtalte: "Kvinden er et ufuldkomment og ondt Dyr."

At man helt op i dette århundrede har haft en for mig at se lidt speciel opfattelse af kvindekønnet, som har dannet baggrund for "forståelsen af, hvorfor det især var kvinder, der blev hekse," ses af følgende forklaring lokalhistoriker C. Klitgård kom med i 1915:

> "Kvindens Følelsesliv og Stemningsliv er rigere end Mandens, hendes Tunge rappere – mange Kvinder brændes jo for Udtalelser fremsatte "udi Hastmodighed og Vredagtighed" – og hendes fysiske og psykiske Modstandskraft overfor "Smitte" – særlig Suggestion – er mindre end Mandens.
>
> Endvidere spiller undertrykt Kønsdrift, de abnorme Sindstilstande, som den klimakteriske Alder ofte medfører, og navnlig de forskellige Arter af Hysteri en stor Rolle; det er videnskabeligt godtgjort, at mange af den mere udprægede Hexetype var Hysterikere, og de saakaldte "Djævlepletter," det vil sige følelsesløse Steder paa Legemet, genfindes hos Patienter, der lider af Hysteri. Da nu Sindsbevægelse og navnlig Skræk er den vigtigste Aarsag til Hysteriens Udbrud, og da hysteriske Personer er overordentlig modtagelige for Suggestion og Autosuggestioner, kan adskilligt, der i Datidens Øjne tog sig ud som Hexeri og Djævelkunster, Forgørelse o.s.v., forklares herudfra."

Senere i samme skrivelse af C. Klitgård hedder det:
"Hidtil har Talen været om Hexe, men helt sjældent var det ikke, at ogsaa Mænd blev anklaget som Troldkarle, og paa Island var der flere Mænd end Kvinder, som beskyldtes for Trolddom."

Og andet sted skriver C. Klitgård:
."... og endelig kan nævnes den mere faatallige Gruppe, som man med nogen Føje kunde kalde "vitterlige" Hexe, nemlig saadanne, som efter Evne udøvede ondt og søgte at komme i Forbindelse med Fanden og hans underordnede Djævel for derved at faa Magt til at gøre ondt. Til sidstnævnte Klasse synes en stor Del af en Aalborg Hexebande at have hørt, og deres Skæbne var derfor velfortjent under Hensyn til Datidens hele Retspleje.

Dette kan vist i øvrigt ogsaa siges om Flertallet af de her i Landet aflivede Hexe – for saa vidt Oplysning haves om deres Bedrifter – thi naar man uden Skrupler hængte en sølle Tyv og stak Øjnene ud paa en Mand, der skød en Hare eller en Ræv uden at have Jagtret, er der ikke særlig Anledning til at have Medlidenhed med Hexeforfølgelsernes Ofre; de allerfleste af dem var ikke af de "gode Børn" ..... I de bredere Befolkningslag holdt Hexetroen sig jo længe, ja findes hist og her endnu." – Og det var skrevet i 1915.

Hvis Klitgård med denne sidste bemærkning havde tænkt på de mest outrerede sekteriske grupperinger inden for visse trosretninger, ja, så er hans bemærkninger desværre stadig gyldig.

Jeg mener ikke, at stedet her er det rigtige for en debat om, hvorfor det primært var kvinder, der blev brændt som hekse, selv om jeg bestemt finder problemet interessant, men mon ikke datidens holdning til kvindekønnet har haft sin store del af skylden herfor, samt at Freud ikke har levet forgæves som del af forklaringsgrundlaget for Klitgård, selv om han tilsyneladende fik et forklaringsproblem i forbindelse med forholdene på Island.

Jeg kan i denne forbindelse nævne, at der fra ca. år 1900 til i dag har været en del forklaringsmodeller fremme omkring netop dette spørgsmål. Forklaringsmodeller, der for mig at se, uden at jeg på nogen måde er gået i dybden med dem, i deres problemformuleringer og konklusioner bærer tydelig præg af den holdning, der har været fremherskende omkring "kvindeforståelse" på det tidspunkt, hvor de blev fremsat.

Men nu må man ikke foranlediges til at tro, at denne noget specielle opfattelse af kvindekønnet er af nyere dato. Således ses også, at man helt tilbage til det gamle Grækenland havde en for os i dag at se noget speciel opfattelse af kvindekønnet. En opfattelse, der godt og grundigt cementeret gennem mange generationer har kunnet være med til at danne grobund for og retfærdiggøre de handlinger, der fandt sted under hekseforfølgelserne.

> Sokrates skal have udtalt følgende:
> "Kvindens ydre er såre skønt, men hendes indre er fyldt med gift." "Man må vel vogte sig for at være ene med en kvinde, med mindre det er strengt nødvendigt." "Ligesom kvinderne flyr det gode for at følge det onde, bør vi fly for kvinden."
>
> Pythagoras mente følende om kvinden:
> "Hvis man endelig vil være svagere, end man er i forvejen, så skal man ægte en kvinde."
>
> Aristoteles skulle have sagt:
> "Man har aldrig fundet en fårekylling, der ikke peb; ej heller en kvinde, der ikke snakkede. Begge dele er umulige, rene mirakler."
>
> Fra Det gamle Testamente lyder følgende:
> "Mod kvindens onde sind er al anden ondskab ringe." "Jeg vil hellere bo sammen med løver og drager end sammen med en ond kvinde." "Kvinder er bitrere end døden; hun er som jægerens snare; hendes hjerte er et fangstnet, og hendes hænder er bånd."
>
> Af andre "bemærkninger" der understøtter denne kvindeopfattelse kan følgende nævnes: "I det hus, hvor kvinden er herre, er fanden tjener." "En kvindes tunge er som en lammehale altid i bevægelse." "Tro ikke en kvinde, selv når hun er død."

Tilbage i år 585 blev der afholdte et bispemøde i den franske by Macon, hvor et af punkterne på dagsordnen var spørgsmålet, om kvinden kunne regnes med til menneskeslægten.

Hvad var det, heksene gjorde?

Men hvad var det så, disse mennesker – og altså for det meste kvinder – gjorde, der var så alvorligt, at man brændte dem levende på bålet?

Ja, meget af det, man beskyldte dem for at gøre, eller de selv sagde, de havde gjort, virker i dag absurd, byggende på den for os i dag at se utrolige uvidenhed og kolossale overtro, der dengang herskede.

Ved den nævnte sidste heksehenrettelse her i landet i 1693 var man dog så "venlig" at halshugge hende, inden hun blev brændt.

I slutningen af 1600 havde flere kvinder fra Aalborg-området, blandt andre en vis Christence Kruckow, og Dorte Jensdatter Kjærulf, sidstnævnte af den berømte Kjærulf-slægt i Vendsyssel, givet sig af med "mystiske kunster" for at indgyde frygt og derved skabe sig en magtstilling. De havde så at sige udnyttet uvidenhed og naivitet hos personer, som de kom i kontakt med.

Dette var ikke ualmindeligt for derigennem at få en vis magt over andre. Denne magt kunne opnås ved, at man troede på onde ånder – som for eksempel en kvinde, der havde manet en ond ånd i en nabo, der var blevet vred over, at hendes gæs havde gået i hans korn. Ofte sås, at man manede ånder enten i en anden person, hvis man havde en uoverensstemmelse med ham eller i hans husdyr for derved at skade ham. I andre tilfælde manede man de onde ånder ud af en person for at hjælpe vedkommende. Man må her tænke på, at man fra lægevidenskabelig side på dette tidspunkt ikke havde samme viden om den menneskelige krops opbygning og funktioner og om sygdomme, som man har i dag. Ofte troede man derfor, at det var en ond ånd, der "hærgede" en person eller et dyr. Var en person blevet syg efter at være blevet truet, ja, så var man overbevist om, at denne trussel var årsagen til sygdommen, og en person, der på denne måde havde magt til at gøre andre ondt, var naturligvis heks.

I 1616 var mølleren på Ravnstrup Mølle vest for Hjallerup, blevet meget syg, og i den forbindelse havde man sendt bud efter en "klog kone," Ulsted-Mette, der skulle komme og hjælpe med at helbrede ham. Ulsted-Mette mente, at en af nabokonerne, Gjertrud Klemensdatter, fra gården Sønder Ravnstrup var årsagen til møllerens sygdom, og hun blev derfor af Ulsted-Mette udpeget som værende heks.

Samme Ulsted-Mette blev den 5. april 1618 brændt som heks. Inden hun blev brændt, havde hun nævnt flere kvinder, som hun mente var hekse. Var man blevet dømt for at være heks, "så burde en sådan misdæders ord i følge loven ingen magt have." For at være helt sikker undersøgte man alligevel de nævnte kvinders gøren og laden, og man havde synsmænd, det vil sige vidner, til at vidne, at de af Ulsted-Mette nævnte kvinder var eller ikke var hekse.

For Gjertrud Klemensdatters vedkommende endte sagen med, at hun blev frikendt. Andre af de kvinder, som Ulsted-Mette havde nævnt, var mindre heldige. Således en vis Karen Pedersdatter. Nu havde hun været så uheldig, at en anden heks, Karen Brun, der var blevet henrettet tilbage i 1587, nærmere betegnet den 8. juli dette år, også havde nævnt Karen Pedersdatter som heks, og da nu også Ulsted-Mette den 31. marts 1618 havde udråbt hende som heks, var man klar over, at man nok hellere måtte se nærmere på denne sag.

Efter en del undersøgelser kom det blandt andet frem, at en ung mand fra Gjerå-egnen, Jens Jensen Kok, ikke ville have Karen Pedersdatters barnebarn til kone, men i stedet giftede sig med en anden. Dette blev Karen Pedersdatter så fortørnet over, at hun på den unge mands bryllupsnat forårsagede, at "... han bekom Sygdom og Bræk paa hans lønlige Lem."

Se, det var jo en alvorlig sag. Mellem den 23. maj og Sankt Hans kommer sagen for landstinget, hvor der efter en del vidner blev afsagt dom. Blandt vidnerne var Jens Jensen Kok, der

Tegning: Helge V. Qvistorff

lagde sin hånd på hovedet af Karen Pedersdatter og under ed vedkendte hende for sin vitterlige troldkvinde, der havde påført ham skade. Og troldkvinden blev brændt ved midsommertid 1618.

Ulsted-Mette støder man også på i et tilfælde hos Christen Mørk, der boede på en gård ved Grindsted ved Brønderslev, og som var barnebarn af herredsfogeden fra Hvetbo Herred fra Saltumgård, Hans Mørk. I høsten i 1617 skete det, at Christen Mørks køer ikke længere malkede så godt som normalt, og man antog derfor, at en heks havde taget køernes mælk. For at få dette problem løst sendte man bud efter Ulsted-Mette, der kom for "at læse over" køerne. Mens dette foregik ude i stalden, kom en gammel enke ved navn Johanne Ludvigsdatter til gården. Ulsted-Mette var derfor straks klar over, at det måtte være denne gamle enke, der var heksen, der havde forårsaget problemet med mælken. Rygtet gik nu fra gård til gård, at Johanne var heks, og folk begyndte derfor naturligt nok at granske deres hukommelse, om de kunne komme i tanke om nogen dårligdom, hvor Johanne kunne have været involveret. Sagen kørte længe, og efter at Johanne var blevet tillagt skylden for forskellige dårligdomme, så som dårlig mælk, harsk smør og andre lignende meget alvorlige forhold, blev der året efter helt nøjagtig den 29. oktober 1618 afsagt dom af 12 kirkenævninge, som dømte Johanne som troldkvinde. Den 21. november kom sagen op i landstinget, der dog underkendte nævningenes dom, og Johanne blev frikendt.

Det "at læse over" en ko, en gris eller over smørkærnen blev ofte brugt. Det sidste kunne ske, hvis "smørlykken" ikke var med én.

I en gammel trylle- og formularbog "Cyprianus," kunne man i så tilfælde hente hjælp: "Er der nogen, der har taget smørlykken i djævelens navn, da skal den komme igen i samme

mands navn. Bort satans list, min frelser er Jesus Christ." Derefter skulle Fadervor siges én gang.

Jo, jo, det var stærke "sager," man dengang tyede til. Da man ikke havde et dybere kendskab til de forskellige processer i forbindelse med mejeridrift.

I Allerup var der omkring 1620 en degn hvis kone, Anne Jensdatter, havde et noget voldsomt temperament. I ugen op til Sankt Hans i 1618 var hun kommet op at skændes med en vis Jens Jensen, fordi hun mente, at han havde tager et stykke jord til sig, som var degnens. I løbet af skænderiet havde hun truet ham med, at han skulle få "djævelsmod og ufærd." Da Jens Jensen senere fik uheld med sine dyr, var han overbevist om, at dette skyldtes degnens kone. Han fortalte nu til flere, hvad han mente at have erfaret om Anne Jensdatter. Hele tre gange fik Jens Jensen foranlediget, at der blev ført vidner for, at Anne Jensdatter var heks. Ingen af gangene kunne han dog få vidnerne til at holde med sig, og sagen endte først i landstinget den 21. oktober, hvor Anne Jensdatter blev frikendt.

En manglende viden og overtro var med til at "skabe" hekse

I de ovennævnte tilfælde støder vi nogle gange på det, der som oftest var årsagen til, at én og anden blev anklaget for at være heks: Uoverensstemmelser mellem personer i lokalsamfundet.

I langt de fleste af de heksedomme, jeg har stødt på, er det personer, der har været uenige om ét eller andet dagligt forhold, der har udløst anklagen for hekseri. En af de hyppigste årsager til uoverensstemmelser, der kunne føre til anklage for at være heks, var trusler sagt i forbindelse med brud på den såkaldte markfred. Det vil sige, at man ved sin adfærd ikke viste respekt for en andens ejendomsret til sin jord: At man lod sine dyr gå ind på en andens mark, at man ved pløjning kom over skel, således at man reelt tog en del af naboens mark og lignende.

Skænderi i forbindelse med udpantning eller i forbindelse med tilbagebetaling af private lån var også hyppig årsag til, at der opstod mistanke om hekseri.

Man ser også at tilfælde af skænderier om pladserne i kirken, hvor man sad efter rang og alder, kunne føre til anklage for hekseri.

En tigger, der blev afvist, kunne også i sin vrede over afvisningen "nedkalde alverdens ulykker" over den, der afviste ham/hende, og i så tilfælde blive anklaget for at være heks.

Stridigheder mellem en fæstebonde og indehaveren af gården kunne også afstedkomme beskyldninger for at være heks.

Så som det ses, var det som hovedregel vredesudbrud i et skænderi, hvor den, der ikke fik sin vilje, i ren og skær frustration har truet "sejrherren" med alverdens ulykker. Derfor ses det oftest, at det var personer fra det laveste sociale niveau, der blev anklaget for at være heks. Dette hænger naturligvis sammen med, at det ofte var personer fra dette sociale lag, der ikke fik deres vilje igennem og derfor tyede til midlet at udsende trusler. Det havde den person, der havde en vis magt, ikke behov for.

Det samme forhold, mener jeg, kan være med til at forklare, hvorfor det primært var kvinder, der blev anklaget: De stod ganske enkelt lavest i det sociale hierarki og fik derfor meget sjældent deres vilje i en meget mandsdomineret (patriarkalsk) verden. Var to mænd uenige, blev sagen ofte afgjort med et rask slagsmål, og sagen sluttede ofte herved, med mindre den ene blev slået ihjel. Denne mulighed var noget nær umulig for kvindens vedkommende, og

hun måtte derfor ofte i forbindelse med sin vrede ty til at udgyde, hvad vi i dag ville kalde "tomme trusler."

At en sådan trussel blev taget langt mere alvorligt dengang, end den ville være taget i dag, skyldes vel det forhold, som jeg har set flere forfattere være inde på, nemlig at man dengang i meget høj grad mente, at ord så at sige havde "magt," man mente, at man ved at sige ét og andet kunne få dette til at ske. Om ordet "magt" er rigtig valgt, ved jeg ikke, men der var vel ingen, der dengang var i tvivl om, hvad naboen mente, hvis han sagde: "... Fanden tag dig," og ej heller hvis han sagde: "... Rejs med Guds Fred."

I dag ville man nok ikke udtrykke det som at "ord havde magt," men mere opfatte det som, at den "tabende part" i sin afmagt og frustration påkaldte hjælp hos en magtfaktor, der var stærkere end den person, man havde "tabt" til, og som skulle hjælpe én med at få hævnet den uret, man følte, der blev begået overfor én.

Både mens den danske kirke var katolsk og bestemt også efter reformationen, har det været "god tro," at man kunne bede sin Gud om hjælp, enten for at det skulle gå ens fjender dårligt, eller det skulle gå godt for én selv og ens nærmeste. Det var der selvfølgelig ingen, der kunne have noget imod. Blandt andet ses da også, at der findes et utal af eksempler herpå både i Det Nye Testamente og i Det Gamle Testamente.

Problemet opstod, når man bad Den Onde (fanden eller djævelen) om hjælp til at øve ondt.

Ligeledes mente man, at man ved at lave voksdukker, som lignede en person, som man ville ondt, kunne tilføje den person, som dukken skulle ligne, det onde, som man gjorde ved dukken. Det sidste har de fleste sikkert "stiftet bekendtskab" med i visse film, hvor denne form for trolddom ofte går under betegnelsen "woodoo," som i filmens verden oftest fremstår at stammer fra visse øer i Caribien.

Sikkert i erkendelse af, at det ofte var stridigheder i lokalsamfundet, der var årsagen til, at der fremkom beskyldninger om hekseri, blev det den 21 november 1576 bestemt, at ingen dømt for hekseri måtte henrettes, uden vedkommendes sag havde været prøvet på landstinget for derved at sikre, at en person ikke alene på grund af upopularitet i lokalsamfundet kunne blive brændt som heks. Man ser da også, at en del af dem, der var blevet dømt skyldig lokalt, blev frifundet på landstinget, som jo for Jyllands vedkommende var i Viborg.

I 1686 udvides denne obligatoriske appel til, at dommene ikke måtte eksekveres, inden de havde været prøvet ved Højesteret, der var blevet etableret i februar 1661 med kongen som højeste dommer. Det menes, at disse begrænsninger skyldes, at man fra centralt hold stadig mente, at der var for mange henrettelser og det især i Jylland. I det nordjyske område havde man en særlig nidkær "heksejæger." Det var Jørgen Arenfeldt fra Hjermitslevgård, der fra 1644 og i årene frem til 1686, hvor den kongelige forordning om, at Højesteret skulle stadfæste en dødsdom, inden den måtte eksekveres, gjorde et meget "stort" stykke arbejde for at få heksene brændt.

Det ses tydeligt, at disse bestemmelser var en meget væsentlig årsag til, at hekseprocesserne her i landet ikke eskalerede på samme måde, som man så mange steder uden for Danmarks grænser. Inden omtalte bestemmelse i november 1576 blev ca. 90% af samtlige anklagede fundet skyldige. Efter november 1576 blev ca. 60% fundet skyldige ved landstinget. For de sagers vedkommende, der blev appelleret til Højesteret, der på dette tidspunkt hed Rettertinget, blev "kun" ca. 30% fundet skyldige. Ligeledes §17 i Reces af den 6. december 1547, der bestemte, at der først måtte foretages "pinligt forhør," det vil sige anvendes tortur, overfor en person, der var dømt. Det må formodes at have berørt et stort antal af dødsdømte

hekse her i landet. Som nævnt standser heksehenrettelserne i Danmark sidst i 1600-tallet, efter at de hen imod slutningen af dette århundrede var stærkt aftagende.

Alligevel ser man, at Christian 5.s Danske Lov fra 1683 indeholder udførlige bestemmelser om straf for trolddom og lignende.

Det hedder i denne lovs 6. bog kapitel 1 artikel 9: "Befindes nogen Troldmand, eller Troldquinde, at have forsoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengive sig til Dievelen, den bør levendes at kastes paa Ilden og opbrændes."

Denne bestemmelse blev først ophævet ved straffelovens vedtagelse i 1866. Selv om bestemmelsen om at brænde hekse blev ophævet så sent, som tilfældet var, fandt den sidste heksebrænding som nævnt sted i 1693, men der er adskillige eksempler på, at det har været lige ved at gå galt for én og anden, der blev beskyldt for at være heks. Således findes der et eksempel så sent som i efteråret 1810, hvor en vis Barbara Heinzmann var lige ved at blive landsforvist, fordi hun ved hjælp af trolddom mente at have "skabt beviser" for, at en snedker, Wedin, skulle have stjålet noget tøj.

Der er forsøgt at give flere forklaringer på, hvorfor man standser med henrettelserne. Nogle forfattere har ment, at det skyldes en begyndende skepsis hos den intellektuelle elite, hvoriblandt man finder de dommere, der skulle afsige dommene over de hekseanklagede. Man fandt efterhånden anklagepunkterne for fantastiske og utroværdige og valgte derfor at lade tvivlen komme den anklagede til gode ved at frifinde denne. Andre har været inde på, at det blandt andet skyldtes den begyndende forståelse for, at de fysiske regelsæt, der fremkom fra tidens forskere og videnskabsmænd, og som bedre end folke(over)troen kunne forklare nogle af de hændelsesforløb, der til tider havde været årsag til, at én og anden var blevet anklaget for at være heks. Dette sås blandt andet inden for den medicinske forskning, hvor man gennem større indsigt kunne diagnosticere sig frem til en sygdom frem for at tillægge en heks en medvirkende årsag til denne.

Mange begyndte derfor at opfatte hekse som syge personer, der uden grund i virkeligheden troede, at de var i stand til at forårsage skade på andre. Man mente, at det drejede sig om hysteriske eller melankolske personer, hvis sjæle- og åndsliv var forvrænget.

Andre har været inde på, at tiden efter 30-års-krigen betød, at man fra centralt hold ikke mente, det var formålstjenligt at bruge ressourcer på at forfølge anderledes værende, men i stedet bruge energi på at bringe landet på fode igen. Samt at der efter krigens afslutning var en drastisk tilbagegang i befolkningstallet, en udvikling, som man ikke ville medvirke til gennem hekseprocesser.

Andre har fremført forskellige teorier, hvor kirken har en stor indflydelse på afslutningen af disse processer. Hvilke der er rigtige, ved jeg ikke, men umiddelbart vil jeg ikke tro, at det udelukkende skyldes én eller et par årsager, men derimod en række sammenfaldende omstændigheder, der tilsammen har givet det resultat, vi kender.

De henrettelser, der blev foretaget både i forbindelse med hekseforfølgelserne, og når en lovovertræder ellers var blevet dømt til døden eller anden afstraffelse ud over fængsel, blev varetaget af en bøddel, eller som han også blev kaldt: Skarpretter. Der findes optegnelser, der viser, at man både i Hvetbo og Kjær Herred i begyndelsen af 1600-tallet gjorde brug af Niels Skarpretter fra Sæby, når en dom skulle eksekveres.

At dette ofte også langt senere, for os i dag at se, var meget barbarisk, ses af et eksempel, der fandt sted i Kjær Herred så sent som i sidste halvdel af 1740'erne: En skolelærer var fundet skyldig i en sædelighedsforbrydelse og var derfor blevet dømt til kagstrygning. Kagstrygning

Kagstrygning.
Tegning: Helge V. Qvistorff.

eller hudstrygning, som det også hed, var en legemsstraf, der var hjemlet blandt andet i Christian 5.s Danske Lov. Forbryderen blev bundet til en pæl (kagen) og blev offentlig pisket med 9 ris, således at han fik 3 slag af hvert, altså i alt 27.

For at der ikke skulle ske noget uforudset, havde man tilsagt en del af byens karle til at møde op, for at de kunne danne ring omkring retterstedet, hver udstyret med en pigstage. Piskeslagene skulle efter reglerne falde på den dømtes afklædte ryg, men da han vred sig en del i smerte endte nogle af piskeslagene på hans ansigt, så efter 27 piskeslag var både ansigt og ryg slået i blodige laser.

Denne form for straf var i øvrigt af gammel dato. Således ser vi blandt andet tilbage til den 6. august 1640, hvor Maren Olufsdatter, der tjente hos Mads Madsen i Hjermitslev, blev dømt til "kagen," fordi hun: "... har avlet 3 børn i løsagtighed." Så på dette tidspunkt så man bestemt ikke med blide øjne på børn uden for ægteskab.

Nu skal der som bekendt "to til tango." Vi ser således, at Mads Skomager i Thise i 1642 blev anklaget for "... skønt han har sin ægte hustru, at have beligget 2 kvinder." Der bliver rejst krav om, at han bør dømmes til at have "forbrudt sin hals."

Sagen bliver i første omgang udsat i 14 dage og derefter 8 uger. Gemytterne må åbenbart have lagt sig lidt i løbet af disse uger, for da sagen kommer til endelig dom, ender det med, at Mads Skomager dømmes til at skulle forlade det hus, han bor i, og som ejes af Christen Skeel af Hammelmose. Eller som det hed med datidens sprogbrug: "Han har forbrudt sin boeslod."

Som afslutning på dette afsnit vil jeg kort berøre den overtro, der helt op til slutningen af 1800-tallet var meget udbredt, især blandt, hvad Peter Gaardboe i slutningen af 1880'erne kaldte: De lavere stillede samfundsklasser. For at give et indtryk af forholdene på dette tidspunkt vil jeg gengive hans indledning til en oversigt om overtro i Vendsyssel:

> "Da overtro jo lidt efter lidt har måttet og fremdeles må vige for den tiltagende oplysning, navnlig mere kendskab til naturlovene, må det i kulturhistorisk henseende have stor interesse at samle og til efterslægten overlevere så megen oplysning som muligt om denne fra menneskeslægtens lavere kulturtrin uadskillelige svaghed. At oplysningen i Vendsyssel ikke er mindre god og overtroen således heller ikke større hos de lavere stillede samfundsklasser end i de andre landsdele, har jeg haft lejlighed til personlig at overbevise mig om. Ligeså vist som det er, at overtroen er taget meget af de sidste 50 år, lige så sandt er det også,

På den tid, da hekseforfølgelserne stod på, boede man her på egnen i stråtækte huse, der kunne have set ud som dette, der er fra Moseby. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

at der endnu er mere tilbage af den, end man skulle tro, og det ikke alene hos den almindelige landbostand og da navnlig den kvindelige befolkning; men selv hos de mere oplyste og dannede kan man endnu træffe på individer, der ikke har kunnet frigøre sig for denne fra vore forfædre overleverede fordom, til hvis udryddelse absolut fordres en betydelig bedre oplysning, men om hvis nødvendighed den store hob desværre endnu har alt for dunkle begreber."

Længere fremme i sin beretning skriver han: "For omtrent 50 år siden fandtes der i det nordlige Vendsyssel ikke så få heksemestre, som gav sig af med forskellige "sorte kunster," f.eks. kurere forheksede mennesker og dyr helt ned til høns, stille blod, vise væggetøj og mus hen, skaffe folk deres smør igen, som man troede, onde mennesker havde taget, når man ikke kunne få smør i kærnen, hvilket nu sjælden slår fejl, men tidligere var af mangel på kendskab til mejeridrift meget almindeligt."

En "gør det selv bog" for hekse

At Peter Gaardboe måske har ret i, at overtroen var en del af hverdagen for almuen til tæt ind under århundredeskiftet ses af det følgende, som er "magiske sætninger" fra omkring 1880 fra en gammel enke, der til eget brug havde nedskrevet disse (her lettere omskrevet):

At stille blod:

Der var en mand, han red til tings, han vidste ret, men dømte uret. Stat (standse) blod i Kristi flod, så vidt som denne mand udi Helvede står. I navn Gud Fader, Søn og Helligånd. Skal læses 3 gange og derefter Fadervor 1 gang.

At stille løbske heste:

Stat bæster for mig, som Kristus har lidt død og pine for mig. I navn Gud Fader, Søn og Helligånd. Fadervor 1 gang.

At stille en sværm bier:

Du lille fugl, hvor vil du hen, hvi vil du flyve over mark og eng, vend tilbage på dine ben og fald til jorden som en sten. I navn Gud Fader, Søn og Helligånd. Fadervor 1 gang.

Når en væv er forhekset:

Er der nogen, der har taget lykken fra væven i Djævelens navn, og lige som Lucifer er Himmerig forbuden, så skal troldemennesker være forbuden at gøre væven mere skade. I navn Gud Fader, Søn og Helligånd. Fadervor 1 gang.

Mod uheld til at lave smør:

Er der nogen, der har taget smørlykken i Djævelens navn, da skal den komme igen i den samme mands navn. Bort Satans list, min Frelser er Jesus Krist. Fadervor 1 gang.

Derudover var der "vers" mod følgende: Når en brønd er forhekset, at signe for vred (forstuvning), at signe for orm, at signe for lus, at signe for gigt osv.

Af andre "spændende virkemidler" kan følgende nævnes:

"At gøre sig usynlig:"
Stik øjet ud på en flagermus og forvar det hos dig og stryg dit ansigt over med flagermusens blod.

"At en pige skal komme til dig, når du vil:"
Køb rosiner for to skilling, vask eller to dem udi din egen naturlige særk og hende dem æde. Så får hun kærlighed til dig.

"At fordrive vorter:"
Man stryger vorterne tre gange frem og tilbage på et lig.

"For tandværk:"
Tag et dødt menneskes tand og riv dermed på den eller de tænder der værker.

"At en pige får lyst til dig:"
Stik hul med en knappenål på din finger næst den mindste på venstre hånd, og lad tre dråber heraf i et glas vin, mjød eller brændevin, og lad hende drikke deraf om aldrig så lidet. Så skal hun elske dig, om hun enskjøndt var en adelsdame.

"Kunsten at en karl ikke skal forlade en pige:"
Vil pigen tage en skefuld af hendes tider, når hun har dem og give karlen det ind i øl, han skal aldrig forlade hende.

"Mod slemme mennesker eller troldfolk:"
Tag en sort kat eller ravn og grav ned under dørstokken på fæhusdøren; så skal aldrig noget ondt fordærve dine kreaturer. Men dette bør ske, før gøgen kukker.

"Om kærlighed:"
Tag tungen af en orm og bær hos dig 3 søndage udi kirken, og bær den siden hos dig, når du bejler. Eller læg den under din tunge og kys pigen. Da får du vist ærlig ja.

"Mod dårlig appetit:"
Man spiser 3 lus; derved får man sin madlyst igen.

"Har man en eller anden gevækst, man er ked af:"
Lad en barnemorderske tage på den.

Jeg vil uden yderligere kommentar haste videre ned til åen, men dog anbefale enhver, der har mulighed herfor, at stå helt alene ude i mosen en mørk sommeraften, når tordenen ruller frem ude i horisonten, og pludselige lynglimt oplyser området. Det kan være en ret fortættet oplevelse!

Kapitel 12

Engenes flora

Sønder Saltum, Saltumgård, en trist hændelse,
Stavad Enge, en jernalderlandsby, en jernaldervej,
Ryssensgrav og krydderurter til "en lille en."

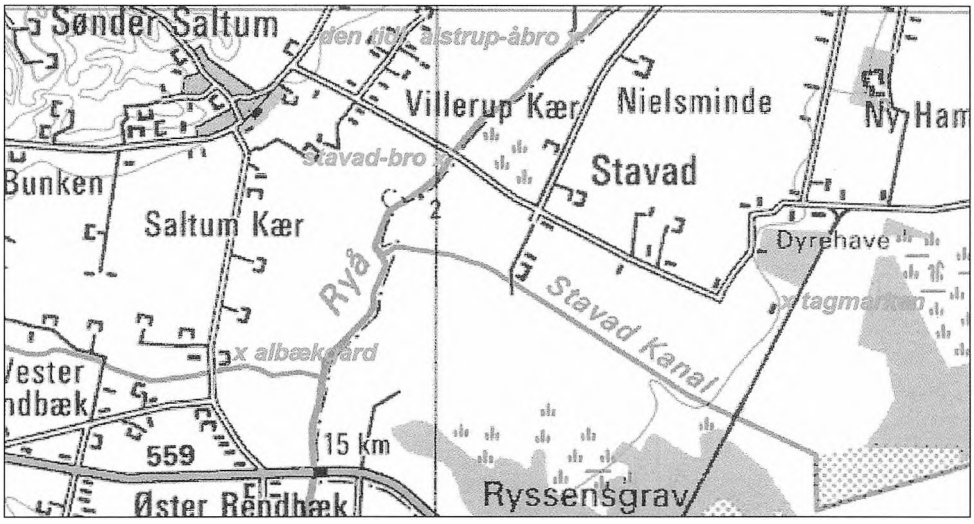

Et stykke længere fremme ad åen kommer der et tilløb fra øst. Dette er Gammel Skiveren, der blandt andet afvander området ude fra Dyrhaven. Dette løb er, som det kan ses, en kanal. Dette har dog næppe altid været tilfældet. Som man måske kan huske, så var Gammel Skiveren sydgrænsen for Gammel Hammelmoses besiddelser tilbage i 1423, og umiddelbart lyder det ikke rimeligt, at vandløbet på dette tidspunkt var kanaliseret.

Dyrhaven er på ca. 15 ha, og vegetationen består af løvtræ med blandt andet birk, pil, asp og tørstetræ, samt med bundvegetation af blandt andet blåbær, pors, brombær og revling – blot for at nævne nogle, der kan bruges til en Brøndum Snaps.

Lidt længere nedstrøms Ryå støder man på endnu et tilløb; dette kommer fra vest. Det er Porsbæk. Den kommer fra området øst for Saltum, der hedder Torpet. Området er nævnt tilbage i 1478, og menes at være en afbyggerby fra Sønder Saltum, der tidligere delvis har hørt under Hundslund Kloster (Dronninglund Slot) og Helligåndsklostret i Aalborg.

Området er særegent. Man ser tydeligt de store og meget kuperede morænebakker, som ikke var dækket af Stenalderhavet som det meste af Sydvestvendsyssel. Bakkerne var med til at danne landsdelens nordvestlige grænse mod havet. Bækken er derfor af meget gammel dato i forhold til selve Ryå, der jo først blev etableret efter, at Stenalderhavet var forsvundet fra områ-

Insekter trives i engene.

Vinter i Ørnhaven.

Villerupgård.

Smørblomster i frodigt flor.

Tagmarken.

det. I bakkerne, hvor Porsbæk løber, ser man derfor også, at den har skåret sig dybt ned i terrænet.

Vender man tilbage til Ryå, kommer man snart til broen ved Stavad. Broen bliver i dag i amtets oversigt over broer kaldt Saltumbro, men da området umiddelbart øst for åen hedder Stavad, har man altid lokalt kaldt denne bro for Stavadbro, hvilket jeg også vil gøre. Navnet menes at stamme af det forhold, at der tidligere var et vadested, der var mærket op med en stage, altså: Vadestedet med stagen. Jeg har ikke stødt på optegnelser, der tyder på, at der har været en landingsplads her i forbindelse med pramsejladsen på åen. Men man kan ikke udelukke dette, da man herfra har kunnet komme i kontakt med købere fra såvel Sønder Saltum som Saltum, der i øvrigt for ikke mange år siden stadig hed Nørre Saltum. Ja, der findes da stadig ældre mennesker, der siger Nørre Saltum.

Villerupgård kan føres tilbage til i hvert fald 1428 og var sammen med gården Saltumgård med til at danne begyndelsen til Sønder Saltum, der er nævnt tilbage til enten 1386 eller måske 1396.

For at give et indtryk af, hvor langt tilbage i tiden dette er, kan det nævnes at Margrete 1. erobrede Norge og Sverige og skabte Kalmarunionen i 1397. Hun bliver i øvrigt i 1359 i en alder af 6 år forlovet med den 18-årige svenske prins Haakon, der var konge af Norge. Det var så meningen, at de skulle vente med at gifte sig, til Margrete var fyldt 10 år.

Den 17 juni 1397 bliver Margrethes plejesøn Erik af Pommern kronet i en alder af 14 år. Dronningen bliver hans formynder.

Villerupgård kan den dag i dag erkendes som have været en stor gård. For Saltumgård forholder det sig anderledes: Der, hvor gården lå (på vejen mod Saltum), ligger der i dag en mindre ejendom med adressen, Storgårdsvej 11.

Saltumgård, som den så ud i begyndelsen af 1900-tallet.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Historien om Saltumgård – eller Storgård er interessant på flere måder. En gård ved navn Storgård findes i visse optegnelser. Der er en vis usikkerhed om Saltumgård og Storgård er én og samme gård, eller om der har været tale om to gårde; de fleste optegnelser tyder dog på, at det har været én og samme gård. For det første var den én af de selvejergårde, der tidligere fandtes i Vendsyssel. Derudover var den i skiftende perioder ejet af så kendte bondeslægter som Mørk og Kjærulf. Netop Kjærulf-familien, der gennem flere generationer var herredsfoged i Kjær Herred, og som også ejede blandt andet Røgelhede nord for Klokkerholm, var på den mødrene side del af det ægtepar, der var forældre til Skipper Clement.

Skipper Clement blev dog født, inden Saltumgård var Kjærulf-familiens interesseområde. Kjærulf-familien blev en del af Saltumgårds historie, da ejeren af gården Hans Mørks datter, Bodil, giftede sig med Lars Pedersen Kjærulf og blev på denne måde "stammoder" til en stor del af Kjærulf-slægten. Dette giftermål fandt sted efter 1560. Saltumgård var i ca. 130 år herefter delvis ejet af grene af Kjærulf-slægten.

Saltumgård var også gennem flere år, grundet hvad man kunne kalde fælles ejerforhold, en del af gården Vestrupgård, der ligger på vestsiden af Østrup Bakke.

Det ses ofte i 1500-, 1600- og 1700-tallet, at selvejergårdene var ejet af flere ejere på samme tid. Hvordan et sådant fælles ejerforhold til en enkelt gård fungerede i praksis, kan man kun gisne om. Dog ved man med sikkerhed, blandt andet gennem dokumentation i forskellige tingbøger, at der ofte opstod tvistigheder, der gav anledning til store uoverensstemmelser.

Saltumgård eksisterer som nævnt ikke mere, men blev nævnt tilbage i 1400-tallet, og i 1803 var der blevet frasolgt en del jord. Denne udvikling fortsatte med yderligere udstykninger i 1842 og 1847.

Men også inden for de seneste hundrede år har dette lille lokalsamfund omkring Sønder Saltum haft sin egen historie: Indtil omkring 1870 (visse steder fandtes det helt op til mellemkrigsårene) var det almindeligt, at der ved de små bysamfund, det vil sige, hvor der var en samling gårde og landhuse, fandtes en gård, som erstattede den manglende købmand. Fra disse gårde drev man et salg af de gængse dagligvarer, og det var de såkaldte høkere. I for eksempel Øster Hjermitslev fandtes indtil 1892 en sådan gård.

På Rendbæk-egnen syd for Sønder Saltum fandtes der i en periode to sådan steder. I Ryåhus, der stadig ligger på hjørnet af Vildmosevejen og Voldkærvej, fandtes der et "brødudsalg," og i huset, der i dag bebos af "Murer-Niels," og som ligger på hjørnet af Smedegårdsvej og Lerbækvej, var der på et tidspunkt en høkerforretning.

Ud over ordet høker finder man også flere steder ordet kræmmer, der ligeledes knytter sig til det, man i dag vel ville kalde for "små-handel." For eksempel findes der ved Hellum i dag en gård, der hedder Kræmmergård, hvilket kan føres tilbage til denne tid. I Sønder Saltum findes navnet Kræmmergård også stadig og her i form af et familienavn.

Som i så mange andre små samfund endte det med, at der oprettedes en egentlig købmandsforretning. Dette skete for Rendbæks vedkommende over for den gamle skole på Smedegårdsvej, hvor købmand Fruensgård i mange år drev en decideret købmandsforretning. Den blev nedlagt, da Fruensgård på grund af alder besluttede at stoppe, og omsætningen på dette tidspunkt ikke var til, at yngre mennesker kunne erholde en indtægt, der ville kunne stå mål med de udgifter, der ville være forbundet med en overtagelse af forretningen.

Det samme forhold gjorde sig gældende i Sønder Saltum. Der var dér, som i mange små lokalsamfund langt ind i dette århundrede, en lang række forretninger og andre selverhvervende, hvis forretninger forsvandt sammen med de gamle indehavere. I Sønder Saltum var der

Gul iris.

Tidsel.

Bjørneklo.

Åkander.

Gøgeurt.

Perikum.

op til efter Anden Verdenskrig således et bageri med tilhørende konditori, en sadelmager, en købmand, en slagter, to smede, en cykelhandler, et snedkerværksted, et mejeri ved navn Horsedal, en systue, en mølle, en bundtmager, en brugsforening, en telefoncentral, en frisørsalon (klippestue) og en forretning med dametøj, garn, sytøj og lignende. I dag er der ikke en eneste forretning tilbage.

En nedlæggelse i 1963 af den private jernbane mellem Aalborg og Hjørring, der gik gennem byen, med tilhørende jernbanestation, og som var blevet etableret i 1913, var naturligvis med til at forstærke afviklingen. Dette givetvis sammen med den stigende mobilitet hos menigmand, og den deraf rent geografisk stigende centralisering af butikkernes og servicefagenes placering. Dette skyldtes naturligvis også det stigende behov hos de lokale handlende for at være konkurrencedygtige med de handlende i de store byer.

Som nævnt var der tidligere en brugsforening i Sønder Saltum. Ideen om at etablere en forretning, der hvilede på dette princip, stammer oprindelig fra England, hvor en vis Charles Howarth omkring 1850 i byen Rochdale etablerede den første andelsbevægelse. Den første brugsforening i Danmark blev etableret i Thisted i 1866, mens de fleste brugsforeninger i det sydvestlige Vendsyssel kom til i årene 1897-98.

Et drama med Sønder Saltum som udgangspunkt

Men inden vi helt forlader dette område og familien Mørk, er det vel på sin plads at fortælle om en noget trist hændelse, der overgik en karl, der i 1635 tjente hos en vis Inger Mørk i Sønder Saltum.

Denne karl, Peder Jensen, var taget til Brønderslev og sad den pågældende dag, Sankt Stefansdag, den 26. december, sammen med skolemester, som en enelærer dengang hed, Niels Hansen, fra Brønderslev og delte en kande øl hos en kvinde ved navn Maren Mortensdatter. Hvilke relationer de to mænd havde til denne kvinde vides ikke, men efterhånden som ølket havde gjort sin virkning, ville Peder Jensen slås. Om det var fordi de to mænd var blevet uvenner, eller fordi Peder ville prale med sine kræfter og vise Maren, at han var stærkere end en måske fysisk underlegen skolemester vides ikke, men som det er nedskrevet: "Peder Jensen ville brydes med den anden, ellers ville han skyde kanden på ham."

"... skyde kanden på ham" betyder sandsynligvis, at Peder havde truet skolemesteren med at ville slynge ølkanden i hovedet på ham, hvis han ikke ville "brydes." Den fremprovokerede brydekamp udviklede sig yderst uheldigt for Peder Jensen: "... de fik fat i håret på hverandre, og Peder Jensen fik et slag i bugen, hvorover han døde."

Efter nærmere undersøgelse af Peders lig fandt man ud af, at: "... Niels Hansen Skolemester i Vester Brønderslev er kommet ind i Maren Mortensdatters hus samme sted og der med en kniv stukket Peder Jensen i Saltum i bugen neden for hans ribben i venstre side og dermed gjort ham hans banesår."

Niels Hansen forsvarede sig med, at det var i nødværge, han havde stukket Peder og lovede at betale både sølv og penge i bod for sin handling.

Dette tilbud blev dog affærdiget med, at man fandt hans reaktion for drastisk til, at der var tale om reel nødværge.

Sagen overgik til landstinget i Viborg, som stadfæstede den tidligere dom: "Da han har forbrudt sig mod Guds og verdslig ret, dømmes han til at straffes på hans hals."

Nå, men vi må tilbage til Ryå.

Stavad Enge og en jernalderboplads

Nedstrøms Stavadbroen ændrer åen karakter. Fra at være noget nær en ret linie bliver åen, selv om den stadig er reguleret, mere snoet og med lave enge mod øst. Mod vest støder man lidt nedstrøms på et dige, der er med til at holde åen i et fast leje.

På denne strækning ser man, som på en del andre strækninger langs åen, den både berømte og berygtede plante bjørneklo.

Planten spredes ved, at dens frø føres med strømmen længere ned ad åen, og den er derfor at træffe langs næsten alle vandløb. Efterhånden har man erkendt problemet med denne ellers smukke plante, men den er vanskelig at bekæmpe, da anvendelse af gift jo ikke er heldig tæt på åen. Mange steder er man dog gået over til at slå planten ned inden frøsætning.

De første enge på vestsiden hedder Stokenge, mens de efterfølgende hedder Debbelenge. Navnet Debbelenge kan komme fra det forhold, at der tidligere (hvilket vil sige helt op til den store regulering i 1938), inden diget blev lavet, var, hvad man kunne kalde en dobbelt eng. Det vil sige, at åen her havde et dobbelt løb, og at de enge, der ligger umiddelbart bag diget, tidligere var en ø. Denne brugte man til at lede kvier ud på, fjerne overgangen – broen, og kvierne kunne nu gå på denne ø hele sommeren uden anden indhegning end åen. Disse enge gik helt hen til det næste tilløb, man støder på fra vest, Albæk.

På østsiden af åen er der et tilløb fra øst, der hvor man på vestsiden har skellet mellem Stokengene og Debbelengene. Dette tilløb er Stavad Kanal. Kanalen, der er relativ vandrig, går mod øst. Den passerer under Dalgasvejen og fortsætter over til det sydvestlige hjørne af Grevens Ris.

Den første bro, man kommer til opstrøms Stavad Kanal fra åen, ligger ved en mindre beplantning af nåletræer. Går man lidt mod syd ad markvejen, kommer man ud på de åbne engarealer, der her ligger mellem markvejen og åen, Stavadenge. Her fandt man i 1978 en jernalderboplads.

Man afdækkede ca. 6.500 kvadratmeter, men mente, at den samlede boplads i sin tid strakte sig over ca. 10.000 kvadratmeter. Der blev blandt andet fundet to gravpladser, som, man mener, havde tilknytning til bopladsen og som dateredes til 300-400-tallet efter Kristus.

Der blev fundet spor af 10 huse, hvoraf nogle har været 27 meter lange, og andre på 13-18 meters længde. Alle har haft en bredde på 5-6 meter.

Som noget særligt har man fundet afvandingsgrøfter, som har været nødvendige for at bortlede vandet fra bebyggelserne, da bopladsen var anlagt på et lavt fugtigt område. Eller "bopladserne," da man ikke har kunnet konstatere, om der har været tale om to bopladser etableret med nogle års mellemrum, eller om én stor boplads, hvor man har benyttet den nordlige del i en relativ kort periode, medens den sydlige del har været beboet gennem længere tid. At der har været tale om beboelse gennem længere tid, ses af, at mindst et af husene har været bygget om mindst 4 gange.

Grunden til, at man har etableret en boplads på et sådant sted, kan måske ses i det forhold, at der er fundet endog mange knogler, og alt tyder derfor på, at det har været et rigt jagtområde. Derudover har man fundet ardspor, så der har altså også været tale om egentlig agerbrug i forbindelse med bopladsen.

Den menes at være forladt så at sige efter eget valg. Man har ikke fundet noget, der kunne synes at have haft nogen større værdi for de mennesker, der forlod den, så man må formode, at man har haft tid til at pakke og tage det med, man ville, og at det var efter nøje overvejelse, man i sin tid forlod stedet.

Går man videre opstrøms Stavad Kanal kommer man til Tagmarksvej, der sammen med dens sydlige forlængelse, Dalgasvej, blev anlagt i 1880 af den navnkundige Dalgas fra Hedeselskabet.

Gør man holdt ved Tagmarksvejen og ser mod nord, kan man på vestsiden af vejen se resterne af gården Tagmarken, der har givet vejen navn. I dag findes kun stuehuset, mens avlsbygningerne, der lå vest herfor, er nedrevet. Stuehuset står i dag ubeboet hen, og dets stand bærer da også præg heraf. Gården har altid hørt under Birkelse, og var vel nærmest en afbyggergård fra Toftegårdene. Navnet Tagmarken stammer fra det forhold, at der ved gården tidligere var en mængde tagrør, som man skar. Dette arbejde foregik om vinteren, når de sumpede områder var tilfrosne.

Fortsættes videre opstrøms Stavad Kanal kommer man som nævnt til Grevens Ris. Det egentlige område er på 30 til 40 ha, men det er omkranset af udyrkede områder, og en nøjagtig angivelse af områdets areal er derfor ikke muligt. Krattet, der menes at være relativ gammelt, har en meget stor bestand af råvildt og består i det væsentligste af tæt birkekrat, men en del pilearter findes også. Derudover findes der mellem tuerne i området mange steder et væld af det i Danmark sjældne multebær. Alt i alt må man sige, at området bestemt er en god travetur værd.

Ved sydsiden af området finder man det statsejede græsningsareal, Ørnefennerne. Her dukkede der i slutningen af 1960'erne nogle store sten op. Først i efteråret 1981 undersøgte man disse nøjere. Det viste sig at være den længste oldtidsvej, man indtil i dag har fundet i Vendsyssel. Vejstykket er ca. 30 meter langt og 2,5 meter bredt og bygget af store utilhuggede sten. Tilsyneladende har disse sten ført over en lavning i terrænet, der går øst/vest, og den har sandsynligvis, dengang stenene blev lagt, været vandførende.

Med de muligheder, man dengang må have haft for at anlægge en sådan vej, må det antages, at det har været af rimelig vital betydning, at man har kunnet forcere denne strækning, ellers ville man givetvis ikke have anvendt de nødvendige ressourcer på et sådant arbejde.

Vejen menes i øvrigt at stamme fra samme periode som jernalderbopladsen på Stavadenge.

Tilbage til Ryå fortsætter turen mod syd. De omkringliggende enge på vestsiden er som nævnt inddæmmede ved hjælp af diget.

På østsiden af åen er der flade enge, der dog ligger lidt højere end de vestlige. I begyndelsen af dette århundrede var disse østlige enge om foråret ét stort bredt tæppe af engkabbelejer og engblommer.

Engblommerne findes stadig, men i væsentlig mindre udstrækning, selv om området i dag har et af landets største forekomster af denne plante. Derudover findes der også gøgeurter på denne lokalitet.

På disse engarealer findes der stadig (desværre ikke hvert år) ynglende engsnarrer. Det er en fugl på størrelse med en lille agerhøne, men som desværre med den industrielle udvikling inden for landbruget er blevet overordentlig sjælden, og som så vidt vides ellers kun yngler på få lokaliteter i hele landet.

Som nævnt er det tilsyneladende ikke hvert år, denne fugl yngler i området ved Stavad, men efter nogle år med få observationer, var det overordentligt glædeligt, at der i sommeren 1998 var en del observationer – ikke kun ved Stavad – men på hele strækningen mellem Stavad og Helledie Engene sydvest for Gammel Toftegård.

Længere mod øst går Stavadengene over i det store fredede areal øst for markvejen: Ryssensgrav. Navnet menes at henvise til, at der tidligere blev gravet tørv på området, altså grave ved Ryås enge.

Ryssensgrav er på ca. 300 tdr. land og er, bortset fra lave buske i randområdet, ét stort vildnis, der udgør ca. 100 tdr. land med nogle få lysninger. Ved en tidligere opgørelse fandt man knap 150 forskellige plantearter i området. Så for den botanisk interesserede er området så afgjort et nærmere studium værd.

Det er det største træbeplantede område op mod Store Vildmose, og har en meget stor bestand af råvildt og fasaner. Derudover findes der en stor bestand af nattergale, ligesom der er bestande af græshoppesangere og gråsisken. Området var et af de sidste steder, hvor der tidligere fandtes urfugle, der desværre her forsvandt helt i midten af 1960'erne. Det må have været et fascinerede syn at se de store flokke af urfugle på op til 20-30 individer, der dengang fandtes her.

I den østlige ende af Ryssensgrav støder vi igen på føromtalte Tagmarksvej. En tur til fods ad denne vej er en oplevelse for sig. Alt efter hvilken tid på sommeren man foretager en sådan tur, vil den visuelle oplevelse være præget af den pågældende måneds "dominerende" plantevækst. I maj-juni vil den vilde kørvel med sit karakteristiske blomstertæppe være et imponerende syn, især i den nordlige del af området op mod Stavad Kanal. Hist og her mellem birketræerne finder man i samme periode hvidtjørne stå og lyse op med deres imponerende blomsterpragt.

Længere hen på sommeren i juni-juli overtager hylden hvidtjørnens rolle og står nu med et væld af duftende blomsterklaser, og sammen med rønnetræerne udgør de et skue, der bestemt er hele turen værd.

Derudover kunne det måske være nyttigt i den forbindelse at tænke på, at synet kan genopfriskes, når man en kold vinteraften sidder med et lille glas Brøndum, der smager af hyldeblomst, eller, hvis turen gentages i juli-august, smager af pastinak eller røllike, for ikke at nævne den flotte farve, der fås af en lille portion prikbladet perikum, som ligeledes findes blomstrende i juli-august måned.

Personligt synes jeg, at en af de oplevelser, der er med til at levendegøre begrebet livskvalitet, er at gå en tur ad Tagmarksvejen på en stille sommeraften i skumringen, når de blomstrende træer står som lysende effekter, og fuglene synger på sidste vers inden natten, og hvis man er stille, kan opleve at se rådyr krydse vejen ganske tæt ved,

Eller som jeg har set i en overskrift i et kendt dagblad: "Det får én til at se med hjertet." Men det er vel heller ikke så ringe endda!

Kapitel 13

En tur langs Hune Bæk

Albæk, Østrup Sø, området langs Landbæk og Hune Bæk, Vestrupgård, der plantes træer som værn mod vestenvinden, Lundergård, Salicath, en tragisk hændelse og et mord.

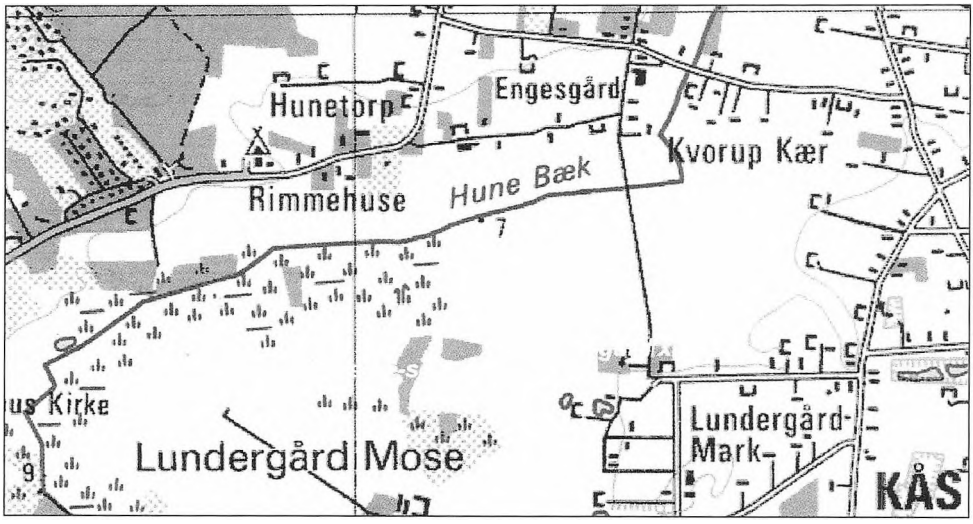

Tilbage til Ryå fortsættes turen nedstrøms, og snart kommer man til det næste tilløb. Det er Albæk, der kommer fra vest, og er et af de betydeligste tilløb til åen. Lidt opstrøms Albæk kommer man til broen, der fører vejen mellem Rendbæk og Sønder Saltum over bækken. Umiddelbart inden broen findes gården Albækgård, der ligger nord for bækken, og som i sin oprindelige udgave er nævnt tilbage til før reformationen i 1536, hvor den hørte under Børglum Kloster.

Ved gården var der i 1515 og i hvert fald til begyndelsen af 1790'erne en vandmølle, som senere blev erstattet af en vindmølle lidt vest for gården. Den eksisterede et stykke op i 1900-tallet. Gården hørte som nævnt under Børglum indtil reformationen, og på den måde "delte den så at sige skæbne" med en lang række andre gårde, som klosteret ejede, og som havde jord ned til Ryå.

Et drama ved Albæk Mølle

Møllen ved Albækgård er nævnt flere gange op gennem tiden og også i forbindelse med følgende tragiske hændelse:

Sidst i november 1637 begiver en ung knøs, der samme sommer er blevet ansat hos Christen Christensen i Hune, sig af sted mod Albæk Mølle, der ligger en god times kørsel med hestevogn ude mod øst i udkanten af Store Vildmose. I vognen har han nogle sække korn, som hans husbond skal have malet på møllen.

Vel ankommet hjælper han møllersvenden med at få sækkene af vognen og skal nu bare have tiden til at gå, indtil kornet er blevet malet.

Han går ud af møllen og om til det store møllehjul, der sindigt og monotont drejer rundt. Vandet, der får hjulet til at dreje, kommer ude fra Østrup Sø, som han har kørt langs med for at komme ud til møllen. Efter møllen har nydt godt af vandstrømmen, løber vandet videre ud i Ryå.

Lige inden møllehjulet går der en spang over det opdæmmede tilløb, så man kan komme over på den anden side. Hen over spangen ligger der tågedis, den stammer fra vandets brusen omkring møllehjulet.

Knøsen tænker ikke på, at der efter nogle dage med frost kan være is på spangen, og han tager sig derfor ikke nok i agt, da han går ud på den.

Med et fortvivlet skrig falder han ned i den brusende strøm, slår nakken mod hjulet og bliver slået bevidstløs.

Albæk Mølle er en såkaldt underfaldsmølle. Det vil sige, at vandet ledes ned under hjulet, og da drengen falder ned foran hjulet, bliver han på grund af hjulets rotationsretning trukket ind under dette og kilet fast.

Med et voldsomt ryk, der får hele møllen til at ryste, går hjulet i stå. Møller og møllersvend styrter ud og ser til deres rædsel, hvad der er sket. De prøver at få drengen fri ved at presse hjulet baglæns mod strømmen, men selv med hjælp fra naboer lykkedes dette ikke. Man er ganske enkelt nødt til at afmontere hjulet for at få drengen fri. Dette arbejde tager resten af dagen, og først da det er ved at blive mørkt, er man færdig.

Der sendes nu bud til Christen Christensen i Hune med den triste besked, at hans tjenestedreng er død.

Den 2. december behandles sagen på herredstinget og ender med at mølleren, Mads, ikke gøres ansvarlig for drengens død, men pålægges at "gøre en gangspang med holdestang over kendingen. At ingen skal kommer til skade, som sket er."

Østrup Sø

Efter at have forladt området ved den tidligere Albæk Mølle fortsættes længere opstrøms, hvor bækken tydelig ses at være kanaliseret og i dag nærmest er at sammenligne med en afvandingskanal. Et lille stykke inden hovedvejen deler bækken sig i Hune Bæk, der drejer mod syd, og Landbæk, der drejer mod nord. Netop her omkring hovedvejen var der tidligere den ovennævnte sø, Østrup Sø.

Den blev udtørret gennem en regulering og uddybning af Albæk i 1844. Inden udtørringen var det nødvendigt at tage vejen omkring Kvorup og Fårup for at komme fra Pandrup til Saltum, men som jeg tidligere har været inde på, var vejforholdene i denne del af Vendsyssel elendige.

En rejsende mellem Jetsmark og Saltum den 26. juni 1853, og altså inden der blev etableret en vej over den i 1844 udtørrede Østrup Sø, havde i Aalborg Stiftstidende et humoristisk (galgenhumoristisk) indlæg, hvor han efterlyste et stykke vej på ca. 300 alen, "der var forsvunden

Side 150: En underfaldsmølle. Her Nybjerg Mølle ved Egtved. Man var på det tidspunkt, billedet blev taget ved at sætte nye hjul på møllen. Det første hjul var på plads. Det andet skulle anbringes ved siden af det første – men forskudt således, at aksen kommer til at gå gennem hullet, der ses i muren.
Som det ses, bliver vandet ved en underfaldsmølle ledt ind under hjulet, hvor det rammer skovlene og derved driver hjulet rundt. Allerede tilbage i 1400-tallet fandt man ud af, at en overfaldsmølle udnytter vands kraft mindst dobbelt så godt som en underfaldsmølle. Dette skyldes primært, at der på grund af den frihøjde, det er nødvendigt at have, for at hjulet kan rotere frit, uvægerligt løber en del vand ind under hjulet uden at ramme skovlene. Årsagen til, at man ikke blot ændrede alle underfaldsmøller til overfaldsmøller, er, at dette ikke alle steder var praktisk muligt, da vandspejlet i så fald skulle hæves op over overkanten af hjulet eller hjulet sænkes i forhold til vandspejlet.

Til højre: Princippet i en såkaldt overfaldsmølle ses her ved en vandmølle i det midtjyske. Man ser, hvorledes vandet ledes hen over hjulet ved hjælp af en slisk. For enden af slisken er der mulighed for at åbne for vandstrømmen, der ved at falde ned på den bageste del af hjulet driver dette rundt.

Nederst: Albækgård er i dag en meget velholdt gård, der om sommeren har overnatningsmuligheder for turister.

nord for Hune. Den eventuelle ærede finder anmodedes høfligst om at aflevere den til Herredsfogeden eller til Sogneforstanderskabet i Hune."

I en anden beretning fra omkring 1835, fra en anden del af Vendsyssel, hedder det:

> "Omsider kom vi til at køre. Der var en Karavane af en halv Snes Vogne, og det var nødvendigt for at hjælpe hverandre. I Begyndelsen gik det godt ad en Grusvej "Langbrovase," saa kom vi ind i de vilde, øde Østbjerg Bakker. Der var en berygtet Hulvej, skjult af Krat, hvor to Vogne ikke kunde komme forbi hinanden, og hvor der taltes om Overfald og Røverier. En Mand sendtes forud for at afsøge Terrænet og se, om der kom Vogne. Saa kørtes atter til en Vogn væltede. Man havde for det Tilfælde en stærk Sele med. Et par Heste spændtes for og kørte Vognen op. .... Vi Passagerer havde den Fornøjelse at spadsere næsten hele Vejen."

Man må i denne forbindelse tænke på, at der tidligere fandtes langt flere vandløb af betydning, end det er tilfældet i dag. Dette skyldes, at mange af disse enten er forsvunden eller blot er blevet til ubetydelige grøfter på grund af den kraftige grundvandssænkning, der har fundet sted, både gennem afvanding og dræning af lavtliggende landområder. Eksempelvis nævnes Hune Bæk, som en til tider næsten uovervindelig hindring for de rejsende, når den om efteråret og sidst på vinteren var meget vandfyldt.

Området langs Landbæk

Landbæk, der som nævnt er den nordligste af de to bække, der tilsammen danner Albæk, afvander sammen med Hune Bæk på den næste strækning et stort lavt landområde syd for Østrup Bakke, for derefter at gå under Fårupvejen nord for Pirupvejen og til sidst at løbe ind i området ved Fårup Sommerland.

Når vi nu alligevel er i området ude ved Fårup, kan det her være på sin plads at fortælle om et røveri, der for mange år siden fandt sted tæt herved, og som blev skæbnesvangert for de to røvere:

I 1649 boede der i Fårup en skrædder ved navn Laurs Christensen. Sidst på vinteren dette år var han en dag henne hos Christen Knudsen, der boede lidt længere mod vest i et område, der dengang hed Buj Hvarre.

De havde ikke noget særligt for denne dag og var derfor begyndt at drikke noget af Christens brændevin og var derfor blevet mere aggressive end vanligt.

De kom til at snakke om Christen Pedersen, der boede ene ude i kanten af den lille mose, der lå nordvest for Buj Hvarre. Han havde sidste efterår fået syet noget tøj om hos skrædderen, der efter at have tænkt lidt over det mente, at Christen Pedersen havde fået dette arbejde udført lige billigt nok.

De besluttede at aflægge Christen Pedersen et besøg. Om de ikke fandt noget af værdi hos Christen Pedersen, ved jeg ikke, men deres besøg var under alle omstændigheder endt med, at de havde taget et par støvler, en trøje og en kniv hos ham. Ganske vist var Christen Pedersen hjemme, men mod de to aggressive "besøgende" kunne han intet stille op. Dagen efter meldte han røveriet til øvrigheden, der lovede at tage affære.

Hele historien endte med, at der efter en del udsættelser og afhøringer blev afsagt dom i slutningen af juni måned samme år.

Dommen kom til at lyde på, at de to røvere skulle dømmes "på deres hals."

Så gad vide om dette "arbejde" var ét af de sidste, Niels Skarpretter fra Sæby havde, inden han gik på pension.

Selv om man måske i dag kan opfatte datiden som værende præget af lovløshed, så var dette på ingen måde tilfældet. Men man må sige, at strafudmålingen var noget anderledes end i dag.

Umiddelbart vest for Fårup støder man på et område, der hedder Dommerborg. Navnets oprindelse er uklar, med mindre man støtter den antagelse, at der tilbage i middelalderen lå en herregård her, som blev lagt øde af sandflugt. Der findes en beretning om, at syv adelige sædegårde i Hune Sogn i 1580 blev lagt øde af sandstorme. Måske var Dommerborg én af disse gårde?

Vestrupgård

På Østrup Bakke, der hvor Landbæk løber i de lave enge syd om denne, ses en stor gammel gård, Vestrupgård. Denne kan føres tilbage til i hvert fald 1545, da den ejes eller var fæstet af Anders Mørk. Den har gennem tiden haft et meget omskifteligt ejerforhold, og har blandt andet været under både Oxholm, Bratskov og Lundergård, og, som jeg tidligere har været inde på, så har den i en periode været drevet sammen med Saltumgård i Sønder Saltum. Derudover var den i en periode ejet af flere på én gang. Allerede omkring 1660'erne, da den tilhørte Knud Seefeld, der på samme tid også havde Lundergård og Oxholm, gik det stærkt tilbage for gården, da Seefeld på dette tidspunkt var meget forarmet. I årene fra 1663 til omkring 1697 var der ikke én, men flere ejere af gården på samme tid.

Af disse kan nævnes dr. med. Niels Benzon i Aalborg, fru Dorthe Daa (enke efter Gregers Krabbe til Torstedslund), Søren Nielsen (der dog muligvis "kun" var forpagter, da han både den 26. juli 1664 og den 9. marts 1665 erkender ikke at have betalt Knud Seefeld noget for gården, som han erkender, han skal: "afstå igen når Knud Seefeld ønsker det"), Karen Friis (Knud Seefelds hustru), Maren Pedersdatter (søster til Søren Nielsens enke) og Ingeborg Krabbe (datter af Dorthe Daa). Gården kom endelig omkring 1697 på én hånd, nemlig til Anders Sørensen, der var søn af Søren Pedersen i Saltumgård.

Efter forskellige ejere i de efterfølgende år tilhørte gården 1725 enken Margrete Kjeldsdatter, der dette år giftede sig med Peder Nielsen, der på samme tid havde St. Bolskifte i Alstrup. Han var på gården indtil den 2. maj 1737, hvor han efter brand og flere års misvækst blev nødt til at sælge.

Gården bliver ved med at have en noget omtumlet tilværelse, men vedbliver dog fremover at være under én ejer ad gangen.

En af de tidligere ejere af Vestrupgård, Hasselbalch, skulle "gå igen" på gården. Han skulle være iført sort tøj med et hvidt stykke på brystet. Så måske er det fordi, han af og til "viser sig," at navnet Hasselbalch i dag er uløseligt forbundet med gården.

Umiddelbart nord for Vestrupgård ligger den væsentlig mindre gård, Vestruplund. Den blev opført som hørende under Vestrupgård. Hvorfor den blev opført, ved jeg ikke med sikkerhed, men muligvis har den fungeret som en slags "enkesæde," for afbyggergård kan den ikke siges at have været med den tætte beliggenhed til Vestrupgård.

Området langs Hune Bæk

Den sydlige af de to bække, Hune Bæk, må nok siges at være mere spændende. Fra sammenløbet med Landbæk går den mod sydvest, passerer under vejen, der kommer fra Blokhus/Hune og videre under Kvorupvejen. Nord for broen lå der tidligere en kro, Hune Kro.

Kroen lå på arealet, der lå øst for vejens gamle linieføring, og blev som tidligere nævnt oprettet her i 1858. Området fra krydset og nogle hundrede meter mod vest hed tidligere Hune, mens det nuværende Hune dengang (i 1884) hed Hune Kirkehuse, altså husene omkring Hune Kirke.

Bækken drejer herefter mod syd og løber øst om Engesgård, der er engens største gård, og som er nævnt tilbage i 1662. Gården lå tidligere længere mod vest, men på grund af problemer med sandfygning blev den på et tidspunkt flyttet til sin nuværende placering.

Bækken fortsætter herefter ned mod Lundergård Mose, hvor den afvander området omkring den tidligere Helledie Sø, der lå midt i den nordlige del af mosen.

Nu, vi er i det tidligere så sandhærgede område ude ved Engesgård, kan det nævnes, at man i slutningen af 1950 udgravede en del hustomter vest for gården ude i Hunetorp. Området blev forladt grundet de altødelæggende sandstorme, der tilbage i tiden ofte herskede i dette område, så hele småbyer er altså forsvundet i sand. Selv om området ligger uden for mit "interesseområde," kan det nævnes, at der ved Hvorup Klit, umiddelbart syd for Løkken, ligeledes tidligere lå en mindre landsby, der led samme skæbne som den ved Hunetorp.

Blæsten kunne forvolde stor skade i de træløse egne.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Der plantes træer som værn mod vindens hærgen

Nord og vest for mosen ligger i dag Blokhus Klitplantage, der er anlagt i slutningen af 1800-tallet. Det ses således, at der i 1894 var påtænkt at beplante ca. 313 tdr. land, men at der endnu intet var plantet.

Det at plante træer til at give læ var helt op til slutningen af forrige århundrede ikke noget man normalt beskæftigede sig med. Man var generelt af den opfattelse, at det ganske enkelt ikke var muligt. Der fandtes således eksempler på hele sogne, hvor der næppe var et eneste træ. Var der endelig nogle, der mente, at det var muligt at plante træer til lægivning, afholdt de sig ofte fra at gå i gang hermed, da man mente, at man ikke selv ville få glæde heraf, og at man i øvrigt havde nok med at klare dagen og vejen her og nu.

Den 30. juli 1880 dannes der efter initiativ fra konsul Chr.H. Nielsen, Hjørring, "Foreningen til Træplantningens Fremme i Hjørring Amt." Dette sker øjensynligt efter inspiration fra et foredrag, som Dalgas havde holdt i Hjørring den 25. oktober året forinden. Foreningen bliver sammen med andre, der dannes i årene efter, indlemmet i Hedeselskabet i 1889. På grund af et meget stort arbejde fra disse lokalforeninger begynder efterhånden selv den mest kritiske modstander af plantningsideen at overgive sig, og efterhånden bliver der plantet mere og mere, også hos de mindre jordbesiddere. Man ser således, at der ved århundredskiftet er uddelt læplanter til hen ved 1500 lodsejere. Man betaler selv lidt over halvdelen, mens resten betales af staten gennem et tilskud, der administreres af Hedeselskabet. I øvrigt en ordning, der med små ændringer fungerer den dag i dag, hvilket må siges at være enestående, når man ellers tænker på de ændringer, der er sket på så mange andre områder.

Lundergård

Øst for den afvandede sø i udkanten af mosen ligger gården, der har givet mosen navn: Lundergård, der kan føres tilbage til i hvert fald 1546, hvor den efter alt at dømme ejedes af brødrene Palle og Godske Friis. Sandsynligvis var Palle Friis eneejer af gården, da den overgik til to af hans sønner, Laurids og Godske (muligvis opkaldt efter sin farbroder), hvoraf den sidstnævnte solgte den omkring 1610 til en tredje broder, Niels, der i 1633 videresolgte Lundergård til Falk Gøye.

Samtidig med Godske Friis' ejerskab af Lundergård nævnes en Palle Friis, der tilsyneladende var søn af Godskes broder Laurits. Det kunne tyde på, at denne del af Friis-familien havde et hidsigt temperament og omtales som havende en brutal karakter. Således havde Laurids Friis begået et drab på en bonde, som han dog gennem et åbent brev fra kongen den 4. juni 1578 blev tilgivet mod at "staa offentligt Skrifte" hos sin sognepræst samt skænke et vis beløb til det nærmeste hospital.

Hans søn, føromtalte Palle Friis, var tilsyneladende ikke bedre end faderen, for den 28. maj 1616 blev han dødsdømt for sammen med en skrædder og en tjenestepige, som han levede papirløst sammen med, at have myrdet et ægtepar i Skagen året før. Så den 31. maj 1616 sørgede skarpretter Hans Beyers sværd for, at Palle Friis blev "et hoved kortere."

Men også Niels Friis var involveret i en "styg Ugerning." Tilbage i 1590, nærmere betegnet den 22. september, havde han sammen med tre andre uprovokeret overfaldet og maltrakteret en elev fra Viborg Latinskole, og blandt andet havde de givet ham adskillige snitsår med deres våben samt "i kampens hede" hugget hans højre hånd af.

I 1639 var det Falk Gøyes hensigt at sælge gården til en vis Kirsten Bildt fra Norge. Det var så meningen, at han skulle overtage hendes gods i Norge. Der opstod en del forviklinger i forbindelse med handlen, og det endte med, at Falk Gøye blev nødt til at beholde Lundergård. Han solgte den i stedet til Knud Seefeld til Oxholm i 1641. Seefeld solgte i 1668 til Bertel Jensen Dons fra Viborg, der allerede året efter solgte den til Otte Christensen Skeel. I 1686 solgte han gården til sin broder Mogens Skeel.

Det nævnes i disse år, at gården er meget forfalden, men omkring 1695 synes der at have været en del ændringer, da man ved en vurdering på dette tidspunkt ikke fandt anledning til at udsætte nævneværdigt på den, men at bygningerne "... vare bleven godt vedligeholdte." Så tilsyneladende har Mogens Skeel fået styr på den ellers hensygnede gård.

At gården her sidst i 1600-tallet må opfattes som en ganske anseelig, ses af, at dens "bøndergods" – det vil sige tilliggende med gårde – bestod af "... næsten hele Kaas By, Sønderby (den nordlige del af det, vi i dag opfatter som Kås, hed dengang Sønderby), en Del Steder i Pandrup, Klostergård, Klarborg, Holmsgård, Mejlholm, Lundbak, Brogård, V. Skadbak, samt en del gods i Saltum, Hune, Hjermitslev, Gjøl, Lindholm, Nørre Uttrup, Bratbjerg og Nørre Tranders. Ligesom man ser, at der i 1710 hørte op mod 60 fæstegårde under gården inden for det før nævnte område. Men også senere – nemlig helt frem til begyndelsen af 1800-tallet, inden nogle af de efterfølgende ejere begyndte at bortsælge fæstegods fra gården, var der et anseelig tilliggende. Således opgives der i 1819 at ligge 699 tdr. land ager og 1365 tdr. land overdrev til gården. At man i begyndelsen af 1800-tallet begynder at frasælge jord behøver ikke skyldes dårlig økonomi. Man må i denne forbindelse tænke på, at man i år 1800 endelig helt havde afskaffet stavnsbåndet, så bortsalg fra de store gårde foregik over hele landet. Samtidig har vi udflytningen fra landsbyerne, så der var i disse år et næsten totalt opbrud i det samfundsmønster, man ellers havde set gennem flere hundrede år.

Fejlen gennem en del af Lundergårds historie var, at mange af ejerne ikke selv boede der, men i stedet bortforpagtede den. Dette bevirkede, at driften måske ikke altid var lige effektiv, samt at incitamentet til at holde bygningerne ved lige måske heller ikke altid var lige stor.

I 1704 solgte Mogens Skeels svigersøn, Chr. von Plessen, gården til en vis kancelliråd Arnoldus Dyssel, der ejede den til sin død i 1714.

Ejerforholdet indtil en auktion året efter er noget uvis, men på denne auktion køber Dyssels søn, Bartholomæus Dyssel, den. Han dør dog allerede samme år, og hans arvinger driver derefter gården videre indtil 1717, hvor de sælger til Henrik von Oberhausen, der ejer den til sin død i 1727.

Herefter bliver den købt i fællesskab af Søren Kjærulf og Thøger Benzon.

Søren Kjærulf dør i 1731, hvorefter Benzon betaler Kjærulfs arvinger ud og står nu som eneejer af Lundergård.

Den 18. april 1733 køber Anders Jørgensen Glerup gården af Thøger Benzon, og herefter får Lundergård en opblomstringstid, som for familien Glerup fortsætter med Anders Glerups søn, Jens Glerup, der desværre slutter familiens ejerskab af gården på en meget uheldig måde. Det fortælles, at Jens Glerup i foråret 1775 taber den i kortspil. Om dette er korrekt vides ikke, men den 6. maj dette år forlader han gården kun med en hest til transport og ikke andet.

Det fortælles, at Glerup i omtalte kortspil var – bevidst fra de øvrige deltagere i kortspillet – anbragt med ryggen mod et spejl, således at de andre kunne se hans kort. Skulle dette være rigtigt, må det have være dobbelt ærgerligt for Glerup, da Lundergård på dette tidspunkt næppe nogensinde havde været i bedre stand. Han havde sammen med faderen gjort utrolig meget ved gården, hvilket da også fremgår af den "synsforretning," der blev foretaget i forbindelse med den auktion, der blev afholdt den 25. september samme år, efter han havde forladt den.

Inden vi helt forlader familien Glerup, kan det her være på sin plads at nævne, at Anders Glerup ud over at være med til at sætte Lundergård i stand også kom til at betyde noget for områdets skolevæsen. Det forholdt sig således, at Anders Glerup, som den største lodsejer i sognet, den 29. april 1741 blev pålagt at etablere skole, dækkende Pandrup-området, samt foretage en tilbygning til degnens beboelse, som skulle dække skolebehovet for den sydlige del af sognet. Tilsyneladende undlod man at foretage tilbygning til degnens bolig, men i stedet lejede man sig ind i V. Brogård i Kaas-området. For områderne Toftegård, Bedholm og Løt blev der ansat en omgangsskoleholder. Ordet forklarer vist tydeligt, hvori denne ordning bestod.

Ved udskiftningen i 1799 blev der oprettet en skole ved Bisgård, Jetsmark nordre Skole, og en ved V. Brogård, Jetsmark søndre Skole.

Ud over disse blev der, som tidligere nævnt, oprettet en i Moseby i 1888, en i 1884 ved Mergelsbæk og endelig en ved Lundbak i 1901.

På auktionen, der som nævnt blev holdt over Lundergård i 1775, lykkedes det kun at sælge en del af det samlede jordtilliggende til Jesper Christian Østergård, mens resten blev udlagt til kreditorerne og blev først købt tilbage til Lundergård i 1782, herunder blandt andet Vestrupgård og Saltumgård. Det siges, at Jesper Christian Østergård, der var af bondeslægt, blev udnævnt til kancelliråd, og at dette muligvis steg ham til hovedet, således at han på mange måder mistede jordforbindelsen. Han døde den 8. januar 1790, og hans enke solgte den 18. marts 1793 til Bertel Møller.

Derefter er der en lang række ejere af Lundergård, som det næppe tjener noget formål at opremse.

Dog skal det nævnes, at gården Udholm efter sigende blev opført i midten af 1850'erne i den sydlige kant af Lundergård Mose som afbyggergård fra Lundergård.

Salicath

I 1867 overtog den driftige I.C. Salicath gården, og han anlagde et teglværk sydvest for den. Nu må man tænke på, at det at anlægge et teglværk dengang ikke var så enestående endda. Ved stort set alle større gårde, hvor der var råstof til rådighed, var der dengang et teglværk. Årsagen var blandt andet de tidligere nævnte dårlige vejforhold, der bevirkede, at transport af mursten ikke var så lige en sag. Derudover må man huske på, at arbejdslønnen til de ansatte på teglværkerne var overkommelig for ejerne af disse gårde. I 1906 var der således hele fire teglværker i omegnen af Pandrup: Lundergård, Toftegård og to umiddelbart nord for byen, hvor den gamle skorsten fra det ene kan ses den dag i dag. I 1823 fandtes kun ét, så udviklingen på dette område gik stærkt.

Omkring 1870 afvandede I.C. Salicath Helledie Sø. Han var som nævnt en driftig mand og af det følgende, som er fra hans egne håndskrevne optegnelser, som han foretog i årene 1846 til 1890, fås et indtryk af hans tid i det nordjyske.

Han fortæller, at han sidst i april 1846 rejser fra København for den 1. maj at møde på Toftegård (den nuværende Gammel Toftegård) for at starte som landvæsenselev. Han er dengang 15 år gammel. Han beretter, at der fra Åbybro og ud til Toftegård dengang kun lå et enkelt hus, men at der i området, da han forlader egnen sidst i århundredet, er blevet bygget adskillige gårde og småhuse, samt at området i udkanten af mosen nu er blevet opdyrket.

Toftegårds tilliggende lå dengang i midten af 1800-tallet i meget stor udstrækning ud i græsarealer, dels til afgræsning dels til højbjergning. Man sagde dengang, at en gård uden engarealer til høslæt var at sammenligne med en pung uden penge. Her skal man huske, at dyrkning af roer til vinterfodring på dette tidspunkt endnu var næsten ukendt. Det vides, at Salicath på Lundergård i 1876 havde en stor høst af roer, mens det fra anden side så sent som i 1906 meddeles, at roedyrkning på egnen var så ny, at man ikke på dette tidspunkt mente at være i stand til at udtale sig, om denne afgrøde havde nogen fremtid for sig. Så konklusionen må vel være, at nogle sværgede til roedyrkning, mens andre ikke troede på denne afgrøde.

Som et kuriosum kan det nævnes, at man omkring år 1800 forsøgte sig med at dyrke den i dag lidet kendte kornart spelt. Spelt er en hvedeart, der er en del hårdere i kernen end den hvede, vi kender i dag. Dette bevirkede, at man på et tidspunkt, hvor begge hvedearter blev dyrket, talte om hård hvede (spelt) og blød hvede. Det fortælles, i 1906, at "... spelt ... er af stor betydning for beboerne i herredets vestligste del" (Hvetbo Herred), men at et forsøg på omkring 1850 at gøre denne kornart til genstand for en stor iscenesat eksportartikel til Norge og England desværre slog fejl. For at gøre historien om spelt færdig kan det nævnes, at dyrkningen efterhånden ophørte, men at man i begyndelsen af 1998 igen forsøgte at bruge kornarten til brødkorn under navnet "grønspelt." Årsagen til navnet ligger i det forhold, at man på et tidspunkt havde været udsat for, at man grundet vejrliget var nød til at høste et stykke jord med spelt,

Engene ved Toftegård bliver idag afgræsset af kødkvæg.

inden det var modent, altså stadig grønt. For at kunne lagre kornet besluttede man at ryge det. Tidligere var en sådan fremgangsmåde som bekendt meget almindelig i forbindelse med opbevaring af kød og fisk. Man forsøgte altså også med spelt, og resultatet faldt heldigt ud. Denne fremgangsmåde blev anvendt i forbindelse med relanceringen af kornet i 1998.

Men tilbage til Toftegård. Gårdens jord var delt op i 9 marker: 1 lå brak, 1 blev tilsået med raps, 1 med hvede eller rug, 1 med byg, 1 med havre, mens de sidste 4 lå ud som græsmarker.

Et aktiv for forpagteren på Toftegård var, at han af herremanden på Birkelse havde fået lov til, at bønderne fra de tilstødende sogne måtte grave tørv i mosen, mod at de for hver "gravedag" skulle arbejde to dage for forpagteren. At dette havde betydning for Toftegårdens drift ses af, at denne ekstra arbejdskraft ofte løb op i 4-500 mandedage om året. Gårdens besætning var dengang på 60 køer plus tillæg samt 20 heste. Man var så fremsynet, at man fra England havde købt en tyr og en kvie, som man brugte i avlsarbejdet med endog meget stort held.

Salicath fortæller, at tjenestefolkene var arbejdsomme og overordentlig høflige og venlige. Karlenes "vintertøj" var garvet fåreskind. Han fortæller videre, at han var med til at drive stude ned til Limfjorden, hvor de blev gennet over. Så i bedste Western-stil svømmende de over fjorden. Salicath sejlede derefter over i en mindre jolle. Man fik studene samlet og gennet hen til en gård, hvor han solgte dem. Ofte var det således, at de blev solgt til opkøbere, der organiserede store studedrifter ned gennem Jylland for at sælge dem til tyske opkøbere på det berømte studemarked i Husum i Sønderjylland.

På denne tid var der adskillige større gårde, der næsten udelukkende beskæftigede sig med studeopdræt. Det var almindeligt, at der handledes stude to gange om året, og at der virkelig var tale om mange dyr ses af, at der visse år blev solgt over 1000 stude alene i Kjær Herred. De lokale, der var interesseret i at købe stude, skulle som regel "stå tidligt op," da de store opkøbere, der kom søndenfjords fra, købte alt, hvad de kunne komme i nærheden af for at videresælge dem til det tyske marked. En af de opkøbere, der kom sydfra, var Ingvard Jensen, der allerede i en alder af 17 år udviste stort talent som handelsmand. Han blev født i Tjæreborg og startede som omvandrende bissekræmmer, men opdagede dog hurtigt, at der lå mange penge og ventede på ham som studehandler.

For nogle af de penge, han tjente herved, købte han Foldingbro Kro, som han ved siden af sin handel med stude gennem mange år drev sammen med sin kone Kristine Jensen. Det berettes, at han gennem mange år tog til Vendsyssel fire gange hvert forår og opkøbte omkring 200 stude ad gangen, som han på hesteryg drev ned gennem Jylland, ned til Husum. Turen tog gerne tre uger.

Kroen, der tidligere hed Foldingbro Kro, hedder i dag Kongeåkroen, mens navnet Foldingbro Kro ved genforeningen i 1920 blev taget med til en anden kro, der den dag i dag ligger umiddelbart syd for Kongeåen og kun få hundrede meter fra den oprindelige Foldingbro Kro.

Efter at han havde været ansat på Toftegård i nogle år, bliver Salicath forvalter på en anden gård. Efter tre år som forvalter bliver han forpagter på gården. Hvilken gård, der er tale om, fremgår desværre ikke klart af Salicaths optegnelser. Da han havde været forpagter i ni år, vender han tilbage til Toftegård som forpagter. Udover Toftegård har han også forpagtet Mosegården, der senere kommer til at hedde Ny Toftegård.

Mens han er på Toftegård, gifter han sig med Charlotte Amalie Hasselbalch, der kommer fra Vestrupgård, og hvis navn som tidligere nævnt er uløseligt forbunden med denne gårds nyere historie. Ganske vist forpagter han Toftegård for en 25-års periode, men efter elleve år er hans økonomi blevet så god, at han foretrækker at købe sin egen gård, Lundergård.

Kapitel 14

Et industrieventyr

Lundergård Mose, konsul Holm, pramdriften på Ryå genoptages, jernalderboplads ved Lundergård, der graves tørv i mosen, "den sorte feber," Kås Briketfabrik, fattigdomsproblemet og fattiggårdene.

Lundergård er gennem sin historie med til at skrive det sidste kapitel om Ryå som vandvej. Dette sker, da et aktieselskab i 1873 for 84.100 rigsdaler købte 6-700 tdr. land af Lundergård Mose for at drive tørveproduktion.

Klokken 10 den 12. januar 1874 havde en landvæsenskommission under Hjørring Amt indkaldt til møde på Åby Kro, efter begæring af civilingeniør Nødebo, for at behandle et forslag fra aktieselskabet "Lundergård Mose" om muligheden for at "sejlbargør" Ryå.

Det område, man fra aktieselskabets side var interesseret i, var fra udløbet og lidt opstrøms broen ved Åbybro til øst for gården Bedholm. Man blev på mødet ikke færdig med at diskutere sagen, og et nyt møde blev indkaldt til den 26. januar samme år.

Efter forskellige forhandlinger blev tilladelsen givet, og et brohoved (udskibningssted) blev etableret øst for Bedholm. Kort om Bedholm kan det i øvrigt nævnes, at den er nævnt tilbage i 1540, mens den smukke hovedbygning, der ses ved gården i dag, er opført i 1869.

Nu forholdt det sig sådan, at selskabet ikke kun transporterede tørv på åen. Man havde, da man nu havde bekostet de ændringer, der bevirkede, at det var muligt at sejle på åen, fået eneret på, for en 25-årig periode, at besejle den. Dette bevirkede, at selskabet var ene om al godstransport i denne periode, og selskabets pramme blev derfor også brugt til transport fra Aalborg

op til de større gårde, der lå på ruten, da man jo alligevel sejlede tom retur til brohovedet ved Bedholm.

Der blev anlagt en lille bane fra mosen ned til Jetsmark Søndre Skole i Kaas, og tørvene blev fragtet videre derfra med en "hestetrækbane" til udskibningsstedet øst for Bedholm, hvor de blev omladet i kåge, med hvilke fragten fortsatte til Aalborg. Disse kåge blev trukket af dampskibet "Fulton." Efter tre år, i 1877, gik selskabet fallit. Salicath fra Lundergård overtog skibet og videreførte driften med "Fulton" med passagerer og gods mellem Aalborg og Åbybro. Han opgav dog relativ hurtigt sejladsen, da den viste sig at være urentabel.

Den 22. marts 1881 udfærdigedes bestemmelser for besejling af Ryå, af hvilke det fremgik, at kåge over to tons kun måtte besejle åen efter tilladelse fra Aalborg og Hjørring Amtsråd.

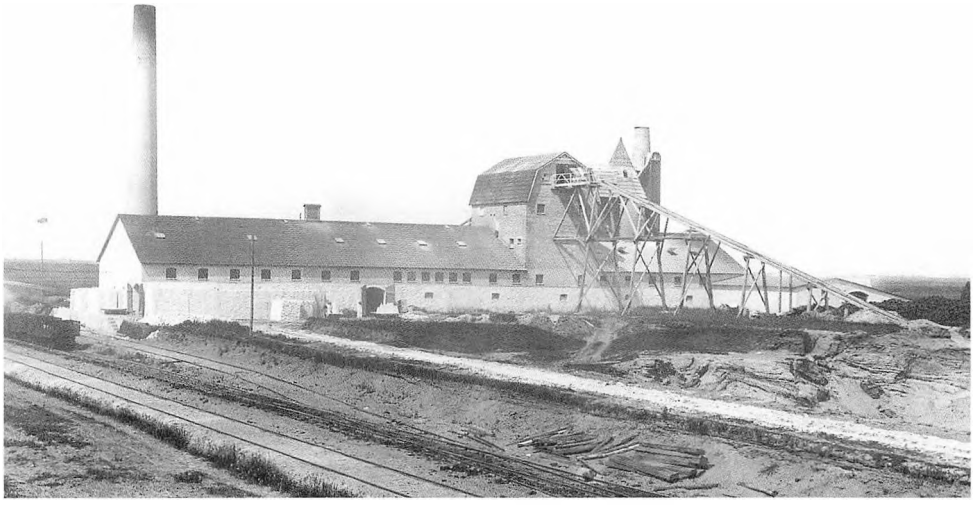

Der var både små (side 160) og store kalkværker i Moseby.
(Begge billeder er venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

En halv snes år senere, i midten af 1880'erne, blev købmand/konsul Holm, Aalborg, interesseret i Lundergård Mose og pramfarten kom atter i gang. Moseindustrien blev en skuffelse for Holm, men antagelig er han ved en syslen med planerne kommet i tanke om de mægtige kridt- og leraflejringer i nærheden af Aalborg. Sammen med en tidligere skolekammerat, ingeniør F.L. Smidth, startede han her en cementindustri, som blev starten på det cementeventyr ved Aalborg, som vi kender i dag. Som nævnt måtte Holm opgive, men indtil opførelsen af Aalborg-Fjerritslevbanen i 1897 var der regelmæssig pramdrift på åen mellem Aalborg og Åbybro.

Der havde i øvrigt i årenes løb været mange projekter fremme angående mosen. I.C. Salicath havde også gået med tanken om at anlægge en cementfabrik i mosens udkant, hvor ler og kridt når op til overfladen.

Tanken var da også nærliggende, da der gennem mange år havde været en del private kalkbrænderier i Moseby, og en driftig mand som Salicath kunne vel næppe undlade at tumle med planer om at sætte denne kalkbrænding i system.

At der var tale om en efter datidens forhold storproduktion, ses af, at der i 1907 var ikke mindre end 13 kalkbrænderier i området samt et teglværk. Som jeg tidligere har været inde på, hed området tidligere Mosehuse, og først i 1888, da der blev anlagt en skole i området, blev navnet officielt ændret til Moseby.

Som afslutning på beretningen om Lundergård kan det nævnes, at I.C. Salicath ejede gården fra 1867 til 1890. Han måtte sælge på grund af dårlig økonomi, blandt andet efter fejlslagne økonomiske investeringer i forbindelse med udnyttelsen af mosen.

Gården blev købt af en 72-årig bonde fra Hanherred, Jørgen Nielsen, for 165.000 rigsdaler. Handlen foregik lige op til høst, og udover afgrøderne på marken havde den en besætning på ca. 200 malkekøer plus opdræt og stude, i alt ca. 400 stk. kvæg, ca. 40 heste samt en del svin.

Grundet en del sygdom i både svine- og malkebesætningen måtte han i 1902, efter at havde udparcelleret gården i ca. 57 parceller, sælge den til Chr. Andersen Risager, Pandrup.

For den, der kunne tænke sig at få et indtryk af forholdene omkring Lundergård Mose i disse år, kan det absolut anbefales at læse Thomas Olesen Løkkens bøger om netop disse forhold. Bøgerne er samlet i en serie med følgende titler: Stormosen, Guds venner, Mosepigens søn og Drømmen om et rige. Hvor den første, Stormosen, handler om tiden på Lundergård med Salicath som ejer og hans kamp for at realisere sine drømme og med en personskildring, der efterlader læseren med en forståelse for, hvorfor disse drømme aldrig blev til virkelighed.

Ganske vist har I.C. Salicath i Thomas Olesen Løkkens bøger fået navneforandring til Holger Reitsmann, Lundergård til Lundborg og Jørgen Nielsen til Jørgen Sandbjerg. Men selv om alt i bøgerne ikke er 100% historisk korrekt, sidder man efter at have læst bøgerne alligevel med en fornemmelse af at have fået en autentisk beretning, der både er spændende og nærværende.

Inden vi helt forlader Lundergård, kan det nævnes, at man i slutningen af 1990'erne fik bekræftet, at der her har levet mennesker i ca. 2.000 år.

Lundergård set fra vejen.

Ganske vist havde man tilbage i 1908 fundet syv grave, der var registreret som værende liggende, der hvor Lundergårds kostald og gyllebeholder nu ligger, men man havde ikke yderligere informationer om området.

Da man i forbindelse med en kommende skovrejsning besluttede sig for at undersøge området igen, var det derfor ikke med de største forhåbninger, man gik i gang. Man ville dog for en sikkerheds skyld lige kigge på området, inden det blev tilplantet.

I første omgang var resultatet relativt nedslående, men man besluttede alligevel at prøve et stykke fra det område, der i første omgang var udvalgt som interesseområde.

Man fjernede overfladejorden i en rende mod øst fra gyllebeholderen, og her var heldet med udgravningsholdet. Man fandt ikke kun resterne af de syv kendte grave, der angiveligt lå længere østpå end først antaget, men man fandt også yderligere 39 grave.

At dømme efter de fund, man gjorde, er det nu sikkert, at der har boet mennesker her fra omkring Kristi fødsel og ca. 400 år frem, altså i de perioder, der kaldes ældre romersk jernalder (op til år 200 efter Kristus) og yngre romersk jernalder (fra år 200 til år 400 efter Kristus).

Hvad de genstande, man fandt i gravene, fortæller om de mennesker, der boede her gennem de 400 år, vil jeg ikke gisne om, men i stedet gengive, hvad lederen af udgravningerne, Torben Nilsson, skriver i publikationen "Rigsantikvaren" nr. 4 fra juli 1999:

> "På daværende tidspunkt var det almindeligt at medgive et sortiment af gravgaver, og disse gaver bestod i ældre romersk jernalder af ganske få lerkar, en jernkniv og måske en enkelt fingerring eller broche af bronze. Gravritualet og genstandenes beskedne fremtoning afspejler formentlig et samfund uden det store overskud. Ser man derimod på gravgaverne fra yngre romersk jernalder, optræder der fornemme genstande såsom guldringe, romerske importsager som en bronzespand og drikkebæger af glas, sølvbrocher med guldbelægning og andre kostbarheder. Det er i høj grad fund, der giver os et billede af, hvor meget jernaldersamfundet ved Lundergård kunne mobilisere, når man skulle ære de afdøde.
>
> Der var ikke enhver beskåret at eje ovennævnte prestigegenstande, og de rigeste gaver tilhører formentlig datidens mest magtfulde familier. Gravpladsen er interessant, dels fordi den indeholder gravpladser fra et længere tidsrum på 400 år, og især på grund af de fornemme gaver fra yngre romersk jernalder, der i Vendsyssel er enestående.
>
> Grundlaget for jernaldersamfundets velstand står foreløbig hen i det uvisse. Nøgle til forståelse af det fornemme gravritual findes måske på den nærliggende boplads, hvor fremtidens udgravninger vil kunne løfte lidt af sløret for jernalderfolkenes ernæringsgrundlag og overskudsproduktion."

Tilsyneladende var det altså mennesker uden større rigdom, der levede i området de første 200 år, mens dette åbenbart ændrede sig over de sidste 200 år.

Man kan naturligvis ikke lade være med at gøre sig nogle tanker omkring dette forhold. Så vidt vides var handel den eneste mulighed, man dengang havde for at opnå stor rigdom. Fundene giver da også indtryk af, at man enten direkte eller indirekte havde kontakt med det store romerske rige sydpå.

Et andet forhold, der gør sig gældende, er, at det næppe har været muligt at have kontakt så viden om, som tilfældet tilsyneladende var, uden det har været muligt at sejle til stedet.

Man kommer uvægerlig til at tænke på, at der ved Hellevad øst for Klokkerholm er fundet beviser på tilstedeværelsen af vikinger, der angiveligt skulle havde sejlet op ad Ryå.

Men også det forhold, som jeg var inde på omkring sandflugtens betydning for området, nemlig at kystlinien tidligere efter alt at dømme lå væsentlig længere inde i landet, end tilfældet er i dag, kan have betydet, at stedet lå umiddelbart ud mod kysten, og at det derfor var muligt at komme sejlende til det fra vest.

Jeg tror, vi er mange, der med spænding venter på fortsættelsen af disse arkæologiske undersøgelser, der for mig at se foreløbig har stillet flere spørgsmål, end de har besvaret. For selv om man jo nok skal vare sig for at lade fantasien få frit løb, kunne det tænkes, at nye afdækninger kunne give os en helt ny viden om vor egns allertidligste historie.

Tilbage til mosen

Efter at jernbanen blev etableret i 1897, var der igen interesse for at udnytte ressourcerne i mosen, og i 1902 stiftedes A/S Lundergård Mose, idet man nærede forhåbninger om, at jernbanen ville kunne forbedre muligheden af en rationel og økonomisk distribution af tørvene.

I forbindelse med Første Verdenskrig steg interessen for at købe tørv markant, og man havde i disse år adskillige hundrede arbejdere til at grave tørv i sæsonen.

For at få et indtryk af livet som tørvegraver i den tid har jeg valgt at gengive et brev, som en ung mand skriver til sin broder i 1915. Brevet har i øvrigt været at læse i Lokalavisen den 16. april 1997.

Fra Lundergård Mose. Nogle byggede et lille hus af tørv, hvor man boede to-tre måneder om året. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Den Sorte Feber
Lundergårds Mose, Kaas, den 16. april 1915

Kære broder Christen!

Ja, jeg skriver sort Feber øverst, for siden midt i Marts har denne Sygdom ligesom raset her i Mosen. En taaget Martsdag i her det andet af den store Krigs Aar rykkede vi frem mod den store Mose, som i aartusinder har ligget hen som et Milevidt og sumpet Øde. Vi var en Flok Arbejdere, der rejste ad Sandvejen mod vest fra Kaas ud mod Mosen. Jeg havde min hvide, tynde Hest med, du ved. Den er noget uregerlig, men nu skulle den altså trække vore Redskaber paa en gammel Vogn, der haltede stærkt paa det ene Baghjul. En sær Feber havde grebet os. Der var jo Krig i Verden, og den store øde Mose havde med eet Slag faaet tusinde Arbejders Øjne rettet imod sig. Nordjydske Storindustrier har bygget Barakker herude til Tørvegravere og deres Familier. Alle i vid Omkreds, som kunde slippe hjemmefra, var paa vej i det taagede Vejr i Marts. Ingen af os tænkte paa at Krigen nogen Sinde vilde høre op. Mosens mørke Masse var pludselig blevet det sorte Guld. Du ved, at jeg om Vinteren havde faaet 2 Kroner om Dagen som Daglejer paa en Gaard. I Mosen kan jeg nu tjene 20 Kroner om Dagen ved at grave Tørv. 20 Kroner om Dagen i 20-aars Tørvesæson bliver 120.000 Kroner. Saadan regner jeg, og andre har langt større Tal at døje med.

Jeg vil have Bondegaard, naar jeg bliver gammel. Min Makker vil have en Damper, for der er noget med, at en Aktie til 5 Kroner bliver til 1000 - og saa maa det da være bedst at eje hele Skibet. Den sorte Feber rejste gyldne Syner for os i det uklare Martsvejr.

Da vi naaede Mosen, var tørvegravene fulde af Vand, og hvor vi gravede nye Huller strømmede Vandet til. Vi øsede som besatte og gravede Render, for at faa Vandet væk, saa vi kunde komme i Gang med at grave Tørv og tjene Penge. Alle vi, der ikke boede i Barakkerne, tog hjem ved Aftenstid. Om Natten kom Vandet igen. Det blev ved at ruskregne, men var Vejret for koldt og vaadt, sad vi en Klump i et Træskur. Min hvide Hest trak vi ogsaa ind i Skuret. Den kunde lide at staa nær Komfuret, som vi fyrede i for at holde Varmen. Med uregelmæssige Mellemrum blev Hesten dog vild og sparkede Skuret ned. Vi grinede og talte om Tom Mix og byggede Læskuret op igen. Jern Peter havde været i Klondyke, og det var heldigt, for han fortalte om Guld til Bæltestedet og Revolverskud og Plenty of Money, du ser.

I disse kolde og vaade Martsdage laa Mosen stor og vildsom om os. Vi gennemlevede dens mystiske Historie. Nu vilde vi grave os ned i denne gamle vildsomme Sump og skære Bjerge af Tørv op med de smaa, skarpe Haandspader. Og som Vejret mildnedes og blev mere tørt, gravede vi os frem. Et kolossalt Arbejde var begyndt. Et af de mest anstrengende Arbejder, der findes. Og her midt i April stiger Eventyret i Omfang, fallerede Spekulanter med Guldringe og Opslag paa Silkeskjorten kommer og graver, forhenværende Gaardmænd, Matroser, Barbersvende, Studenter, Forgyldere og Markedsgøglere, Slangemennesker og Anton fra Brønderslev, der plejer at være Kannibal i det sortstribede Telt paa Markeder og Sygekassefester. Besynderlige Opfindere viser sig. Fire kom i Optog sydfra med en Slags Barnevogn med Knive og Snore og smaa Taljer. Vi skær' 10.000 i Timen sagde Anføreren. Vi stimlede sammen om den sære Indretning. Opfinderne blev tavse. Den besynderlige Barnevogn kunde ikke. Vi krøb igen ned i Gravene og krummede Ryggen, og Makkerne slæbte paa Trillebør Tørv i Tusindvis til Tørring ude over den uhyre Flade. Smaasvindlere trækker i sære Gevandter om Natten og flytter Taltørvene og prøver paa den Maade at faa dobbelt Dagløn.

Men nu er det ved at være mørkt og Sovetid her i Mosen. Jeg vil derfor slutte dette Brev og skal nok prøve at skrive senere hen paa Sommeren. Foreløbig sendes Sofie og dig de kærligste Hilsener.

Din Broder Jørgen.

Kaas Briketfabrik

Efter Første Verdenskrigs afslutning i 1918 svinder efterspørgslen på tørvene fra Lundergård Mose drastisk, men der vedbliver dog at være en mindre produktion.

I 1924 ejede Ib Nyboe 95% af aktierne i selskabet, som efterhånden viste sig at blive mere og mere urentabelt, blandt andet grundet de trods alt relativ store transportomkostninger til tørvene, der jo som bekendt har en lille vægtfylde og altså lille brændselsværdi.

I 1924-25 arbejdede Nyboe derfor intenst for at realisere et ønske om en fabrik, der kunne producere briketter i stedet for tørv. Blandt andet gennem forhandlinger med Udenrigsministeriets tekniske udvalg, blev det den 30. april 1925 indstillet, at staten skulle støtte ideen.

Senere viste det sig, at staten i 1927 havde skudt op mod 460.000 kr. i projektet.

Nu var det at brikettere tørv ret ukendt i Danmark, og man tog derfor kontakt med et firma i Tyskland, der havde specialiseret sig i at bygge fabrikker til fremstilling af brunkulsbriketter.

Den 29. januar 1926 stod fabrikken i Kaas (Moseby) klar, bygget efter de erfaringer, man fra tysk side havde gjort sig angående brunkulsbriketproduktion. Netop af den grund får Nyboe problemer med produktionen, da det viser sig, at vandindholdet i tørvene er meget svingende, og derfor kan produktionen af tørvebriketter ikke direkte overføres fra produktionen af brunkulsbriketter i Tyskland.

Derudover skulle briketterne fra fabrikken konkurrere med de tyske brunkulsbriketter, hvis brændselsværdi var ca. 10% højere, samtidig med at de var mere solide og vejrbestandige.

Produktionen kom aldrig op på den forventede mængde, og i november 1931 standsede Nyboe betalingerne, uden på noget tidspunkt at have fået en kontinuerlig produktion i gang.

Kås Briketfabrik, som den ser ud i dag.

Under Nyboes ledelse havde man ændret produktionsformen fra den såkaldte hydropeat-metode til at anvende tørve-smuld/snus, som man pressede i tør tilstand.

Hydropeat-metoden, som man anvendte indtil 1929, gik ud på, at man først producerede tørv, der efter en moderat tørring blev knust og herefter presset til briketter.

Både de tørv, der blev solgt, samt de tørv man anvendte til briketproduktionen, blev lavet efter samme princip nemlig som sprøjtetørv. Det vil sige, at man spulede tørvemassen løs ved hjælp af vand fra spuleslanger, som i dimension var at sammenligne med brandslanger. Det løsnede materiale blev tilsat endnu mere vand, således at det opslæmmede materiale bestod af 95-96% vand. Denne masse blev gennem rør pumpet ud på læggepladserne, der var store flade arealer, der lå op til et par kilometer fra produktionsstedet, hvor den blev udlagt i en tykkelse på 15 til 20 cm. Allerede dagen efter kunne man med en traktor påmonteret et specielt hjul skære denne masse i afpassede stykker, som var håndterbare i den senere produktion.

Alt efter vejrliget skulle tørvene tørre i et par uger, og for at få en hurtig og ensartet tørring var det nødvendigt at vende disse med regelmæssige mellemrum. Et arbejde der ofte blev varetaget af de lokale kvinder og børn.

Efter endt tørring blev tørvene samlet sammen og kørt ind til fabrikken, hvor de blev samlet i store stakke, således at man havde råvarer til briketproduktionen på den tid af året, hvor det ikke var muligt at lave nye tørv.

Metoden var opstået i Rusland under 1. Verdenskrig og første gang forsøgt anvendt i Danmark i 1921 i St. Vildmose og senere i 1923 altså også anvendt i Lundergård Mose.

Produktionen af tørv på fabrikken fortsatte på samme måde, mens briketproduktionen som nævnt blev ændret i 1929.

Sprøjtetørv. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Ud over at få et råmateriale til briketproduktion, der var nogenlunde ensartet, havde det også været et problem overhovedet at få dette materiale samlet sammen. Det sidste problem havde man hidtil løst ved først at producere tørv, som var lette at samle efter endt tørring.

Ved hjælp af en stor portion nytænkning og efter en del eksperimenter lykkedes det at konstruere maskiner, der kunne fræse tørvejorden løs på en sådan måde, at den kunne samles direkte uden først at skulle laves til tørv.

Rent produktionsteknisk var dette et enormt fremskridt, der effektiviserede produktionen meget.

Den 9. marts 1932 går Nyboes Lundergård Mose A/S og Briketfabrik A/S på tvangsauktion.

Ved denne tvangsauktion overtager staten gennem Erhvervenes Lånefond 60% af aktierne, mens Nordjyllands Kulkompani overtager de sidste 40%. Man ansætter i denne forbindelse den tidligere driftsleder J. Jørgensen som direktør.

Man stiller store forventninger til fremtiden og håber på/forventer en årlig produktion på 20 millioner tørv og 24.000 tons briketter.

At staten overhovedet ville skyde ekstra penge i foretagendet, kunne undre én og anden. Dette skyldtes for det første, at staten jo var klar over, at man ved en lukning af virksomheden var sikker på, at de første penge, man havde lånt til Nyboe, herved ville være uigenkaldelig tabte. Derudover følte staten et pres fra flere fremtrædende teknikere, der havde givet udtryk for, at de fandt Nyboes eksperimenter interessante. Desuden havde finansministeriet fået prof. Thaulow til at undersøge forholdene, og resultatet af hans undersøgelser havde været, at det var muligt at få en rentabel virksomhed ud af de stumper, der lå tilbage efter Nyboe.

Opstarten af den nye virksomhed, der jo i realiteten er en sammensmeltning af Nyboes to fallitboer, bliver vanskelig. Og ifølge J. Jørgensen skyldes dette blandt andet, at virksomheden aldrig rigtig var blevet bygget til at anvende tørvemateriale som råstof.

Fra statens side er man ikke tilfreds, og man kontakter atter prof. Thaulow. I en ny redegørelse fastholder han sin tidligere vurdering, og blandt andet på denne baggrund fortsætter staten sit engagement.

Sommeren 1933 bliver på dramatisk vis et vendepunkt for produktionen på fabrikken.

Man er i fuld gang med produktionen med ca. 200 mand i arbejde, da der sker en eksplosion på fabrikken. Heldigvis er langt de fleste beskæftiget ude i mosen med at skaffe råmateriale til produktionen "hjemme" på fabrikken. Alligevel kommer denne eksplosion, der sætter hele produktionen i stå, til at koste to mand livet samt bevirker, at J. Jørgensen på grund af svære forbrændinger må indlægges på hospitalet.

Efter branden genopbygger man fabrikken. Man får af forsikringsselskabet udbetalt 234.000 kr. Men genopbygningen kommer, med de ændringer J. Jørgensen under hånden får lov til at foretage, til at koste ca. 684.000 kr. 80% af denne "overskridelse" betaler staten, Kulkompaniet resten.

I november 1933 genoptager man produktionen, men først i juli året efter bevilger staten de penge, der allerede er anvendt. Man føler sig nødt til at bevilge pengene, men som modtræk og for fremover "at holde fabrikken i kort snor" nedsætter finansudvalget et underudvalg, det såkaldte "Kaas Udvalg."

Man må medgive J. Jørgensen, at de ændringer, han fik foretaget i forbindelse med genopbygningen, var rigtige. Efter den nye opstart bliver produktionen på en ganske anderledes måde stabil og kontinuerlig, og de nye briketter er af meget høj kvalitet. Succesen er faktisk så stor, at man i andre lande begynder at interessere sig for, hvad der foregår på virksomheden,

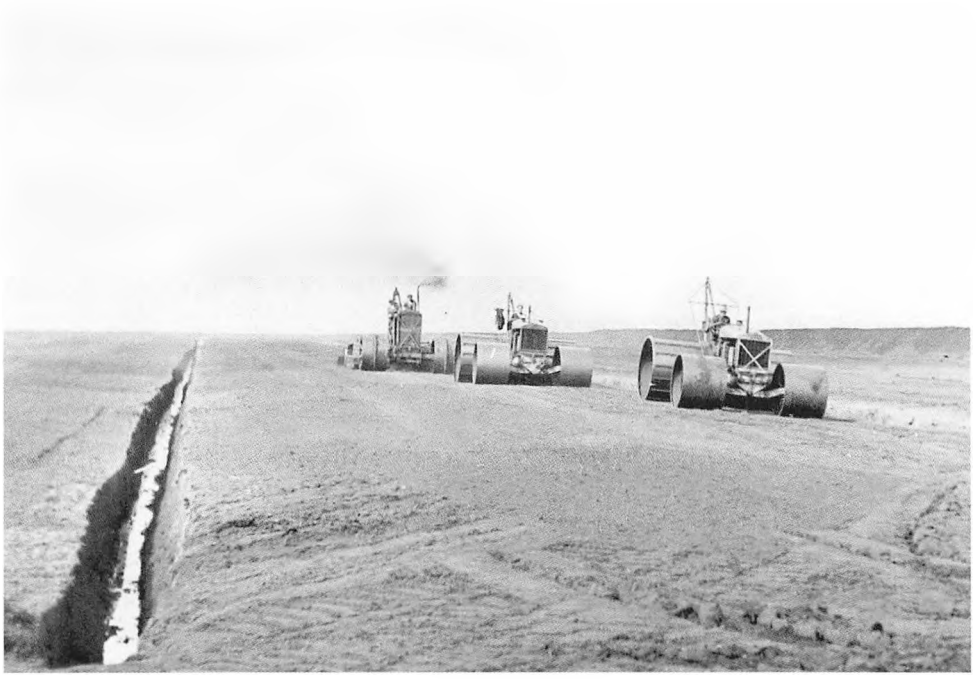

Store maskiner. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

og den bliver som den første fabrik af sin art model for fabrikker i blandt andet Irland, Sverige, Canada og Finland.

Produktionen bliver nu langt mindre problematisk, og efterhånden bliver fabrikken en rimelig sund virksomhed, hvad økonomien angår.

Ud over de nævnte forhold findes der mindst to andre årsager til, at staten vedbliver med at være positiv over for briketproduktionen: For det første: De producerede briketter synes at være en god brugsvare. Og for det andet: Ved en eventuel lukning vil det få meget alvorlige konsekvenser for befolkningen på egnen.

Man udtaler dog fra "Kaas-udvalget," at dets positive holdning blandt andet skyldes, at man forventer, at der ikke fremover ydes driftstilskud til fabrikken.

Det viser sig dog hurtigt, at det fortsat er nødvendigt med driftstilskud, hvilket staten vedbliver med at yde.

En altafgørende årsag til, at briketproduktionen op gennem 1930'erne aldrig bliver profitabel, er, at der til stadighed bliver importeret brunkulsbriketter fra Tyskland, og det ofte til en pris, der må betragtes som dumping. Man mener, at én af årsagerne til disse priser er, at man fra tysk side ganske enkelt forsøger at kvæle Kaas Briketter.

Som nævnt har de tyske brunkulsbriketter en brændværdi, der ligger ca. 10% over de danske tørvebriketter, men selv om man ofte satte prisen på de danske briketter langt under produktionsprisen, lykkes det aldrig at udkonkurrere de tyske briketter. Eksempelvis bliver der i 1937 solgt 17.000 tons tørvebriketter mod 127.000 tons importerede brunkulsbriketter.

At man alligevel fra statens side vedbliver med at yde tilskud til virksomheden, løfter direktør J. Jørgensen sløret for i et foredrag, som han holder i Stockholm den 13. februar 1939, hvor

han blandt andet siger: "... Når vi i så stor udtrækning bruger håndkraft, så er grunden ikke den, at vi har anset denne løsning for den bedste. Den har dog sine fordele, idet der kan tages mere hensyn til forskellige forhold, når arbejdet udføres med hånden. Afgørende har det dog hos os været, at staten, der er hovedaktionær i selskabet, har ønsket at beskæftige så mange arbejdere som muligt."

Om dette argument fra statens side mere var et forsøg på at lægge låg over en forfejlet investering, end det var en reel "egnsudviklingsstøtte," bliver vel næppe nogensinde afdækket helt.

Man må i denne forbindelse tænke på den enorme arbejdsløshed, der var i 1930'ernes Danmark.

Følgende tal var gennemsnit på landsplan:

1926.....20,7%
1929.....15,5%
1932.....31,7%
1934.....22,1%
1937.....21,9%

Man mener, uden at jeg har kunnet finde tal, der direkte dokumenterer dette, at arbejdsløsheden var endnu større i det berørte lokalsamfund, så en virksomhed, der i perioder beskæftigede adskillige hundrede mennesker, var af afgørende betydning for området. Man mente ganske enkelt, at Kaas' og Mosebys eksistens afhang af, at man fortsat ydede tilskud til fabrikken. Ikke kun de ansatte ville blive berørte, også handlende og håndværkere, der var afhængige af økonomien hos de familier, der fik deres udkomme fra fabrikken, var prisgivet, hvis man lukkede.

De liberale landspolitikere var op gennem årene meget kraftige modstandere af denne tilskudsgivning og derigennem indblanding i erhvervslivets forhold og vilkår.

Ved udbruddet af Anden Verdenskrig ændres situationen totalt. Der blev mangel på mulighed for at importere brændsel, og fabrikken kunne nu sælge alt, hvad den kunne producere og det endda til fornuftige priser. Dette bevirkede, at der under Anden Verdenskrig, i højsæsonen, var beskæftiget op til 625 personer.

Som et kuriosum kan det nævnes, at man omkring 1937 havde en amerikansk ingeniør på besøg på fabrikken. Han viste stor interesse for produktionen, og hans besøg endte med, at man i 1938 modtog en ordre på 5.000 tons briketter om året, som skulle eksporteres til USA. Ordren blev modtaget med kyshånd, men med krigsudbruddet i 1939 måtte man standse denne samhandel. Efter krigsafslutningen blev man kontaktet af amerikanerne, men da var behovet her i landet så stort, at man ikke kunne undvære briketter til eksport, og eksporten kom da heller ikke i gang igen.

Fra staten i 1939 havde haft 1,5 millioner kroner til gode, var dette svundet ind til 0.6 millioner kroner i 1947, hvor man købte staten ud til kurs 125, og fra da af var Kaas Briketter i privat eje.

I 1966 standsede produktionen af briketter. Der var nu ikke længere så meget materiale tilbage i Lundergård Mose, at en produktion var rentabel. Ja, man havde endog i de sidste år, hvor der blev produceret briketter, hentet råmateriale, snus, fra Store Vildmose ved hjælp af en veritabel konvoj af lastbiler, der kørte i fast pendulfart fra Vildmosen til briketfabrikken. Det viste sig dog, at den snus, man hentede fra Store Vildmose, ikke egnede sig særlig godt til bri-

ketproduktion. Derudover var det efterhånden blevet almindeligt at installere oliefyr til afløsning for fyr til fast brændsel og efterspørgslen på briketter faldt derfor voldsomt i begyndelsen af 1960'erne, og en epoke i byerne Kaas og Mosebys historie var definitivt slut.

Da man i sin tid begyndte at grave tørv i Lundergård Mose, stødte man på stubbe og hele træstammer, der lå gemt i de nederste tørvelag. Disse rester af træer stammer fra den tid, da der i det senere moseområde var skov. Denne skov bestod for det meste af egetræer, der for nogles vedkommende kan dateres til begyndelsen af bronze-alderen, hvilket vil sige 1200-1500 før Kristus, hvor Stenalderhavet havde trukket sig tilbage, og inden klimaændringer bevirkede, at tørvedannelsen begyndte at brede sig ind over landet og skabe moseområderne, både her ved Lundergård Mose og i selve Store Vildmose. Som et kuriosum kan det nævnes, at der i Brønderslev ved Rhododendronparken Hedelund ligger en rod fra et af de egetræer, der voksede i Store Vildmose for ca. 3.000 år siden. Årsagen til, at denne rod samt andre fund i mosen af organisk oprindelse er bevaret uden at gå i forrådnelse, skyldes det forhold, at tørvemosset påvirker det regnvand, der siver ned i de underliggende lag. Vandet bliver herved så surt, at de svampe og bakterier, der normalt nedbryder organisk materiale, ikke kan trives.

Fra det midtjyske område kender vi jo blandt andet Grauballemanden, der af samme årsag kunne bevares i en mose i næsten 2.000 år.

Nu må man ikke foranlediges til at tro, at al tørveproduktion i området var henlagt under briketfabrikkens regi. Dette var på ingen måde tilfældet.

Ser man på et gammelt matrikelkort over området, vil man kunne se, at en meget stor del af området var opdelt i et utal af små moselodder, hvor den enkelte familie lavede tørv til eget forbrug, eller driftige privatpersoner producerede tørv med salg for øje. Man ansatte ofte nogle

Der graves tørv i Lundergård Mose i 1917. (Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

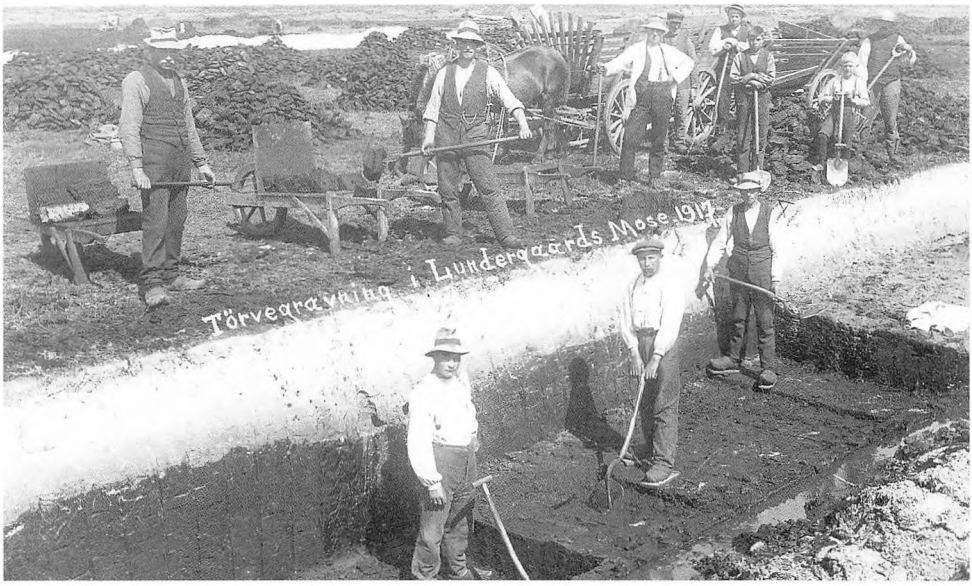

få sæsonarbejdere til denne produktion for så om efteråret at køre rundt med små lastbiler og sælge tørvene.

Man producerede både skæretørv, æltetørv og pressetørv. Dette erhvervsinitiativ bevirkede, at der mellem fattige landarbejdere og husmænd også fandtes efter datidens forhold endog meget rige personer. Det vides således, at en af de lokale tørvekrejlere et år blev sat til at skulle betale 60.000 kr. i skat, hvilket han "var godt fornøjet med."

Et særkende for den lokale befolkning var dog, at man bestemt ikke pralede, hvis man havde penge. Når det gjaldt økonomi, "holdt man kortene meget tæt til kroppen."

Nå, dette var et sidespring.

Inden man forlader området ved Moseby, vil jeg anbefale, at man tager en tur ud ad Rødhusvejen ved den sydlige udkant af byen. Her står der ved nordsiden af vejen et lille lokomotiv med vogne, som blev anvendt i mosen.

Op mod sydsiden af vejen ligger der et enestående naturområde, som i dag er et skovbevokset moseområde med et rigt fugleliv, der bestemt er en god travetur værd.

Vegetationen er typisk for de tidlige moseområder: forskellige birke- og pilearter samt asp som de dominerende. Nord for Rødhusvejen er der et lille område, hvor man flere gange hver sommer viser, hvordan man tidligere gravede tørv i mosen.

Et på mange måder spændende og lærerigt initiativ af det lokale moselaug, der hver gang samler mange både lokale og turister.

Kaas har i årene efter lukningen af briketfabrikken rystet nedgangen af sig og er blevet et handelscenter for den sydlige del af den nuværende Pandrup Kommune samt fået et flot løft på den kulturelle side med en centralskole med de deraf affødte aktiviteter. Blandt andre skolens mange flotte placeringer i den landsdækkende turnering i skoleskak. Ifølge Storm P. er lommeuld det eneste, der kommer af sig selv.

Det har man åbenbart vidst i Kaas, for de lokalpolitikere, der gennem årene har været valgt i den sydlige del af kommunen, har ydet en meget stor indsats for at få både centralskolen, men også Jetsmarkhallen placeret nær Kaas. Derudover har der også været en del lokale borgere, blandt andre nogle lokale erhvervsdrivende, der med ildhu har gjort et stort stykke arbejde for at bevare Kaas som en aktiv by.

For en udenforstående at se, har borgerne i Kaas by haft en vilje og et sammenhold til at ville det anderledes end at dele skæbne med andre byer, der efter lukning af en stor arbejdsplads er henfaldet til selvmedlidenhed og apati.

For Mosebys vedkommende har dens placering på det kommunale landkort været af afgjort negativ betydning for dens mulighed for på samme måde som Kaas at rejse sig. Dette har dog ikke afskåret Moseby-borgerne fra at yde en stor indsats for at bevare byens egen identitet og egenart, og en allestedsnærværende lokalpatriotisme har givetvis været en medvirkende årsag til, at dette har kunnet lykkes.

Fattigdomsproblemet

Når vi nu er i Moseby, der som nævnt tidligere hed Mose Huse og i 1799 kun bestod af to huse, kan det nævnes, at gården Øster Bleggrav ved Moseby fra 1876 til 1901 var fattiggård for Saltum-Hune og Jetsmark Sogne. I forrige århundrede var det ret almindeligt, at der i en kommune var en sådan fattiggård.

Før 1860 var der i hele Danmark tre, men tallet steg støt i årene derefter, sådan at der i 1860-70 var 102, i 1870-80 var 270 og i årene 1880-90 var 310 fattiggårde spredt ud over det ganske land.

Formålet med disse gårde, og det var som oftest gårde, som sognene opkøbte til dette formål, var, at de mennesker, der ikke kunne klare sig selv – ikke kun rent økonomisk, men også mennesker, der på anden vis havde brug for hjælp fra det offentlige, kunne blive taget vare om på værdig vis. (Værdig og værdig, jo, vel efter datidens målestok).

På gården var der ofte enlige mødre, der ikke kunne klare dagen og vejen, eller der var syge, der ikke havde nogen til at tage hånd om sig. Dette kunne også være yngre syge mennesker uden egentlig familie, og som derfor ikke kunne klare sig gennem en sygdomsperiode. Disse forlod så fattiggården, når de igen var arbejdsdygtige.

Ligeledes fandt man gamle og invalide, der ikke kunne klare sig ude i samfundet, på fattiggården. Stedet blev også brugt af kvinder, der skulle føde i dølgsmål.

Disse forlod så gården, når de havde født, og eventuelt fået deres barn anbragt hos fremmede.

Der var også udslidte og ånds- og evnesvage, så alt i alt må det siges, at have været en meget broget flok, der frekventerede disse gårde. Det er vel derfor ikke noget at sige til, at man mand og mand imellem opfattede det at komme på fattiggård som "noget af en katastrofe." Man kan vel næppe tro andet, end at den øvrige del af sognet så meget skævt til beboerne på disse gårde, samt at de vel har været omgæret med en vis frygt især blandt børnene i sognet.

Beboerne på fattiggårdene skulle efter evne tage del i de arbejdsopgaver, der var på gården, og man kaldte dem – det i dag lidet flatterende: Fattiglemmer.

Ved at se nærmere på de vedtægter, der gjaldt for netop Øster Bleggrav, fås et godt indtryk af de forhold, der herskede på disse gårde.

Der kunne i "Regulativ for Fattigforsørgelses- og Arbejdsanstalten Øster-Bleggrav i Jetsmark" læses, at anstaltens formål blandt andet var følgende:

1. At muliggøre et virksommere Tilsyn med Almisselemmernes daglige Liv og hele Forhold og i særdeleshed med Børnenes Opdragelse og Skolegang.
2. At give de arbejdsdygtige Trængende lejlighed til en gavnlig anvendelse af deres Kræfter og tvinge Dovne og Efterladende til at arbejde.
3. At skaffe de gamle og sygelige og trængende en bedre Pleje og et stadigere Tilsyn på en fordelagtigere Måde.

Som formand for det "sogneforstanderskab," der havde udformet dette regulativ, ses i øvrigt navnet: I.C. Salicath.

For at kunne opretholde den nødvendige ro og orden var der meget skrappe regler for den daglige adfærd på gården. Herom hedder det blandt andet: "Lemmerne adskilles efter kønnene i særegne Arbejde- Sove- og Sygestuer, dog ikke de mindre Børn. I enkelte Tilfælde kan af Sognerådet tilstedes Undtagelse for gamle Ægtefolks vedkommende. Forældre må på ingen Måde blande sig i deres Børns Opdragelse, så længe de er på Anstalten." Og senere: "I fritiden tillades det Lemmerne at bevæge sig på Anstaltens Grund og nyde frisk Luft. Klokken 9 skal man begive sig til sit Sovested, og der skal være ro.

Ingen må forlade Anstalten uden Tilladelse. Der kan gives Tilladelse til at besøge Slægt og Venner på Søn- og Helligdage, men man skal være Hjemme senest en halv time før Sengetid. Ethvert Lem, der går ud fra Anstalten, skal være forsynet med Udgangstegn."

Så man må vel nok sige, at begrebet "institutionalisering" havde en noget bredere betydning dengang.

Udover fattiggårde fandtes der også fattighuse. Der var den store forskel mellem fattiggårde og -huse, at fattighusene vel nærmest kan sammenlignes med et overnatningssted, som man finder i dag for hjemløse. Man havde en seng at sove i, fik af og til lidt økonomisk hjælp, men måtte i øvrigt klare sig selv.

Blandt de fattiggårde og -huse, der fandtes i det område, der omhandles her, kan følgende nævnes:

En mellem Brønderslev og Nørre Å nord for Brønderslev, en syd for Ravnstrup vest for Hjallerup, et fattighus øst for Stagsted Bondegårde, den tidligere omtalte Kraghede Fattiggård (alene navnet synes jeg virker afskrækkende), et fattighus øst for Saltum Kirke på vejen mod Brønderslev, den omtalte gård Øster Bleggrav ved Moseby og et fattighus øst for Alstrup.

De sidste af disse gårde og huse blev nedlagt i mellemkrigsårene, og når man ser på, hvem det var, der boede på dem, kunne en nedlæggelse kun ske, ved at man oprettede en alternativ bomulighed i hvert fald for de ældste beboere. Dette skete ved oprettelsen af de såkaldte alderdomshjem, eller "De Gamles Hjem," samt en udbygning af det sociale "netværk" i al almindelighed, som blev en realitet i forbindelse med Folketingets vedtagelse af den nye socialreform i 1933.

Kapitel 15

Store Vildmose

Mosens dannelse, "Båvs Niels,"
en grum skæbne, mosen opdyrkes, malkerne i mosen,
Centralgården og mosens fugle og planter.

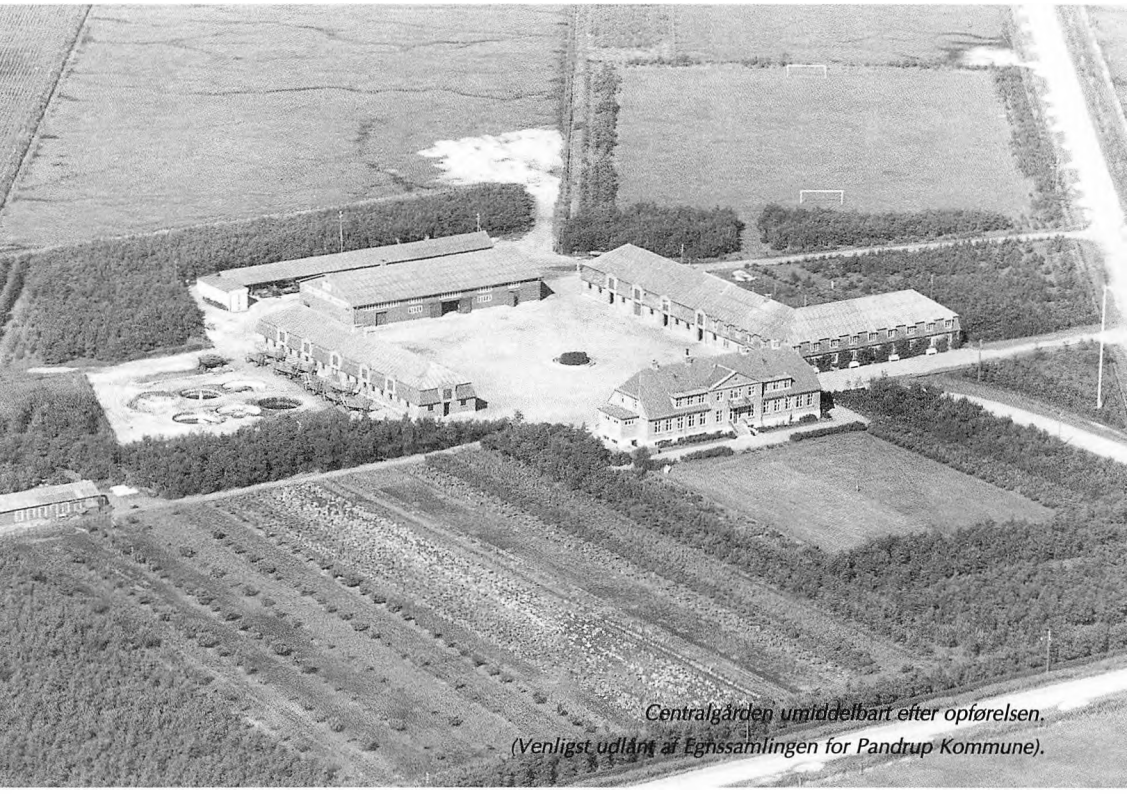

Centralgården umiddelbart efter opførelsen.
(Venligst udlånt af Egnssamlingen for Pandrup Kommune).

Efter at have været oppe langs Albæk vender vi tilbage til Ryå, hvor turen fortsætter nedstrøms mod den meget karakteristiske bro over åen ved vejen, der fører ind mod selve Store Vildmose, Rendbækbroen. Denne kan føre sin historie tilbage til 1840, men var dengang naturligvis en træbro. Den blev ombygget i 1928-29. I forbindelse med reguleringen af åen i 1938 påbegyndte man bygningen af den nuværende bro, der stod færdig i 1939. I årene 1948 og 1997 var det dog nødvendigt at stabilisere broen. Første gang grundet det forhold at jorden, som broen hvilede på, var begyndt at give efter, anden gang grundet den store transport af materiale til motorvejen, der blev bygget op gennem Vendsyssel.

Står man på broen og ser mod nordøst, øst og sydøst, skuer man ud over det store område, der tidligere var dækket af Store Vildmose. I dag er den oprindelige mose reduceret til nogle få, relative små områder, resten er enten opdyrket eller bærer på anden måde præg af menneskets aktiviteter. Nå ja, nu er små områder måske så meget sagt, for de udgør i dag ca. 450 ha. Men i sammenligning med den oprindelige størrelse er der alligevel tale om en meget stor reduktion.

Mosen rummer i dag en meget stor bestand af råvildt. En bestand, der i de senere år nok er blevet vel stor i forhold til, hvad området kan bærer.

En af de væsentligste årsager til dette er efter fleres mening det forhold, at der blandt rævene i de senere år har været kraftige udbrud af skab, der på dramatisk måde har reduceret rævebestanden, således at de ikke på samme måde som tidligere har kunnet være med til at mindske antallet af råvildt.

Derudover har der i de senere år også etableret sig en bestand af kronvildt i mosen. En bestand, der ikke er særlig stor, men, som man må formode, vil vokse på bekostning af råvild-

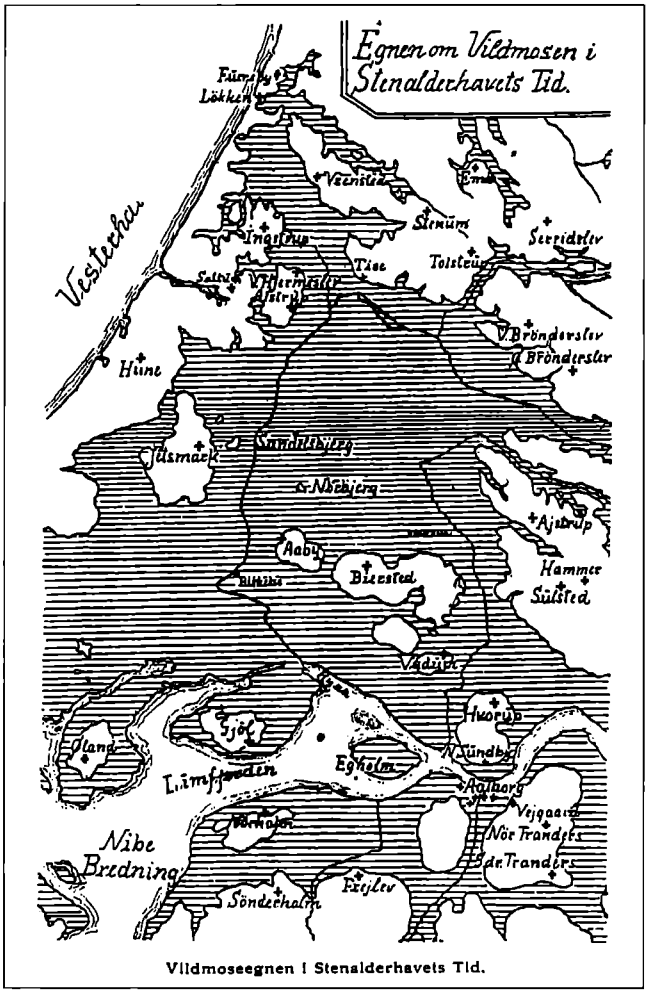

Stenalderhavets udbredelse. Tegning fra "Store Vildmose" af Kr. Værnfelt.

tet i årene fremover. Når man taler om dyreliv i mosen, er det afgjort fuglene, der dominerer mest, og jeg har derfor valgt at omtale disse i et særskilt afsnit sidst i dette kapitel.

For at få et indtryk af, hvordan mosen blev skabt og den senere anvendelse af den, vil jeg henvise til speciallitteratur herom. Dog vil jeg ikke undlade i grove træk at give en kort beskrivelse af, hvad der er sket med dette ca. 60 kvadratkilometer store område gennem historien.

Først skal vi kort se på, hvordan og hvorfor Store Vildmose er dannet, men allerførst vil det måske være formålstjenligt at se på, hvad man egentlig forstår ved ordet "mose." Med dette forstås en jordbund af "ren tørvejord," og det uanset om tørvenes dybde er stor eller lille, og uanset om overfladen er begroet med græs eller lyng.

I kridttiden (for 100-150 mill. år siden) skete der en global stigning af havniveauet, og hele Danmark var dækket af et lavvandet hav, hvor kysterne lå i Sydsverige. Klimaet var varmt, tropisk eller subtropisk, og vanddybden var mellem 100 og 200 meter. Nedbøren har antagelig været ringe, og da de omkringliggende landområder i Skandinavien lå lavt, blev der kun ført små mængder ler og sand ud i havet.

I dette hav levede alger med en skal af mikroskopiske kalkplader på mindre end 0,001 mm – de såkaldte kokkolitter. Når algerne døde, faldt skallerne til bunds som et fint slam, der senere blev sammenkittet til skrivekridt. Skrivekridt er således en blød, finkornet kalktype, der fortrinsvis består af kokkolitter.

Det prækvartære lag under mosen består af dette skrivekridt. I reglen ligger det så dybt, at det ikke kan erkendes fra overfladen, men syd og sydvest for mosen træder det frem i overfladen flere steder. Eksempelvis findes der, som jeg tidligere har været inde på, ved Moseby flere steder, hvor kridtet ligger lige under overfladen, og det er da også her, man fra gammel tid af havde en relativ stor lokal brænding af kridt. Det var også denne kridt, der gennem senere aflejringer var blevet blandet med ler, hvorved der blev dannet mergel, som man gravede op og brugte til mergling af mosen i forbindelse med kultiveringen.

Under den sidste istid, der sluttede for ca. 12.000 år siden, skabtes det store bakkelandskab nord og nordøst for mosen, og som senere dannede den nordlige kystlinie for Stenalderhavet. Også de i dag karakteristiske bakker som Sandelsbjerg og Nørbjerg, blev dannet på dette tidspunkt.

Mod slutningen af denne istid, da isen smeltede, lå Vildmose-området godt 30 meter lavere end i dag og var dækket af hav. Men dette hav, Ishavet (Yoldiahavet), dækkede ikke kun området, hvor Store Vildmose senere blev dannet. Store dele af Vendsyssel var mere eller mindre dækket og derfor opdelt i en mængde øer adskilt af sunde og bælter. I denne periode aflejredes den ler, der i dag dækker skrivekridtet de fleste steder i området.

Perioden med vekslende landhævning og havsænkning var fastlandstiden, hvor Jylland var landfast med Skåne.

For ca. 7.000 år siden, i ældre stenalder, steg havet påny. Stenalderhavet, Litorinahavet, opkaldt efter litorina-sneglen, der var rigt repræsenteret i dette hav, blev en realitet.

Der foregik en meget voldsom stigning af havet på ca. 30 meter på kun 500 år. De aflejringer, vi kender fra denne tid, bestod af grus, sand, ler samt gytje, som er en blanding af skaller fra døde kiselalger og ekskrementer fra mindre vanddyr.

Den nordlige kystlinie af Stenalderhavet gik langs Thise Bakker, som den dag i dag udgør en meget brat overgang ud mod det flade område, hvor Vildmosen tidligere dominerede.

Nordjylland hævede sig langsomt, og mellem 3.000 og 2.000 før Kristus svandt bredningen ind, og områderne, der tidligere var dækket af hav, henlå som strandenge.

Landet hævede sig igen op over havoverfladen, og i slutningen af yngre stenalder, ca. 1.600 år før Kristus, var området meget fladt med en terrænforskel på under en meter. Dette forhold bevirkede naturligvis, at der var dårlige naturlige afvandingsmuligheder og høj grundvandstand i området. Eksistensen af dette store, våde område var den første betingelse for, at dannelsen af Store Vildmose kunne finde sted.

De klimatiske betingelser for plante- og dyrelivet forbedredes langsomt, og som jeg har været inde på, har man beviser på, at der i den sydlige del af dette område i begyndelsen af bronze-alderen, 1.200-1.500 år før Kristus, voksede egetræer. Området nord for Biersted, øst for Biersted Mosevej, var et af de steder, hvor forekomsten af egetræer var stor. Ved hjælp af det informationsmateriale, der er opstillet langs denne vej, får man et udmærket indtryk af mosens udvikling i netop dette område. Inden 300-400 år før Kristus har mosen sikkert været jævnt beboet, men omkring den tid indtraf en klimaforværring. Det blev køligere og mere fugtigt. Dette omslag betød dannelsen af store mængder tørvemos (sphagnum), der kvalte træbevoksningen på den sumpede slette. Oldtidsbeboerne blev fortrængt, først ud mod slettens periferi og derefter op på det omliggende højland.

Selve starten af dannelsen af mosen har tilsyneladende fundet sted umiddelbart øst for Nørbjerget – ofte kaldet Åby Bjerg. Den har derefter bredt sig mod nordvest, nord og nordøst. Alt efter de klimatiske betingelser er dette sket med mellem 1 og 4,5 meter pr. år.

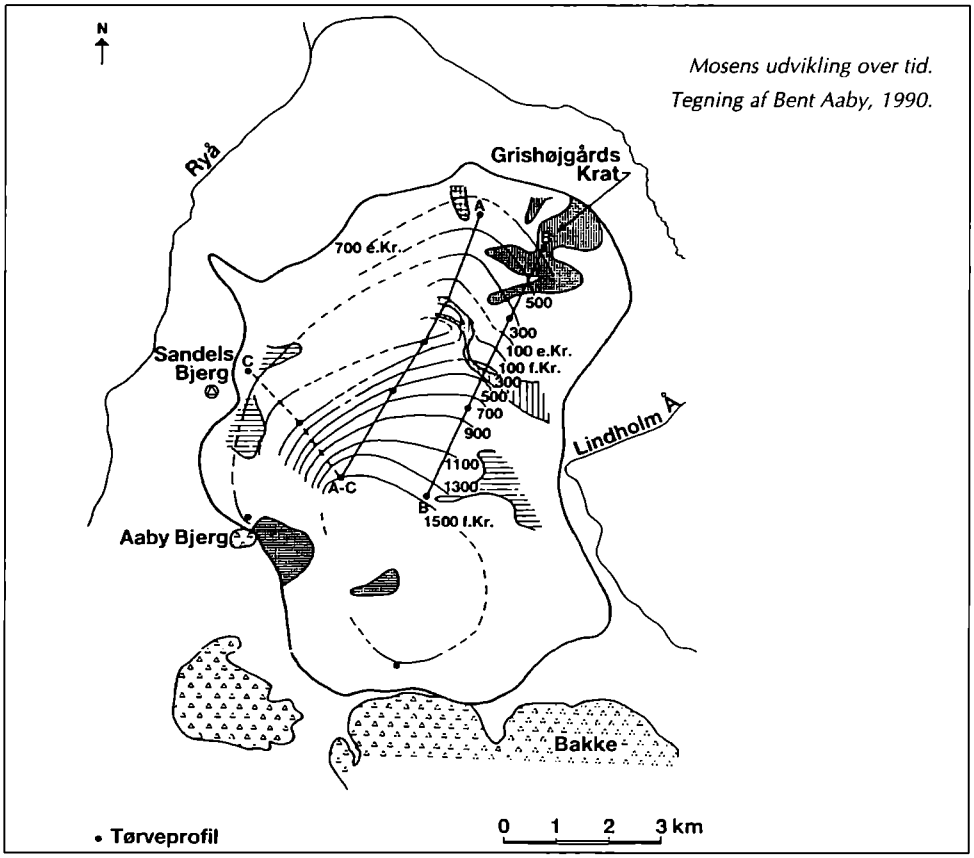

Mere "skematisk" ser dannelsen af mosen således ud:

År 1.600 før Kristus: Litorinahavet trækker sig tilbage.

År 1.500-500 før Kristus: Skovtørv, kærtørv, sumptørv. Mosen etableres i den sydlige del af området og breder sig herfra mod nord. Minerotrophe tørvetyper dannes under indvirkning af næringsrigt grundvand. Desuden tilføres mineraler fra den underliggende mineraljord af organismer. Tørvetypen afhænger af den lokale vegetation og grundvandsforhold.
Tykkelse: 0-110 cm. Anvendelse: Brændsel. Reserve: 24 mill. m^3.

År 600 før Kristus til 600 efter Kristus: Højmose-tørv. Mørk, stærkt omsat. Højmosen opstår, efterhånden som plantevæksten afskæres fra næringsstoffer fra grundvandet. I løbet af disse 1.200 år dækkes den sydlige del af mosen af højmosevegetation med blandt andet tuekæruld, hedelyng og klokkelyng. Højmosetørven fra denne periode er mørkt brunt og stærkt omsat. Tuekæruld er meget modstandsdygtig og danner et karakteristisk, sejt materiale. Tykkelse: 0-145 cm (findes kun i mosens sydlige halvdel). Anvendelse: Jordforbedring. Reserve: 9 mill. m^3.

År 600-800 efter Kristus, nutid: Højmosetørv, lys, svagt omsat. Klimaforandringer bevirker, at højmosetørven ændrer udseende, og der dannes en lys tørv af svagt omsatte plantedele. Tykkelse: 0-250 cm. Anvendelse: Jordforbedring. Reserve: 28 mill. m^3.

En kulstof-14 datering af tørven har vist en årlig højdetilvækst på ca. 1 mm. I de senere år er der sket en forøgelse af indholdet af kvælstof i regnvandet. Dette har bevirket, at den næringsmængde, der gennem regnvandet når til højmosen, er øget, og dette har igen bevirket, at der er skabt basis for tilstedeværelse af planter, der tidligere ikke kunne trives på højmosen – eksempelvis gederams. Hundekød er betegnelsen for det øverste meget bløde og fugtige lag af mosen, som dannes, når visse sphagnum-arter dør.

Vildmosen ligger i en stor flad skål med 15 km i tværmål. Siden statens opkøb i 1921 og den igangsatte dræning er overfladen sunket med op til ca. 2,5 meter.

Tværsnit af mosen. Tegning af Bent Aaby, 1989.

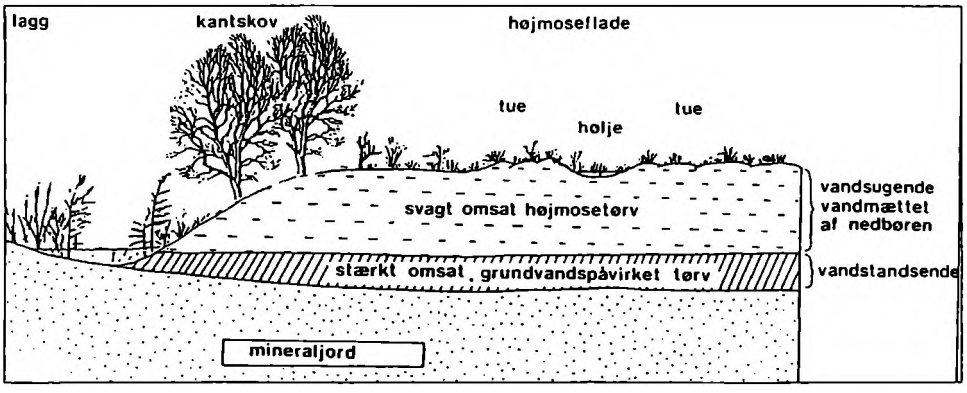

Hvem ejede denne store, utilnærmelige mose?

Inden vi ser på, hvad der er sket med Store Vildmose i nyere tid, vil det være formålstjenligt at se på "ejerforholdet" til mosen. Mosen blev først matrikuleret 1844, længe efter det øvrige land, der som tidligere nævnt allerede var begyndt at blive matrikuleret i 1688. Dette var naturligvis også en af årsagerne til den tilbagevendende strid om menigmands ret til at bruge mosen og dens ressourcer til eget brug. Det vil sige skære ris, samle bær samt grave tørv, både til brændsel, men også til byggemateriale.

I 1807 begyndte staten at gøre forarbejdet til den nye matrikulering. Og i 1810 lod Rentekammeret mosen opmåle og kortlægge, så godt det nu var muligt dengang, uden at dette gjorde en ende på spørgsmålet om mosens retslige tilhørsforhold. Da en egentlig matrikulering fandt sted i 1844, blev spørgsmålet om ejendomsretten til mosen igen rejst. Staten anså mosen som alminding, altså krongods. At kongen havde meget store beføjelser helt op i begyndelsen af 1800-tallet, ses blandt andet ved, at jagten i Hjørring Amt med få undtagelser nær var kongens. Den var dog blevet bortforpagtet i en 10-årig periode. Det anføres, at jagten på jordlodder, der ikke var indhegnet ved selvejergårde, også var kongens. Der fandtes dengang i 1820'erne blandt andet en del oddere og pomeransfugle, som var yndede mål for jægerne.

Det var dengang ikke ualmindeligt, at en bonde gik på krybskyttejagt på sin egen jord, især efter harer. Der nævnes eksempel på, at en bonde ved at plante kål fra køkkenhaven og et stykke ud i marken kunne lokke harer til og skyde 30 til 40 harer på en uge. Tidligere havde en sådan bonde nok betænkt sig mere end én gang, inden han havde lavet denne "genistreg." Efter lov af 1558 skulle menigmand, der havde skudt en hjort, en ræv eller en hare, have sine øjne stukket ud.

Således blev Niels Christensen fra Røgild, der ligger lidt vest for det lille bysamfund Fristrup sydvest for Åbybro, den 7. marts 1626 dømt for at have taget en ræv, der var blevet skudt. For dette tyveri idømtes han til at betale 3 mark. Dette havde måske nok været til at leve med for den stakkels Niels Christensen, men hvad værre var, så var det også ham, der havde skudt ræven, og her var dommen altså ganske anderledes hård. For denne ugerning lød dommen, der blev afsagt en uge senere, nemlig den 14. marts 1626:

"Da Niels Christensen er krybskytte og af almuen, skal han have øjnene stukket ud." Man kan ikke undgå at bemærke formuleringen: ... og af almuen! Dette blev dog ændret ved "Danske Lov" i 1683, hvor straffen blev ændret til slavearbejde i tre år.

Det eneste vildt, menigmand måtte nedlægge uden straf, var ulve. Jo, jo, man var ved at blive civiliseret i Danmark! Det var nu heller ikke længere tilladt en ægtemand at dræbe en anden mand, hvis han fandt ham på besøg hos konen. Det havde ellers været tilladt efter Valdemar Sejrs "Jyske Lov" fra marts 1241 og altså helt frem til den 15. april 1683, hvor "Jyske Lov" erstattes af Christian 5.s Danske Lov.

Et andet forhold, som i 1683 påvirkede dagligdagen for den enkelte borger, men som dog var af mindre dramatisk art, var, at man dette år fik en forordning om, hvordan man måtte gå klædt. Eksempelvis måtte man ifølge denne nye forordning kun bære kniplinger og blomstret silkestof, hvis man tilhørte en rangklasse. Politiet skulle sørge for, at loven på dette punkt blev overholdt. Man kunne jo ikke have, at almuen gik for fint klædt!

Nå, men alt dette var et sidespring, det var Vildmosen, vi kom fra: Den 4. april 1807 sendte Rentekammeret en skrivelse til landvæsenskommissionerne i Aalborg og Hjørring Amter, om at få afgjort hvor vidt kongens rettigheder strakte sig i mosen. Dengang så Store Vildmose som nævnt ganske anderledes ud end i dag: Vildmosen opfattes som et "tågeland." Blandt

andet fordi der grundet den til stadighed fugtige overflade næsten altid hang en tåge over mosen, samt at dens midte var utilgængelig og ubekendt.

Man mente, at tørvedannelsen havde nået en dybde af 7,5 alen, og området menes at dække et areal på 12.000-13.000 tdr. land. I forbindelse med Rentekammerets skrivelse dette år (1807) afholdtes der et landvæsenskommissionsmøde, der skulle prøve at få et overblik over mosen og dens beskaffenhed.

Man nøjedes med at bestige Sandelsbjerg og herfra skue ud over det store buede areal. Man mente, at mosen engang havde været havbund, hvilket jo siden hen er bekræftet. Man antog også, at mosen måtte være fastere inde mod midten, da det formodedes, at en del af vandet i randområderne skyldtes Ryås vand, der flere steder var med til at skabe gyngende kær. Denne vurdering kunne i visse tilfælde være rigtigt, hvilket jeg tidligere har været inde på i beskrivelsen af åen i 1828.

Men mere generelt er det dog ikke helt rigtigt, da den urørte mose er vandfyldt så at sige helt til overfladen. Selv om sommeren er den, til trods for til tider lang tids tørke, fugtig tæt under overfladen. Ved tøbrud om foråret bliver den, da den allerede er mættet af vand, ofte omdannet til en "sø," og overfladevandet vil derfor i udkanten af mosen forsøge at løbe væk fra den kuppelformede overflade, som mosen danner. Dette bevirker, at randområderne bliver mere sumpede grundet dette smeltevand, og at overgangen mellem åen, der er gået over sine bredder, og smeltevandet fra mosen udviskes.

At der var værdier for datidens bonde i mosen ses af, at der i den meget strenge vinter 1826-1827 blev hentet flere tusinde læs græs inde på den frosne mose. At der virkelig var tale om et efter datidens forhold næsten uoverskueligt område, ses også af, at selv om der i randområderne efterhånden var blevet opdyrket småbidder af mosen, så lå resten som et stort truende ingenmandsland. I begyndelsen af dette århundrede kunne ældre beboere i randområderne fortælle, at intet menneske i deres barndom turde gå ud i mosen. De få, der trodsede farerne i mosen, vendte ofte ikke tilbage, men blev offer for de mere eller mindre bundløse huller og luner, der fandtes mellem tuerne. Der var eksempler på, at man havde hørt råb om hjælp inde fra mosen, men ingen turde gå derud for at hjælpe den nødstedte af frygt for at dele skæbne med staklen.

Og at risikoen bestemt var til stede, bevidner følgende sandfærdige beretning, som stammer fra 1906, om:

> "Båvs Niels" (bukse-Niels), hvis borgerlige navn var Niels Christian Pedersen, boede i Overmosen, som ligger lige inden Luneborg, når man kommer fra Nørrehalne ad Engvej. Han skar ris i mosen til fletning af kurve, som blev solgt rundt om på gårdene. Den 24. marts 1906 var han og hans 32-årige søn, Jens, ude i Vildmosen netop i dette ærinde. Det fortælles, at de gik og skar risene lidt nord for Biersted. Da det blev aften, skulle de se at komme hjemad. For at komme til Overmosen skulle de gå mod nordøst. Men undervejs blev de overrasket af en snestorm og gik vild, så de i stedet gik mod nordvest ud i retning af Sandelsbjerg. Og man så dem aldrig mere. I lang tid vidste man ikke, hvor man skulle lede efter deres jordiske rester. De lokale folk prøvede at arrangere en eftersøgning kort tid efter, at de var forsvundet, men man kunne intet stille op mod naturens lune.

Mand og mand imellem gik snakken om, at Niels' kone måske skulle have haft en finger med i spillet ved mandens og sønnens forsvinden. Rygterne blev efterhånden så stærke, at man fra politiets side begyndte at undersøge denne mulighed, og længe nærede man vel mistanke om, at denne teori var rigtig.

Da det blev sommer, blev et kompagni soldater udkommanderet. Også de opgav hurtigt i det uvejsomme område. De ville ikke risikere at dele skæbne med Niels og hans søn. Det blev vinter og forår igen, før noget skete.

Da er en skytte ved navn N. Miller sammen med købmand Jochumsen fra Åby ude i mosen, hvor de gør et makabert fund, der senere afstedkommer følgende notits i kirkebogen den 16. april 1907: "Man finder i den del af mosen, der hører til Aaby sogn ... et kranium som efter forhørene, der afholdtes, anses for at tilhøre Niels Christian Pedersen."

Hans begravelse noteres til den 23. juni 1907.

Først året efter den 24. juli 1908 finder man resterne af sønnen Jens, hvis begravelse sættes til den 2. august 1908.

Totalt gik der altså næsten 2,5 år, inden dette drama fandt sin afslutning. "Båvs Niels" og sønnen Jens blev begravet på Biersted Kirkegård ikke så langt fra det sted, hvor de skar ris. Gravstedet er nu sløjfet, men mindepladen står endnu på sin betonsokkel midt i første række blandt de gamle gravsten ved det østlige kirkedige.

Et andet til tider stort problem for de første pionerer ved mosen var de hyppige brande. Disse skyldtes ofte tobaksrygning eller forsøg på at svide lyng og mose. Helt tilbage omkring 1745 brændte det i mosen i syv år i træk, og en del hjem gik til i den forbindelse. Også i nyere tid var risikoen ved brande stor. Dette skyldtes blandt andet, at husene ved mosen ofte var lavet af tørv. Forfatteren C.A. Thyregod skrev i 1890 efter et besøg hos en mosebonde: "Husets vægge var af splittørv og ca. 3 alen tykke for neden. Der er kun to rum i huset, et til folkene og et til to geder. Indermurene var af skæretørv og pudset i ler. Arnestedet, der tjente som kakkelovn, var af tørrede, ubrændte lersten."

Tænk hvilken udvikling der er sket på 100 år. Ja, den største del af udviklingen fandt vel egentlig sted de første 50 år efter denne beretning. Også i nyere tid har der være en del større og mindre brande i mosen, hvoraf den største var i maj 1950, hvor der brændte ca. 500 tdr. uopdyrket jord i den sydlige del af mosen. Den 8. juli 1807 mødtes kommissærerne og lodsejerne, selvejerbønderne samt birkedommer N.W. Møller og godsforvalteren på Birkelse. Disse påstod, at staten absolut ingen ret havde til mosen.

Den 10. februar 1808 skrev kammeradvokaten til Rentekammeret, at dele af mosen vel var vundet i hævd af lodsejerne, men at han ikke kunne gå ind på alle deres fordringer. I 1810 lod Rentekammeret mosen opmåle og kortlægge. På grund af Englandskrigen var der nu en pause i dette stridsspørgsmål. I 1827 sker der igen noget i sagen, da en selvejerbonde søger staten om muligheden for enten at leje eller købe en parcel i mosen. For, som han skriver i sin begrundelse: "Vildmosen er ikke tildelt nogen mand især, men ligger til fælles afbenyttelse." I årene 1833-39 afholdes 22 kommissionsmøder med mange tingsvidner om mosen. Nogle vidner mener, at mosen er alminding, krongods, men flertallet mener, at den tilhører lodsejerne.

Den 5. april 1839 falder kommissionsdommen, hvorved kammerherre Skeel, Birkelse, Niels Glerup fra Vang Hovedgård, Morten Larsen fra Rødslet samt selvejerbønderne i Ultved, Tylstrup, Vadum og Biersted får mosen tilkendt.

Den 15. juni 1843 falder højesteretsdommen, som stadfæster kommissionsdommen fra 1839, og en flere århundreder lang strid er tilendebragt.

Mosen opdyrkes

Allerede omkring 1830, altså inden man så at sige "havde papir på mosen," begyndte Stamhuset Birkelse at grave en tre alen bred grøft omkring den del af mosen, som man mente, Stamhuset ejede. Hvilket var ca. 4.600 ha af mosens samlede areal på ca. 6.000 ha.

Nu var dette tiltag dog ikke det første, der blev gjort for at afvande et fugtigt område. Allerede i 1805 fik Chr. Møller, Saltumgård, ideen til at afvande 700-800 tdr. land i Alstrup og Saltum Sogne. (I øvrigt samme år som H.C. Andersen blev født i Odense).

Området var blevet interessant i forbindelse med udskiftningen det år. Da Møller havde været så uheldig at få det mest våde stykke af det nævnte store areal, var han klar over, at han for at få gavn af det måtte forsøge at sænke vandstanden på arealet. Efter en del genvordigheder og efter at have bygget en dæmning ned mod Ryå lykkedes det ham, i samarbejde med de øvrige ejere af de 700-800 tdr. land, at få arealet udgrøftet og dermed vandstanden sænket. For sin store indsats på dette område fik han i 1811 Landhusholdningsselskabets 1. sølvmedalje med følgende påskrift: "For skadende Vands Afledning."

For mosens vedkommende kom en af de første planer om at afvande den helt tilbage til den 15. november 1804, hvor kaptajn og landvæsenskommissær A. Møller foreslog at grave en kanal ned gennem mosen, startende øst for Gammel Hammelmose, gående sydover, vest om Vesterhalne og ud i Limfjorden øst for Haldager. Grøften skulle forsynes med tilstødende åbne dræningsgrøfter og skulle kunne afvande og "frugtbargøre" 20.000 tdr. land.

Den 29. december samme år gik amtmand Emanuel Blom i Hjørring imod denne plan og foreslog i stedet, at afvandingen af mosen skulle ske gennem Ryå. Han fik i 1806 medhold i denne ide af professor G. Begstrup, der dette år var oppe for at se på forholdene. Den 6. marts 1807 indgav han derfor et sådant forslag til Den kongelige Kanaldirektion.

En anden gennemgribende plan om at afvande mosen kom i 1859 fra en toldforvalter i Frederikshavn ved navn F.H. von Holstein. Han mente, at det var muligt ved hjælp af et kanalsystem med sluser og pumper at forvandle ca. 10.000 tdr. land af mosen til agerjord.

Han forhandlede med Stamhuset Birkelse, der var indstillet på at sælge ca. 8.000 tdr. land af mosen for 30.000 rigsdaler. Hele foretagendet skulle efter Holsteins plan finansieres ved hjælp af aktietegning med en nominel værdi på 500 rigsdaler. Disse penge skulle forrentes ved hjælp af tørveproduktion samt betalt græsning for ungkreaturer og får. Han forsøgte at rejse kapital fra personer, der mente at kunne tjene penge på de ca. 1.000 arbejdere, man mente skulle være med i kultiveringen af mosen, samt den bebyggelse, der efterfølgende var planer om at lægge i mosen. De personer, der var tale om, var ejere af bagerier, teglværker, møller og brændevinsbrænderier. Han havde i 1862 også fået kontakt med nogle pengestærke englændere, som var meget positive over for hans planer.

Lige fra starten har Holstein forbeholdt sig ret til selv at varetage det rent administrative arbejde med at få denne plan op at stå. Han har dog åbenbart problemer med at styre denne side af sagen, for den 13. september 1862 bliver han suspenderet fra sit embede på grund af

"kassemangel," med andre ord: Han har lånt af kassen. Han forsøger at flygte, men bliver pågrebet og sat i arrest. Beviserne mod ham er meget belastende, og med hans "udtrædelse" af ideen, falder hele planen til jorden.

I 1879 fremlagde Dalgas fra Hedeselskabet, der var blevet dannet i 1866, en plan sammen med Stamhuset om udnyttelse af mosen. Man startede med at trække en linie fra Åby til Hammelmose, fra hvilken man solgte lodder til tørvegravning. Når tørvene var gravet bort, anlagde man vej i bunden af disse tørvegrave og den lige vej i den vestlige del af mosen: Dalgasvejen/ Tagmarksvejen, blev dannet på denne måde.

Senere havde man planer om at lave papir af mosen, og i 1911 dannedes et selskab, som ville lave briketter, begge ideer løb dog ud i sandet. Hvad var så grunden til, at man begyndte at udarbejde planer om udnyttelsen af blandt andet Store Vildmose og Lundergård Mose.

Der har givetvis været flere årsager, men én af dem finder man ved at læse indledningen til "Plan til kultivering af Store Vildmose med Lundergårdsmose med kanalforbindelser med Limfjorden" fra 1891:

"Det vil være almindelig bekjendt, at Holland i 250 år har drevet mosekultur og har opdyrket ca. 400.000 tdr. land af en højmose med et sådant held, at det for tiden udgør noget af det bedste agerbrug i Europa, og da Tyskland i de sidste 30 år har fulgt i hollændernes spor og driver mosekultur med samme heldige resultat, turde dette være tilstrækkelig bevis for, at de store mosedrag i Aalborg Amt i nærheden af Limfjorden, ca. 15.000 tdr. land, bør gøres frugtbringende, for at afgive føde og klæder til den mængde småkårsfolk, der nu til stor skade for vort fædreland udvandrer til Amerika."

Også et engelsk firma var fremme med planer om at udnytte dele af mosen til tørvekul, papir, sprit med videre. Lejemålet blev indgået med Birkelse i 1912. Grundet blandt andet Første Verdenskrig blev disse planer ikke til noget, og lejemålet blev opsagt 1920.

Ved Første Verdenskrigs start 1914 blev der problemer med at skaffe brændsel fra udlandet, og man vendte atter øjnene mod Vildmosen. I sommeren 1915 blev der således skåret flere tørv i mosen end på noget andet tidspunkt. Fra statens side begyndte man igen at interessere

Der køres mergel til mosen.
(Venligst udlånt af Thise lokalhistoriske Arkiv).

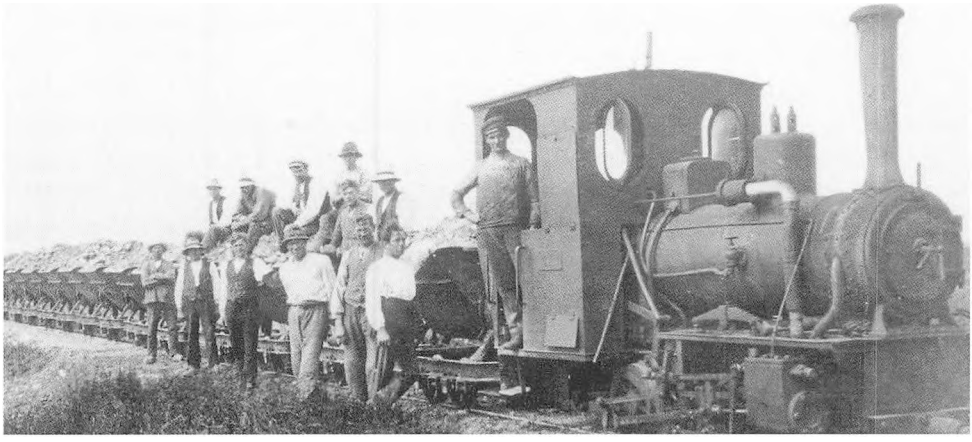

sig for muligheden af at udnytte Vildmosens areal på en mere centralstyret måde. Dette bevirkede, at professor T. Westermann, der på dette tidspunkt var formand for Statens Planteavlsudvalg, på foranledning af kontorchef H.C. Larsen udarbejdede et forslag til udnyttelse af mosen.

Den 5. november 1917 afleverede han sit arbejde til Landbrugsministeriet, som nedsatte et udvalg til at behandle sagen. Dette udvalg modtog den 25. februar 1918 oplysninger fra Tylstrup Forsøgsstation, hvoraf det fremgik, at det med fordel kunne lade sig gøre at kultivere mosen. Allerede den 5. marts samme år forelagdes et forslag i Folketinget, om at staten skulle opkøbe, ekspropriere, op til 5.000 ha af Store Vildmose til udnyttelse ved offentlig og privat initiativ. Den 7. marts blev lovforslaget vedtaget, og startskuddet var hermed givet, til at kultiveringen af mosen kunne tage sin begyndelse.

Stamhuset Birkelse skulle afhænde 2.800 ha af sit område af mosen mod en betaling på 250 kr. pr. ha. Dette areal svarede til ca. 60% af Birkelses daværende besiddelser i mosen, så Stamhuset Birkelse ejede på dette tidspunkt ca. 75% af den samlede Store Vildmose.

Som grundlag for geologiske undersøgelser af mosen, blev der foretaget 2.000 boringer, inden staten i 1920 købte dele af mosen, og Vildmosekommissionen blev dannet.

I 1935 havde man kultiveret 1.500 ha. Det meste var sket under ledelse af forsøgsleder I.P. Jacobsen, der døde i 1934, og af hvem der ved nordsiden af rundkørslen ved Luneborg Kro i dag er rejst en mindesten, og hvis navn også er at finde ved Kongenshus Mindepark nord for Frederiks på vejen mellem Viborg og Herning.

Man havde startet kultiveringen af mosen i det nordøstlige hjørne oppe mod de såkaldte Gåse Luner (navnet efter de hundredvis af grågæs, der på det tidspunkt holdt til der), omkring det sted, hvor Luneborg Kro ligger i dag. Kroen er i øvrigt resultatet af en ombygning af en embedsbolig, som Vildmosetilsynet byggede til arbejdsformand P. Rolandsen.

Der findes stadig et af de træhuse, som malkerne boede i. Foto: Helge V. Qvistorff.

I årene 1923-25 blev Lunefennerne tilsået. 1927-28 fulgte Ørnefennerne efter, og i 1933-35 blev Sandels- og Damfennerne tilsået. Ordet "fenne" er synonym for "udgrøftet eng og græsgang," lidt mere bredt kan man vel sige "drænede græsningsarealer." For at neutralisere den sure jord i mosen brugte man fra starten pulveriseret kalk fra kridtgravene ved Aalborg-området. Forsøg viste dog, at mergel var bedre. Mergel er lerblandet kalk, som findes mange steder i området som naturlige aflejringer fra den tid, hvor området var dækket af hav.

Merglen skaffede man fra et utal af små og store mergelgrave, hvoraf den største var ved de mergelforekomster, der fandtes ved foden af Biersted Bakker. Man etablerede et smalt jernbanespor fra mergelgraven ud i mosen, hvor den skulle bruges. Efter datidens forhold var det store gravemaskiner, der gravede merglen og læssede den på tipvogne, der trukket af et lille damplokomotiv leverede merglen ude i mosen. Her blev den tippet af og spredt med håndkraft. For den, der har stået med en klump mergel i hånden, synes det noget nær umenneskeligt dag ud og dag ind at skulle sprede dette ved hjælp af en skovl. Og det var ikke små mængder, der skulle bruges: 70 m3 pr. ha. Derefter gødede man med 300 kg NPK gødning og 200 kg svovlsur kali pr. ha. Så det var enorme mængder, der skulle spredes ud over de store arealer.

Under statens ledelse blev 3.500 ha mose opdyrket og tilsået med græs. Nogle af disse græsarealer blev lejet ud til landmænd eller kreaturopkøbere, der satte deres kvier eller køer på græs her. Dette store græsareal husede i årene efter helt op til 5.000 dyr hver sommer. For køernes vedkommende gav dette naturligvis et problem med malkning. Til dette formål ansatte man malkere. Det var typisk jordløse landarbejdere, der søgte disse jobs om sommeren. Man flyttede ganske enkelt ud til fennerne med hele sin familie. Som beboelse til disse familier opførtes der nogle meget beskedne træhuse, der i størrelse kun lige gav dem husly og et sted at sove. "Den høn-hus vil A faneme et bo i," som en af malkerne, "Thybo-Aksel," udbrød, da han så det lille træhus. "Thybo-Aksel" og hans kone Andrea var noget højere, end folk var flest, og huset var ikke så stort, at de kunne have deres senge deri.

Livet som malker var, ifølge en beretning af Aksel Ejgild Pedersen, meget ensomt. Dagene startede klokken 01.00 med at malke de ca. 80 køer, som hans forældre var blevet ansat til at malke, da de skulle være færdige med at malke første gang, til mælkebilen kom for at hente mælken klokken 06.00. Eftermiddagsmalkningen startede klokken 14.00. Hele familien hjalp med malkningen, så et sådan liv har næppe været andet end at arbejde og sove.

De forskellige handlende fra omegnsbyerne var naturligvis klar over, at der her lå et marked, som skulle plejes. Derfor var der flere, der arrangerede landture ud i området. Bagere og købmænd kom derud med deres hestetrukne vogne og solgte daglige fornødenheder til disse malkere. Staten forsøgte sig med fåreavl på nogle af fennerne. Disse forsøg faldt dog ikke heldigt ud, da der udbrød sygdom blandt fårene, og man opgav derfor hurtigt disse forsøg. Nu kan det måske undre nogle, at man opgav, fordi der udbrød sygdom. Årsagen er denne, at man dengang ikke vidste ret meget om sygdom blandt får. Det betød, at man stod relativ magtesløs, hvis et får blev syg. Ja, helt op i 1950-1960'erne var der mange ældre praktiserende dyrlæger, hvis viden om sygdomme og deres behandling hos får var meget begrænset.

Staten havde ansat fire opsynsmænd i mosen. Deres opgave var blandt andet at tælle dyrene hver dag samt at sørge for, at de havde vand. Næppe nogen egn i landet har skiftet ansigt i så høj grad som Store Vildmose, hvor der i forbindelse med kultiveringen er anlagt 50 km vej, gravet 400 km åbne grøfter og nedlagt 800 km drænrør. Ved starten af kultiveringen af mosen var den på ca. 6.200 ha.

I 1934 blev der oprettet et mejeri ved de opdyrkede arealer i mosen. Fra 1933 til 1966 betød afvandingen af mosen, at overfladen sænkede sig med ca. 1 meter. Dette skyldes, som jeg har været inde på tidligere, at den urørte sphagnum-mose er vandfyldt så at sige til overfladen. Når man drænер en sådan mose, vil resultatet af bortledningen af vandet bevirke, at overfladeniveauet sænkes i takt med, at vandet bortledes.

Det er givet, at en så voldsom ændring af et områdes naturlige beskaffenhed vil afstedkomme ændringer i områdets artssammensætning inden for flora og fauna. Dette skete da også her. Da man påbegyndte afvandingen af mosen, skete der en stærk forurening af Ryå med en kraftig tilbagegang af blandt andet fiskebestanden til følge. Ligeledes menes den tidligere omtalte plante, multebær, at være udsat for en kraftig reduktion netop i forbindelse med afvandingen. Blot for at nævne et par eksempler.

Kommunedyrlæge P. Grinsted, Aalborg, fik den ide, at De landøkonomiske foreninger i Nordjylland som led i bekæmpelse af den meget udbredte kvægtuberkulose skulle benytte dele af Vildmosen som isoleringsanstalt for de vanskeligt stillede landmænd.

Vildmosekommissionen fik bemyndigelse til at rette henvendelse til De danske mejeriforeningers Fællesorganisation. I 1935 enedes man om, at organisationen skulle forpagte 1.500 ha, hvor staten opførte 19 staldgårde med knap 40 ha jord til hver, samt en central "administrationsgård." Centralgården har indtil efteråret 2002 fungeret som økologisk jordbrugsskole, ligesom den huser en naturskole under Åbybro Kommune.

Til tider var der op til 3.000 tuberkulosefri kvier opstaldet her. Da stankelbenlarver ødelagde græsarealerne, blev det hele for dyrt for De danske Mejerier, og Statens Jordlovsudvalg overtog driften. Tiden løb efterhånden fra denne foranstaltning, der som nævnt primært var etableret for at hjælpe det nødlidende landbrug med at få bugt med den ødelæggende kvægtuberkulose, så i 1953 nedlagde man denne funktion, og Centralgården forpagtedes til Statens

Bageren er her klar til at tage på landtur. (Venligst udlånt af Thise lokalhistoriske Arkiv).

Til venstre: Kærulden er karakteristisk for højmosen. I de senere år har den atter bredt sig meget til stor glæde for den, der færdes i mosen. Til højre: Klokkelyng er også en karakteristisk plante for mosen.

Når man ser kærulden på tæt hold, kan man måske forstå,
hvorfor man tidligere anvendte den som fyld i dyner.

Fra Birkelse Hovedgårds eget fasaneri bliver der udsat mange fasaner i Store Vildmose. Selv om der bliver drevet en del jagt på fasanerne, er bestanden stor.

Ænder i en sø ved Store Vildmose.
Foto: Helge V. Qvistorff.

forsøgsvirksomhed i Plantekultur, og staldgårdene overgik efterhånden til selvstændige landbrug. For en nærmere gennemgang af hele dette forløb, kan der i øvrigt henvises til Vildmosemuseet, der ligger i udkanten af Brønderslev, og som på bedste vis illustrerer dette spændende kapitel af Store Vildmoses historie.

I dag er de store vidder med græsarealer i meget vidt omfang, især syd for vejen, der går tværs igennem mosen fra vest mod øst, afløst af store kartoffelmarker. Man fandt nemlig ud af, da staldgårdene overgik til privateje, at jorden var fortræffelig til netop denne afgrøde, så i dag er området vel mest kendt for denne. Selv om kartoflen første gang blev dyrket af en dansker i 1759, så menes denne afgrøde ikke at være kommet til Hvetbo før omkring år 1800, og i større stil blev den først avlet i 1827 af den daværende ejer af Bundgård, Jermin.

Siden kultiveringen af mosen startede, er der sket en generel sænkning af moseoverfladen på op til 2,5 meter. Eksempelvis måtte man i de ti år, der gik, fra Centralgården blev bygget i 1935 til 1945, bygge tre ekstra trin til den trappe, der fra hovedbygninger på gården fører ud i haven. Det berettes da også, at moseoverfladen ved århundredskiftet var så høj, at man ikke fra Åbybro kunne se Thise Kirke, hvilket i klart vejr ikke er noget problem i dag. Så overfladesænkningen har været noget meget mærkbart og konkret, som man gennem årene har været nødt til at forholde sig til.

Overfladesænkningen er sket blandt andet gennem den almindelige afvanding, men samtidig er der også forsvundet en betydelig tørvemasse gennem en langsom forbrænding/formuldning eller iltning, grundet den forbedrede udluftning og den derved ændrede sammensætning af mikrofauna og -flora, nu hvor planteresterne ikke længere er "konserveret" af det tidligere så sure vand. Målinger har vist, at der derved årligt forsvinder organisk substans svarende til 6-7 tons kulstof pr. ha, hvilket svarer til, at tørvelaget må anses at være forsvundet om 100-150 år.

Det vil sige, at vi mennesker til den tid – på ca. 200 år – har fjernet/ødelagt det, naturen har brugt ca. 2.000 år på at "skabe." Alt sammen primært begyndende med statens opkøb og efterfølgende opdyrkning af området.

Jeg vil ikke her komme med en længere "klagesang" over det allerede skete, det ændrer trods alt intet, blot mane til forsigtighed og omtanke med hensyn til de beslutninger, der fremover træffes i civilisationens navn, og som på den ene eller anden måde involverer naturen.

I Amerika er alting som bekendt meget større end her i landet. I 1853 var der ca. 60 millioner bisonokser på den amerikanske prærie. 30 år senere i 1883 var der ca. 3.000 tilbage. Det vil sige, at der døgnet rundt i disse 30 år i træk blev dræbt op mod 250 dyr hver time, blot fordi man fik lov.

Hvad har dette med danske forhold at gøre, kunne man spørge. Umiddelbart intet. Og dog. Det er endnu et eksempel på, at hvis der ikke er naturelskere, der vil råbe "vagt i gevær," når man ser naturen blive tilsidesat, så bliver den altid den tabende part, når mennesker lader sig gribe af tanken om hurtig mammon, eller udelukkende har "udviklingen" som handlingsparameter for sine beslutninger.

Som en kendt tv-medarbejder, Søren Ryge Petersen, i en anden sammenhæng har sagt: "Mennesket har ikke just udmærket sig ved fremsynethed, når det gælder om at udnytte naturen."

Uden på nogen måde at ville påstå, at Poul Jensen, tidligere sekretariatsleder ved Pandrup Kommune, mener det samme som jeg med hensyn til Store Vildmose, vil jeg tillade mig at gengive en del af hans efterskrift fra hans artikel om Saltum Bakkeø:

".. Jeg lytter til havet, der koger bag klitten i vest. Jeg ser på de drivende skyer, der dukker op i kimingen, hvor himmel og hav mødes. Jeg ser på bakkerne, på naturen omkring mig og på kvæget, der græsser i bunden af dalen, og finder glæde over det uforanderlige, der er i disse indtryk. Indtryk, der har været de samme gennem tusinde år, i generation efter generation ...."

I Flora og Fauna fra 1938 skriver Kristine Pedersen og P. Kaad i forbindelse med deres studium af floraen i nogle krat i randen af Store Vildmose:

"I Store Vildmoses sydvestlige Hjørne ligger Aaby-Bjerg. "Bjerget" hæver sig kun 13 meter over Havet, men alt er jo relativt. Til den ene Side ser man det flade Landskab, og til den anden Side breder Vildmosen sig. Før Fræseren havde talt sit Sprog, kunde man en Junidag sidde inde på Skrænten og se Kærulden bølge for Vinden over de, som man syntes, endeløse Strækninger. Nu ligger Fenne ved Fenne og Gaard ved Gaard, og kun et lille stykke af Mosen er bevaret som saadan. Hvor meget dette Arbejde samfundsmæssigt set vil betyde, er ikke let at sige; men et Stykke storslaaet, dansk Natur er gaaet til Grunde."

Steen Steensen Blicher (1782-1848) skriver i 1838 i "Fra Hamborg til Skagen" blandt andet: "Det kan være muligt, at du tager Vildmosen fra den landoeconomiske og statsoeconomiske Side! At du vil raabe og skrige: 'Hvorfor ligger her en heel Qvadratmiil til ingen Verdens Nytte? Hvorfor afleder man ikke Vandet, opdyrker og befolker denne Ørk med tre, fire tusinde Mennesker?' Kjere Ven! Man kan godt høre paa Dig. Du ingen Jæger er. Naar dit Project blev udført, hvad blev der saa af Tredækkerne, af Vildænderne, af Vildgæssene, af Rævene og af Urhønsene? Nei lad du kun Vildmosen være det den er! Det er ikke saa slemt at have noget Vildt imellem; man kan ogsaa blive keed af det Tamme evig og altid."

I årene 1917-18, hvor hele planen om opdyrkningen af mosen tog form, var der da også enkelte protester imod denne. Det kunne blandt andet ske ved, at der i 1917 blev vedtaget en lov om naturfredning. Disse protester blev dog aldrig taget særlig alvorligt, da man mente, at udbyttet ved at opdyrke mosen var så stor, at man valgte at sidde disse overhørig. Da man var i fuld gang med opdyrkningen, fremkom der dog et ønske om at bevare et par mindre områder upåvirket af opdyrkningen. Man forsøgte da også herpå, men måtte dog opgive, da den voldsomme sænkning af vandstanden, der fandt sted i forbindelse med dræningsarbejdet, bevirkede, at det ikke var muligt at bevare disse områder intakte.

Mosens fugle og planter

For den, der måtte være interesseret i dette forhold, kan det nævnes, at mosens særlige forhold bevirker, at der i og omkring mosen er et rigt varieret fugleliv.

Vildmosen ligger på den vestligste af de to store trækruter op over Vendsyssel til Den skandinaviske Halvø, og området er i denne forbindelse en vigtig rasteplads.

I områderne med åben vand samt langs de forskellige vandløb findes der så forskellige fugle som fiskehejre, isfugl, vandrikse og blishøns samt forskellige andefugle, med gråanden som den almindeligste og gravanden som den, efter min mening, smukkeste. Allerede først på sommeren ses ofte, at større eller mindre flokke af stære samles i rørskoven for at søge ly for natten.

Går man en stille aftentur langs åen, kan man også være så heldig at se odderen, når den næsten ekvilibristisk svømmer rundt i vandet for at fange fisk. I de senere år er odderbestanden omkring Ryå steget stødt, men tag ikke fejl ofte kan man på afstand forveksle en af de mange store vilde mink, der er undsluppet fra nogle af de mange minkfarme, der vel især tidligere dominerede området, med en odder. Men odderen er der, og med en god portion tålmodighed kan man være heldig at få den at se.

Nu vi har fat i de mange vilde mink, der efterhånden er blevet en del af faunaen langs åen, kunne man godt få den tanke, at de har en stor del af "æren" for, at den smaskende lyd af en fouragerende vandrotte, der tidligere var et fast akkompagnement, når man en stille sommeraften gik langs åen, er blevet relativ sjælden.

De åbne enge har bestande af engsnarrer, strandskader, bekkasiner og engpibere, ligesom man støder på viber, lærker, gul og hvid vipstjert, bynkefugle og stedvis ynglende brushøns.

Om efteråret samles mange svaner i Store Vildmose.

For vibens vedkommende er der tilsyneladende sket det positive, at bestanden er for opadgående efter på landsplan gennem de seneste 25 år at være blevet reduceret med ca. 80%.

På de tilstødende marker findes der en meget stor bestand af fasaner. Størrelsen af bestanden hænger meget sammen med, at man med jagt for øje igennem mange år har opdrættet fasaner på Birkelse Hovedgård.

Moseområderne med den ofte tætte træ- og buskvegetation har ynglebestande af spurvehøge, musvåger og i de senere år også af tårnfalke, ligesom der findes en bestand af græshoppesangere og gråsisken samt grønirisk og nattergale. Dertil kommer, at området er et vigtigt rasteområde for en række store rovfugle.

I højmoseområderne finder vi stor regnspove, mosehornugle og storspove. Derudover kan en sjælden gæst som pomeransfuglen også ses i disse områder, blot for at nævne nogle få af de fugle, der er særegne for området.

Man kan også glæde sig over, at der næsten hvert år observeres en mere eller mindre sjælden fugleart i området. Fra de seneste års observationer kan der blandt andet nævnes: Traner, fiskeørn, havørn, canadagæs, silkehejre og storke.

For nogle af disse fuglearter drejer det sig om en lille "fransk visit," inden turen går videre til ynglepladser uden for området, mens det for andre drejer sig om, at de bliver i området for at yngle. Det er i denne forbindelse spændende at se, hvorledes nye fuglearter i de senere år har etableret sig som ynglefugle i og omkring mosen.

For den, der færdes i mosen om vinteren, er det et betagende syn at se de ofte hundredtallige store flokke af sang- og især knopsvaner, der hver vinter bruger mosen som overvintringssted, borte fra ynglepladserne i det nordlige Skandinavien.

Her i mosen nyder de sammen med nogle grågæs godt af landmandens vintersæd samt af de kartofler, hans maskiner har efterladt på de vidtstrakte marker, og som efter en let gang frost er guf for enhver svane.

For en mere systematisk gennemgang af fuglelivet i området skal der henvises til tillægget bagest i bogen. For padderne findes også sjældent gode lokaliteter, hvor der træffes en del frøer, blandt andre butsnudet- og spidssnudet frø.

I mosens lyngvegetation støder man ikke uventet af og til på den eneste giftslange, vi har i Danmark, hugormen. Den, der som bekendt er et vekselvarmt dyr, har behov for at blive opvarmet af solen og ligger derfor ofte fremme på en solbeskinnet bar plet, hvorfra den hurtigt flygter, så snart den aner tilstedeværelsen af større dyr – heriblandt mennesker. Muligheden for at støde på hugorme bør dog ikke afholde den, der gerne vil gå en tur i mosen, fra at gøre dette, da risikoen for at blive bidt af en hugorm er meget ringe, samt at fornuftigt fodtøj er med til at nedsætte den i forvejen lille risiko til et minimum.

Moseområdets insektliv er kun sporadisk undersøgt, men givet er det, at de specielle naturforhold, der gør sig gældende, må afstedkomme tilstedeværelsen af unikke og sjældne arter, hvilket de få observationer, der har været i området, da også har kunnet bekræfte.

Da mosen begyndte at blive dannet ca. 2-300 før Kristus, begyndte urfugle, rådyr, ræve, harer og ulve at indfinde sig.

Ulvene var blevet meget sjældne omkring år 1600, men da Jylland i årene efter tre gange var besat af store fjendtlige hærstyrker, steg bestanden af ulve drastisk. Dette bevirkede, at der i 1677 blev ansat kongelige ulvejægere, og at der i 1681 og 1683 udkom forordninger om, at bønderne skulle deltage i ulvejagter. De blev straffet med bøder, hvis de ikke mødte frem, når herremændene kaldte sammen til disse jagter.

De sidste egentlige ulvejagter, jeg har set omtalt, foregik i årene 1754-1757. Ganske vist mener man, at ulvene forsvandt fra visse dele af Vendsyssel kort ind i 1700-tallet, men at dette skyldtes mangel på føde. Der hvor der var mulighed for at finde føde som for eksempel i skove og moser, regner man med, at de først forsvandt op mod år 1769. Det var eksempelvis tilfældet i Store Vildmose samt i de dengang meget skovrige områder omkring Den jyske Ås.

Det vides, at der i år 1742 udbrød dødelig epidemi blandt tamhunde, det er derfor nærliggende at antage, at ulvene i en vis udstrækning blev berørt af denne, og at der herigennem skete en kraftig tilbagegang på det tidspunkt.

Men ikke kun ulvene var til fare for den ensomme farende svend, også vildsvinet var et dyr, man helst undgik at møde. I de førnævnte skove var der tidligere en stor bestand af vildsvin. Så vidt vides blev det sidste skudt i Vendsyssel år 1787.

I parentes kan det nævnes, at ovennævnte år, 1677, blev et af disse, hvor man fra statens side igen udviste stor opfindsomhed med hensyn til skatteudskrivninger:

Der lægges skat på kvæg og ildsteder samt den forhadte kopskat – kop efter det tyske "kopf," som betyder hoved, og som var en skat, der pålagdes alle skattepligtige borgere med samme beløb uanset betalingsevne. To år senere i 1679 blev der også lagt skat på karosser, bærestole, parykker og ligkister af egetræ. Opfindsomheden med hensyn til at finde skatteobjekter er åbenbart af gammel dato.

Inden man igen forlader mosen, skulle man unde sig selv en tur ud ad Dalgasvejen. På de arealer, der ligger på begge sider af vejen, blev der til midt i 1950'erne gravet tørv. Dette har bevirket, at der her har udviklet sig en helt speciel vegetation. Her, hvor moselaget er bortgravet, har grundvandet haft mulighed for at påvirke den stedlige plantevækst, således at området har ændret sig fra at være typisk højmose til i dag at være domineret af blandt andet birk, bævreasp og pil, og af pilearter kan her nævnes femhannet pil, gråpil og øret pil. På de åbne områder på dette areal findes også en til tider tæt bevoksning af tagrør samt blåtop og engrørhvene.

Drejer man fra Dalgasvejen mod øst ad Sandelsvej, vil man meget tydelig kunne se forskellen mellem den del af mosearealet, hvor der i sin tid er gravet tørv, og den del, der har fået lov til at ligge uberørt hen. Ved starten af Sandelsvejen ses de afgravede arealer på begge sider af vejen, hvor den føromtalte kratvegetation med birk og pil er dominerende, derefter stiger terrænet meget brat med ca. to meter, det er hertil tørvegravningen nåede. Vegetationen ændrer sig her markant. Både nord og syd for vejen ses den oprindelige højmose, der med få undtagelser er uden træer (der findes nogle få lave birketræer hist og her samt enkelte bjergfyr). Området domineres af lave bevoksninger af klokke- og hedelyng, rosmarinlyng, kæruld, sortbær, tranebær, hvid næbfrø og tue-kogleaks samt spredte forekomster af soldug og multebær, desuden flere forskellige arter af mosser, og herunder naturligvis tørvemos.

Grunden til, at vegetationen ser således ud, er det faktum, at de planter, der vokser her, alle skal kunne klare sig med det meget næringsfattige vand, der er bundet i det underliggende materiale. Mængden af næringssalte er nemlig grundet udvaskningen meget lille, og de planter, der vokser her, må i det store hele nøjes med den næring, der tilføres gennem regnvandet.

Kapitel 16

Godtfolk og røvere i mosen

Området syd for Rendbækbroen, Toftegård, Sandelsbjerg
og Nørbjerg, røverne i Sandelsbjerg
og megen mystik i mosen.

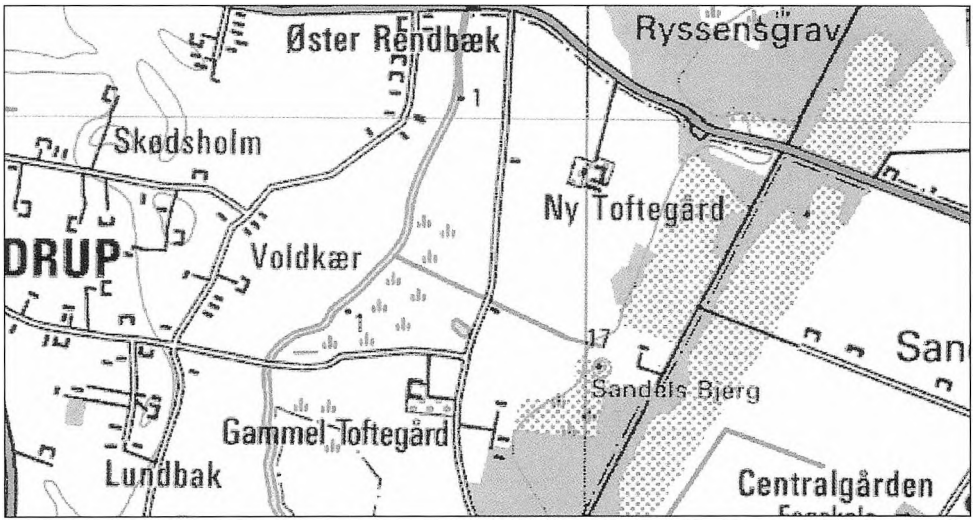

Tilbage til Rendbækbroen fortsætter turen nedstrøms til området syd for Rendbækbroen.

Umiddelbart syd for broen kommer et tilløb fra øst den såkaldte Skiveren Å. Dette tilløb er en del af det store system af afvandingsgrøfter, der blev gravet, da man i sin tid afvandede mosen.

Tidligere var dets udløb i Ryå nord for den oprindelige bro og krydsede under vejen ved det første vejkryds, man kommer til nogle få hundrede meter øst for broen.

Som noget særegent ved dette vandløb kan man se, at der med regelmæssige mellemrum i selve vandløbet er opbygget betonspærringer, som afstedkommer små vandfald. Dette er gjort for at mindske strømhastigheden, da man ellers ville have fået en erosion af vandløbets sider. Det ville have bevirket, at disse over et relativt kort tidsrum ville være begyndt at skride sammen, og afvandingseffekten ville derigennem være forringet, hvis man ikke meget ofte ville oprense vandløbet.

Grunden til, at der ikke i dag findes mange egentlige "naturlige" tilløb til åen østfra, skyldes det forhold, at den store lave flade, der udgør det gamle moseareal, fra tidlig tid af var præget af en lang række små søer, små og store bække, hvor vandet fra mosen samlede sig. Det løb derefter ud i åen. Andre steder var der, som jeg et par gange tidligere har været inde på, sik-

kert været tale om egentlige sumpområder, hvor vandet mere eller mindre nærmest sivede ud til det egentlige åløb. Denne antagelse underbygges da også af, at der i begyndelsen af 1800-tallet var flere steder, hvor der var såkaldte bredvande, og altså ikke et tydeligt afgrænset åløb, men nærmest en smal sø, som langs kanterne tonede over i sumpområder.

Da man i midten af forrige århundrede begyndte at afvande mosen, har det vel været naturligt at grave kanaler i forbindelse med de eksisterende bække og andre småløb. Det vil sige, at de naturlige vandløb, der tidligere eksisterede, i tidens løb er blevet "forvandlet" til kanaler. Af eksempler herpå kan følgende nævnes: Helledi Grøft syd for Gammel Toftegård, Skiveren nord for Ny Toftegård, Stavad-kanal syd for Tagmarken, Gammel Skiveren syd for Nielsminde på Stavad, Smækken (også kaldet Smikken) nordvest for Åbybro samt Hosbæk syd for Åbybro.

Står man på Rendbækbroen og ser mod syd, er det syn, der møder én i dag, væsentlig anderledes, end det var for ganske få år siden, hvor åen var bredere og mere kanallignende, end tilfældet er i dag.

Mod øst er de tilstødende arealer relativ tørre og ligger ved normal vandstand ca. en meter over vandspejlet. Mod vest er der lave enge, som gennem de seneste 3-4 år har presset sig længere ud i åen, således at denne i dette tidsrum visse steder har fået sin bredde reduceret med op til 1/3.

Disse lave engområder, der strækker sig hen til ca. midt mellem Rendbækbroen og den næste bro, man kommer til, Toftegårdsbroen, bliver som hovedregel oversvømmet hvert efterår og vinter, således at åen på den tid af året bliver væsentlig bredere, ja, i visse tilfælde opnår den en bredde på flere hundrede meter.

At man ofte har problemer med, at de tilstødende engarealer bliver oversvømmet, har i de seneste år givet anledning til en del kontroverser mellem amtet og de lokale lodsejere.

Problemet er dog ikke af nyere dato. Helt tilbage i 1827 foretog stiftslandinspektør Birk en opmåling af åens vandspejl og fandt ud af, at dette fra Manna til Ryssensgrav faldt fra knap 3 meter over havet til 0.85 meter over havet, mens vandspejlet på det resterende stykke ud til Limfjorden jo altså kun havde mulighed for at falde med 0.85 meter.

Når der så ved heftige regnskyl, afsmeltning om foråret eller ved stærk blæst fra sydvest presses fjordvand op i tragten ved Nørredybet og forhindrer afstrømning fra åen, vil det naturligvis være i det lave område ved Toftegårdsengene, at den største ansamling af vand vil finde sted.

Eller som C. Klitgård fortæller i "En fortids vandvej":

> "Fra Hammelmose til udløbet i Limfjorden har åen kun ringe fald; dens vande glider dovent af sted, og er der højvande i Limfjorden eller langvarig regnperiode, går åen ofte over sine bredder og forvandler omgivelserne til et vidtstrakt hav, af hvilket nogle større og mindre øer rager op. Dog skal vandstanden i åen være højere, end man egentlig skulle mene, thi sagen er, at gennem århundredes oversvømmelser har åen aflejret sand på brinkerne, så disse er kommet til at danne en slags beskyttelsesdiger for det indenforliggende land. Siden 1826 har man også i stigende grad reguleret åløbet samt dets "bifloder." Vildmosen er tildels afvandet gennem kanalanlæg, andre moser, kær og indsøer er udgrøftet. Vandmøllerne, der stemmede op for vandet, er nedlagte, og Ryå, Vendsyssels hovedvandvej, ender vel med at blive en usselig hundestejle-bæk."

Ja, det var så et indlæg i debatten omkring oprensning eller ikke oprensning af Ryå. Men i hvert fald endnu et bevis på, at problematikken ikke er af nyere dato.

Et andet bevis på, at der i mange år har været diskuteret, hvordan man skulle forholde sig til dette vandløb ses af, at der den 15. februar 1854 blev afholdt et møde i Hjørring Amtsråd, hvor man gennemgik et regulativ for oprensning af Ryå samt muligheden for at sikre sig en bestemt bredde på denne. Man mente, at 12 alen i bredden fra Rendbækbroen til Toftegårdsbroen og 14 alen nedstrøms herfor måtte være rimeligt (en alen er som bekendt ca. 60 cm).

Der, hvor terrænet på vestsiden af åen igen hæver sig og kommer til at ligge ca. en meter over vandspejlet, ses, at de tilstødende arealer på østsiden nu bliver lave og relativ fugtige engarealer. Dette forhold fortsætter til langt syd for Toftegårdsbroen.

Åen mellem de to nævnte broer er i dag meget varieret. Visse steder er den relativ bred og lavvandet med en normal vandstand på under en meter, ja, sine steder endda under en halv meter, mens den andre steder er meget smal med en normal vandstand på ca. to meter.

I de senere år er de smalle passager med forøget vanddybde til følge blevet mere talrige. Dette skyldes især at kantvegetationen i denne tid har været i kraftig vækst, og en forøget bugtning af hovedstrømmen har fundet sted. En forøgelse af kantvegetationen kan måske blandt andet skyldes en øget udvaskning af næringssalte fra de store områder, der som nævnt stort set hver vinter bliver oversvømmet.

Et andet forhold, som givetvis også har indflydelse på åens udseende og karakter, er den ændrede holdning til grødeskæring af vegetationen. Det har i de seneste år bevirket, at man fra stort set at klippe en "motorvej" gennem vegetationen i åen nu prøver gennem grødeskæringen at foretage en egentlig naturpleje, således at man i dag i højere grad end tidligere prøver at tilgodese alle interesser. Det er dels landmandens behov for bortledning af overskudsvand, naturens "behov" for trivsel, hvilket understøtter forskellige interessegruppers ønsker om artsrigdom, variation, mangfoldighed, skønhed og "naturlighed" i naturen og derigennem med et lidt teatralsk udtryk: At gøre livet lidt rigere, både for os men bestemt også for kommende generationer.

Mange lodsejere har i de seneste år beskyldt Nordjyllands Amt for at være skurken, der er årsagen til, at man ikke længere på samme måde som tidligere kan dyrke de drænede lave enge ned mod åen.

I sin bog "Vandløbene i Danmark" har biolog Bent Lauge Madsen givet et klart og utvetydigt svar på, hvorfor man i dag mange steder har problemer med de såkaldte vandlidende enge:

> "Mange dyrkede enge er på vej tilbage til naturen. De synker sammen og bliver våde igen." Videre skriver han følgende: "De drænede enge har givet deres del til en landbrugsproduktion, der i mange år har været vigtig for Danmark. Men mange steder er det ved at slutte nu. Enge overalt i landet er ved at være lige så "vandlidende," som de var, før man drænede dem og uddybede åen .....
>
> Når man dræner vandet væk fra de øverste lag i en våd eng, trykker jorden hårdere på underlaget. Jorden bliver tungere, fordi den har mistet opdriften, den fik af vandet i engen.
>
> Trykket fra mejetærskere, gyllevogne og andre tunge maskiner presser også jorden sammen, men det der tæller mest, er jordens mindste orga-

nismer, bakterierne. De fik gode livsbetingelser, da der kom ilt ned i den tørre jordbund. De begyndte at fortære jordbundens tørv og andet organisk stof. De kan sætte så meget til livs, at jorden kan synke en halv til en hel centimeter om året. Hvor der er ren tørvejord, kan de fortære endnu mere. Nogle marker i Store Vildmose, der blev drænet i 1934, har indtil 1974 sat sig 220 cm.

Allerede da man planlagde at udtørre engene omkring Skjern Å, var man klar over, at jorden mange steder ville sætte sig. Mange af de indvundne marker er nu så våde, at man kun med besvær eller slet ikke kan dyrke dem. Mellem 300 og 400 ha har sat sig en meter eller mere."

Egnen omkring Toftegård

Som nævnt er den næste bro, man kommer til, Toftegårdsbroen. Broens navn er for en lokalkendt indlysende, for ca. 1,5 km øst for broen ligger Gammel Toftegård, der er og måske især tidligere var en anseelig gård, der gennem flere hundrede år har været under af Birkelse Hovedgård.

Tilbage i middelalderen nævnes "Gammeltoftes agre," og det formodes, at der omkring de daværende Toftegårde, der bestod af to store gårde, lå en mindre "by." I år 1462 nævnes således ordet "Tofteby," som man mener kan relateres netop til disse to gårde. Det formodes, at der her har ligget nogle mindre landhuse, der skulle have været beboet af nogle af de mennesker, der arbejdede på gårdene, der omkring år 1500 hørte under Børglum Kloster.

Anna og Svend Rød, boede på gården ved reformationen og fik "livsbrev" på gården af kongen, der jo ved reformationen havde overtaget gården efter Børglum. Svend Rød, der skulle være begravet under stolene i Jetsmark Kirke, må være død i 1560, hvor kongen sælger Toftegård til Birkelse, men hvor Anna som enke øjensynlig får lov til at blive boende til sin død.

Toftegårds oprindelige placering. Tegning af Kr. Værnfelt.

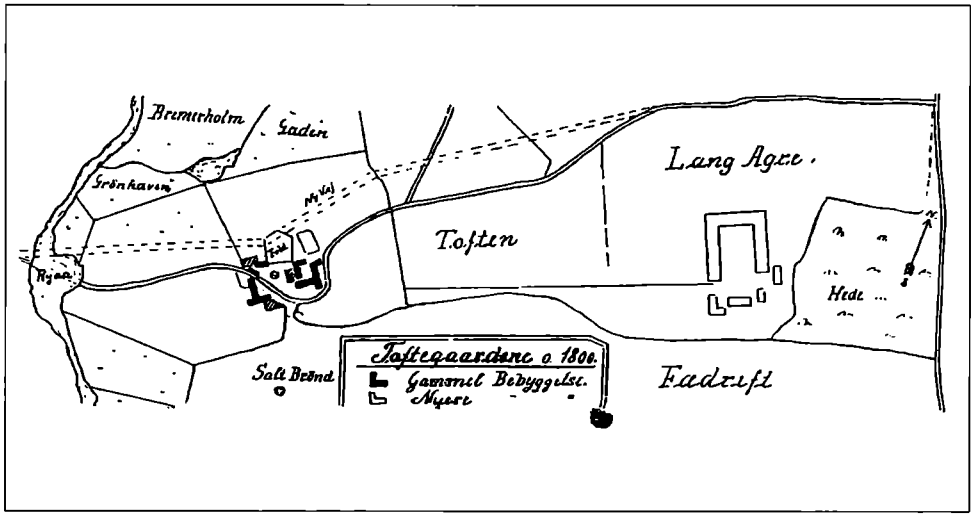

På grund af forskellige forhold, som jeg vil komme nærmere ind på under afsnittet om Birkelse Hovedgård, må Birkelse afstå Toftegårdene i 1589 for atter at købe dem tilbage i 1623. Herefter har deres historie været uløseligt forbundet med Birkelse.

De to gårde, som Toftegårde oprindeligt bestod af, lå ikke, hvor Gammel Toftegård ligger i dag, men derimod væsentlig tættere ned mod åen. Tilsyneladende har de ligget blot små 300 meter fra denne.

De to gårde har ligget meget tæt sammen som en "tvillinggård" med fælles indkørsel fra vejen. At oversvømmelse fra åen også var et problem dengang, fremgår af en beretning, hvor det fortælles, at det et meget vådt efterår var nødvendigt at anvende båd for at komme ud i staldene.

Den 11. august 1821 modtager Skeel meddelelse om, at kongen accepterer, at de to Toftegårde lægges sammen, og at den nye gård bygges, hvor Gammel Toftegård har sin nuværende placering.

Den 4. maj 1893 brændte Gammel Toftegård, men bliver altså genopbygget. Som afbyggergård for Toftegård oprettedes i 1835 Ny Toftegård, som i starten dog kaldes Mosegården. Hvornår denne "navneforandring" fandt sted, er jeg ikke klar over, men blandt andet på kort fra 1884 hedder gården "Mosegård." Resterne af denne tidligere ret så store gård på 350 tdr. land ligger stik nord for Sandelsbjerg, men syd for vejen, der går fra Rendbækbroen ud i mosen. Gården ligger i dag øde hen.

På vejen fra Gammel Toftegård til Ny Toftegård ligger der et mindre landhus, hvor en sti fører over mod Sandelsbjerg. Her lå i slutningen af 1800-tallet et mindre teglværk, der hørte under Toftegård, men som for længst er nedlagt.

Som noget ganske specielt var der tidligere en mindre sø med saltholdigt vand nogle få hundrede meter syd for Gammel Toftegård. Dette saltindhold stammer givetvis fra dengang, Stenalderhavet trak sig tilbage. Der har været et vådområde, der er blevet isoleret, og gennem en langsom inddampning er saltkoncentrationen efterhånden steget.

Stuehuset på Gammel Toftegård, som det ser ud i dag.

I begyndelsen af forrige århundrede puslede man med en plan om at anlægge en saltfabrik ved søen. Det lykkedes at gøre Christian 8. interesseret, og han var ude at se på forholdene både i 1831 og 1842. Men der blev dog ikke noget ud af planerne.

Den dag i dag kan saltet påvises, og en lille bæk, der tidligere løb fra området syd for Gammel Toftegård til Ryå, hed da også "Saltbæk." Et andet vidnesbyrd om tiden, da der var hav på disse mark- og engarealer, er aflejringer af østersskaller, der kan påvises i mange af de gravede grøfter, der findes omkring Toftegårdene. På samme måde kan man finde østersskaller på overfladen ved det første markafsnit efter engene på sydsiden af vejen, der går fra Toftegårdsbroen over mod Gammel Toftegård.

Men ikke kun ved Gammel Toftegård har der været saltaflejringer, der har kunnet påvises. Nordøst for Bolskifte var der også en saltsø.

At problemet med saltholdigt vand stadig "forfølger" egnen ses af, at der så sent som i 1997 var vand fra vandværker i Åbybro Kommune, der ved stort aftræk gav problemer med saltsmag.

Sandelsbjerg og Nørbjerg

Inden man vender tilbage til åen, bør man tage sig tid til at se nærmere på området øst for Gammel Toftegård med Sandelsbjerg, som i 1638 hed "Sandersbiergh," og Nørbjerg.

Disse to "højdedrag" blev, som jeg har været inde på tidligere, dannet for ca. 12.000 år siden og har på mange måder deres helt egen historie.

Da man i efteråret 1936 fandt og undersøgte et jernalderfund ved Sandelsbjerg, viste det sig, at der på stedet var rester af en ovn. Om det har været en bageovn eller en ovn til brænding af lertøj har ikke kunnet bekræftes med sikkerhed. Ovnen var rektangulær, 2,7 meter lang og 1,8 meter bred og har stået 4 meter syd for et hus. Dette var ikke ualmindeligt, da man helt op i 1800-tallet havde udendørs ovne. Men fundet var specielt ved at være den ældste ovn, man på den tid, i 1936, havde fundet i Danmark.

Kulsvierplads mellem Sandelsbjerg og Åby Bjerg. (Tidsskriftet "Skalk" nr. 2, 1966).

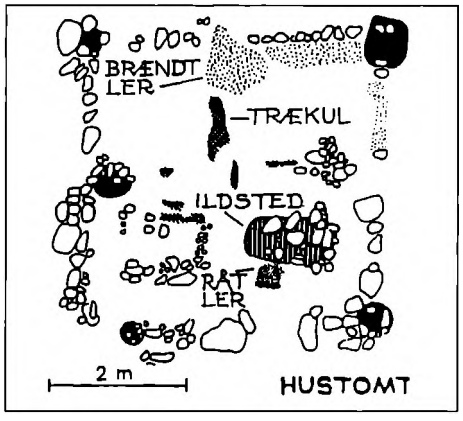

Jernaldermanden på vej til arbejde ud over trædestenene i mosen. (Tidsskriftet "Skalk" nr. 2, 1966).

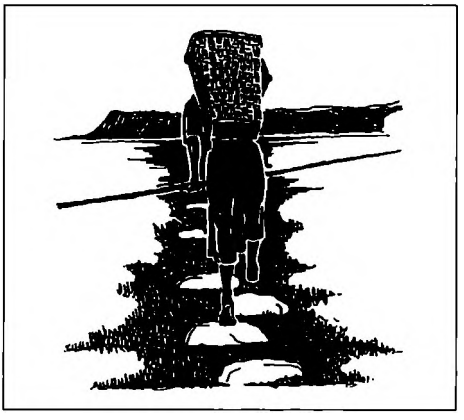

På stedet fandt man også rester af en del andre huse, og det må formodes, at der har været tale om en relativ stor boplads, og under henvisning til nævnte fund, at den har været beboet af velhavende folk.

At dømme efter fundene er det en brand, der har lagt hele bopladsen øde. Da man ikke har fundet rester af menneskeknogler, må det formodes, at alle har reddet sig fra branden. At den fik så alvorlige konsekvenser skyldes tilsyneladende, at husene var bygget for tæt sammen.

I nærheden af bopladsen fandt man tre urnegrave samt en grav med et ubrændt lig, hvilket er sjældent og derfor interessant for tiden (omkring Kristi fødsel).

Mellem to af husene fandt man resterne af en stenbro, hvilket kunne indikere, at området i hvert fald en del af tiden har været relativt fugtigt eller sumpet. Alt i alt må det formodes, at området var tæt beboet, men det var jo også, inden mosens udbredelse sydfra var nået hertil.

I resterne af et nærliggende hus fandt man en stensat kælder, der har været 60 til 70 cm dyb. Det må antages, at den har været brugt som viktualiekælder.

Et andet fund samme sted vakte også stor opmærksomhed – nemlig resterne af et glasdrikkehorn. Det var meget sjældent med glasting i Danmark på dette tidspunkt, og det formodes, at det stammer fra Rom.

Mellem Nørbjerg og Sandelsbjerg, og det drejer sig om en afstand på ca. 3 km, menes der at have ligget en lang ubrudt række trædesten. Der er fundet dele af den både nær Nørbjerg og Sandelsbjerg. Ved Nørbjerg er der således frilagt ca. 60 af disse sten, således at man i dag ved selvsyn kan få et indtryk af datidens "vejbyggeri." (Se foto side 6).

Ligeledes ligger der ved sydsiden af Sandelsbjerg en del store sten, som kan have været med til at muliggøre færdsel over det tidligere sumpede område.

Man mener, at der har været tale om en del "trafik" på strækningen, da man ellers næppe havde udlagt stenene, hvilket efter datidens forhold må have været et stort arbejde.

En mulig forklaring på trædestenene fandt man i 1964, da man mellem Sandelsbjerg og Nørbjerg fandt en kulsvierplads. For at udvinde jern af myremalm skal man have en meget høj temperatur. Denne temperatur kan opnås ved at brænde trækul. Man har regnet ud, at der for at frembringe et kg jern af myremalmen skulle bruges 10-12 kg trækul.

Der fandtes en del malm ved Nørbjerg, og herfra og til Sandelsbjerg var der rigeligt med træ til produktion af trækul. Det er derfor rimeligt at antage, at man har båret malmen ad trædestenene til kulsvierpladsen, der ligger på et lille højdedrag.

Som tidligere nævnt fandt man en jernalderboplads øst for Sandelsbjerg, og trædestenene fra kulsvierpladsen til Sandelsbjerg kan have været brugt som "vej til og fra arbejde."

Dette synes også at passe med, at trædestenene ligger på den gamle havbund, altså på det sandunderlag, der ligger under mosemassen, og at de derfor har været udlagt, da moseområdet var beboet: Altså inden mosen med sin stigende udbredelse tvang datidens beboere i området til at bosætte sig andre steder.

Ved siden af kulsvierpladsen fandt man en lille brønd, ca. 1 meter dyb og stadig vandførende. I brønden fandt man mange kviste, noget trækul og nogle potteskår, der kan dateres tilbage til ældre jernalder.

Der skulle gå mere end 1000 år, før spor efter stenalderbebyggelsen atter skulle se dagens lys. De første fund blev gjort under tørvegravningen. Men først efter 1921, da staten igangsatte det storstilede afvandingsprojekt af mosen, og tørvelagene derfor begyndte at synke, begyndte disse vidnesbyrd om en hedengangen eksistens af jernalderfolket for alvor at dukke op.

I dag synker mosens overflade i gennemsnit med mellem 1 og 3 cm om året, og der dukker til stadighed nye fund op.

Men ikke kun tilbage i jernalderen har der været "aktivitet" ved området omkring Sandelsbjerg og Nørbjerg. Nørbjerg, der i øvrigt er på ca. 9 ha, blev fredet den 8. oktober 1940.

Området er en udløber af det morænelandskab, der danner mosens sydlige grænse, og der findes en række planter, der må formodes at have vokset her på Stenalderhavets tid: Småbladet lind (der i øvrigt menes at have sin nordlige udbredelse netop her), stilkeg, hassel, rødel samt kaprifolium. Derudover kan man se den i Vendsyssel sjældne græsart, skovrørhvene samt liljekonval, skovstjerne og ørnebregne.

Nå, men det var "aktiviteterne" ved Nørbjerg og Sandelsbjerg, vi kom bort fra. Da mosen senere havde omkranset både Nørbjerg og Sandelsbjerg, blev disse to højdedrag næsten umulige at nå ind til. De kom til at stå som to dominerende og mørke silhuetter i horisonten, dengang der ikke fandtes træer i mosen, og disse to højdedrag rakte op over det lag af dis og tåge, der ofte prægede hele moseområdet.

Røverne i Sandelsbjerg

Med den overtro og uvidenhed, der tidligere herskede, skulle der ikke meget til at gøre almuen usikker og bange, og det er givet, at der let kunne opstå anekdoter, der omhandlede røvere og andet "godtfolk," som ude i disse uvejsomme områder gemte sig for landets øvrighed.

"Røverne fra Sandelsbjerg" var efter sigende en flok fredløse og kriminelle, der holdt til ved højdedraget. Der findes flere historier om røverne. En af dem, som jeg af gode grunde ikke kan stå inde for, men den kan sikkert godt passe, lyder som følger:

Efter nederlaget til Skipper Clements bondehær i 1534 flygtede resten af de overlevende til alle sider. Skipper Clement blev i øvrigt selv taget til fange og efter rettergang og fængsling, blev han henrettet i Viborg den 9. september 1536.

Tre af hans flygtende lejesvende havde søgt tilflugt i et kornpakhus i Nørresundby. I tre dage havde de siddet der uden vådt eller tørt, mens sejrherrerne jog larmende forbi. Mod tredje dags aften blev der efterhånden stille, og det lykkedes dem at slippe ud af byen.

Under opholdet i pakhuset havde Frits, den ældste af dem, fortalt om dengang, han drev krybskyttejagt i Store Vildmose og om hulen ved Sandelsbjerg, hvortil der kun var adgang ad nogle trædesten. Da de var kommet ud af byen, drog de derfor til Vildmosen og søgte tilflugt i hulen.

De var enige om, at de for at overleve måtte udskifte deres gamle håndtering og gå over til røverfaget. De havde alle kæmpet som lejesvende det sidste årti, indtil de fik tjeneste hos Skipper Clement.

Efterhånden som de blev mere drevne i røverfaget, og uden nogen havde krummet et hår på deres hoved, havde de fået samlet sig et ret stort lager af tyvekoster på Sandelsbjerg.

På Brønderslev Marked havde en af røverne overhørt en samtale om en pengetransport. Det drejede sig om et større pengebeløb, som herremanden til Birkelse skyldte en holstensk hertug. Pengene skulle hentes af tre ridende sendebude to dage efter.

Det blev griskheden efter de mange rare penge, der bevirkede, at røverne besluttede sig for at slå til. Da dagen oprandt, var røverne på deres poster, godt bevæbnede. Ved en hulvej med træer og buske på begge sider af vejen lagde de sig på lur. De tre ryttere kom ganske langsomt

ridende, da skuddene lød. Senere blev ligene af de tre ryttere ved hjælp af store kampesten nedsænket i et bundløst morads nær ved overfaldsstedet.

Overfaldet havde lønnet sig særdeles godt, for det viste sig, at pengetasken indeholdt 4.000 mark, hvilket på den tid var et meget stort beløb. Da rygtet om overfaldet nåede frem, blev en større eftersøgning sat i værk. Men uden resultat.

Der skulle gå et helt år, før sagen om overfaldet var fuldt belyst. Og årsagen var den yngste af røverne, der havde fået sig en kæreste, som han holdt meget af. Men der var kommet en kurre på tråden, fordi han ikke ville fortælle, hvorfra han havde de mange penge. Efter pres fra pigen, og fordi han var bange for at miste hende, fortalte han hende om overfaldet.

Da pigen var kommet hjem gik hun til den stedlige præst. Og nu gik det stærkt. Røverne blev fanget, stillet for retten og dømt til døden.

Da man efterfølgende undersøgte hulen på Sandelsbjerg, fandt man efter sigende værdier for op mod 20.000 mark, så indtil de blev pågrebet, havde de bestemt haft held med deres nye metier.

I dag ser Store Vildmose ikke så uhyggelig og utilnærmelig ud som tidligere.

Men også endnu længere tilbage i tiden, er området omkring Sandelsbjerg nævnt. Omkring 1294 skulle Ove Rotfeld til Bratskov have tilfangetaget 12 "ufredsmænd" i dette område. En bedrift der fortælles om i visen "Peder Syv."

En nyere "historie" om området ved Sandelsbjerg

Men at det ikke kun var i meget gamle dage, at området ved Sandelsbjerg har givet næring til mere eller mindre besynderlige "historier" vidner følgende beretning fra 1959 om, hvor redaktør ved Vendsyssel Tidendes afdeling i Brønderslev C. Nørrelykke-Christensen fortæller følgende:

Den 18. august, en aften med fuldmåne, kom han kørende gennem Store Vildmose. I nærheden af Sandelsbjerg holdt han, og i den stille aften hørte han lyden af en gren, der knækkede. Nogle øjeblikke efter kom syv kutteklædte skikkelser bærende på lygter ud af nattetågen. Uden at se hverken til højre eller venstre fortsatte de tværs over vejen ind mod højmosen. Langsomt fortsatte de ind over højmosen, hvor de standsede op og satte lygterne. Seks af de syv faldt på knæ, mens den syvende, antagelig den største, løftede armene, som ville han velsigne de øvrige. En svag mumlen lød gennem nattestilheden. Så sænkede også han armene og faldt på knæ sammen med de øvrige.

Efter en kort stund rejste alle sig, tog lygterne og bevægede sig langsomt tilbage ad samme vej, som de var kommet. Nærmere og nærmere kom de vejen, som blev passeret i stilhed, hvorefter de forsvandt vestpå i retning af Sandelsbjerg. At det ikke var tale om noget overnaturligt, mener han, bevises af, at der var tydelige fodspor i lyngtæppet over højmosen.

Af ren og skær nysgerrighed er han flere gange ude i mosen ved nattetide, uden der sker noget. Men så den 1. oktober, hvor der enten er fuldmåne eller nymåne, sker følgende:

Aftenen er ret mørk og stedet højmosen øst for Dalgasvejen. Ud af mørket dukker pludselig en kutteklædt skikkelse frem, som spørger: "Hvem er De?"

"Jeg kunne spørge om det samme," svarede Nørrelykke-Christensen.

"Har De tilladelse til at færdes her?" spurgte han.

"Deres påklædning kunne tyde på eller i hvert fald give mig anledning til at spørge om det samme."

"De ved noget?" siger han lavmælt.

"Om hvad?"

"De ved altså noget?" spørger han lavere end før.

"Ja, jeg aner i hvert fald noget!"

"Er De klar over, at De står på et helligt sted?"

"Nej, det er jeg ikke!"

"Så vær forsigtig!"

Den kutteklædte skikkelse vender sig derefter bort og går i retning mod Sandelsbjerg.

Det fortælles videre, at Nørrelykke-Christensen undersøgte forholdene omkring Sandelsbjerg og var kommet til det resultat: "... at historisk kan man slå fast, at Sandelsbjerg har betydet en hel del for vildmosebefolkningen og har sandsynligvis været benyttet til religiøse handlinger. Ikke langt derfra er gjort et fund af et tyrehoved i bronze, som muligvis er identisk med den hornede gud, som folket i Vildmosen tilbad i svunden tid."

I en avis stod der den 14. november samme år følgende om denne sag: "Nørrelykke-Christensen spørger nu, om der er folk i vore dage, som tilbeder den hornede gud. Ja, hvad

skal man tro? At iagttagelserne er gjort ved fuldmåne eller nymåne får endvidere Nørrelykke-Christensen på den tanke, at der faktisk er tale om en gruppe mennesker, som har dannet et hemmeligt broderskab og nu benytter vildmosen til deres ceremonier – akkurat ligesom almindeligt kendte loger og broderskaber har ceremonier, der for udenforstående forekommer helt tåbelige, men som deltagerne tager i fuldt alvor. Han har endog udsagn fra "eksperter" på området om, at månedyrkelse den dag i dag finder sted – hvad almindelige mennesker så ellers må tro herom."

I samme avis udtalte museumsinspektør Peter Riismøller fra Aalborg sig således om sagen: "Der er ikke et hak mystisk i denne affære: Den er blot en beretning om, at en journalist skal skabe en sensation. Dens indhold er ordinært til det trivielle, for i tidsskrifter nu om dage vrimler det med kutteklædte mænd ..."

Denne kritiske holdning fra Riismøllers side får Nørrelykke-Christensen til at komme med følgende beske kommentar: "Hvis man ikke vidste, at hr. Riismøller hører til den type af mennesker, der dårligt kan godtage mere end det, han selv finder ud af, så ville man ikke finde en sådan udtalelse sin mand værdig. For sandt at sige ved hr. Riismøller jo ingen ting om denne sag, eftersom han ikke har været vidne til optoget. Derfor smager hans bemærkninger også af misundelse eller surhed, hvis han da ikke er en af de kutteklædte mænd – som vitterlig har holdt til i Store Vildmose i sommer – og altså har en førstehåndsviden om, at ceremonien hverken står i forbindelse med noget historisk eller religiøst og altså heller ikke med fundet af den hornede gud i bronze i 1934."

Så afgjort knubbede ord mellem to, der bestemt ikke er enige. Hvem har ret? Hvem skal man tro?

Hvorom alt er, må man sige, at denne beretning, som jo ikke er af særlig gammel dato, er endnu et bevis på, at området ved Sandelsbjerg vel altid har været omgæret af megen mystik, som vel især tidligere har kunnet få folk til ikke at færdes der efter mørkets frembrud af frygt for at blive "opslugt" af denne mystik.

Kapitel 17

Syd for Toftegårdsbro

Helledi Enge, Tueenge,
Paradisengene, Helledi Grøft,
Mergelsbæk og Oksebæk.

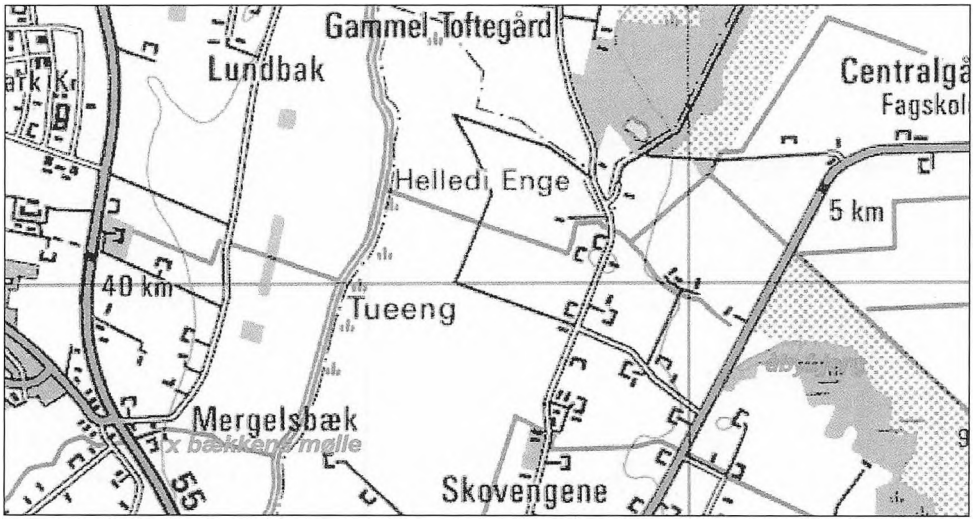

Forhåbentlig stadig ved godt helbred og vel ankommet tilbage til Ryå, fortsættes turen nedstrøms langs de på østsiden liggende Helledi Enge, derefter Paradisenge og senere Tueenge. Disse enge er lave og til tider sumpede. Går man her en tur en varm forårsdag, mens jorden stadig er meget fugtig, vil det være muligt flere steder at fornemme den samme lugt af forrådnede planterester og salt, som man ofte "støder" på ved en tur langs en kyststrækning med opskyllede vandplanter. Så det er måske heller ikke helt tilfældigt, at man netop her har en af de sidste indenlandske lokaliteter, hvor der yngler brushøns.

Mellem Helledi Engene og Paradisengene kommer der et mindre vandløb fra øst. Det er Helledi Grøft, der er et kanallignende løb, hvis start er i den nordlige del af Nørbjerg. Det Nørbjerg, der er omtalt i forbindelse med den række trædesten, som man mener tidligere lå mellem Nørbjerg og Sandelsbjerg.

Fra Toftegårdsbroen til Mergelsbæk, der er det næste større tilløb til Ryå, øges vanddybden bortset fra det allerførste stykke til mere end 3 meter. Naturligvis med variationer i åens bredde og derfor også i dybde.

Vestsiden af denne del af åen er domineret af de utallige afvandingsgrøfter, der vinkelret på den afvander de omkringliggende arealer. Mens arealerne øst herfor alene bruges til

Resterne af den gamle træbro, Katbroen eller Clausens Bro,
kan stadig ses umiddelbart øst for Bedholm.

Bedholm er en utrolig flot og velholdt gård, der for den,
der kører forbi ude på vejen, desværre ligger godt gemt bag store træer.

afgræsning og høslæt, er en del af arealerne på vestsiden af åen i de senere år blevet brugt til dyrkning af korn. Dog med den risiko, der altid er forbundet med de årlige oversvømmelser, der visse år kan sætte ind, inden der har været mulighed for at høste.

De førnævnte afvandingsgrøfter på vestsiden af Ryå giver desværre ofte problemer for lystfiskeren, der måtte ønske at fravriste åen en af de store gedder, der går her, eller, som der har været mulighed for i de seneste år, at overliste en af de stadig oftere forekommende store havørreder, der også findes på denne strækning, der med sin varierede vanddybde og spændende kantvegetation med blandt andet en stedvis overdådighed af åkander, er en af de bedste strækninger for "storvildt" i Ryå.

Det var blandt andet på denne strækning, man en dag i slutningen af juni 1956 kunne se en enorm mængde døde fisk komme drivende med strømmen. Man fandt aldrig den endelige årsag til denne voldsomme fiskedød, men man mente, at det skyldtes et giftudslip. Man må tænke på, at i disse år var man for alvor begyndt at bruge forskellige giftstoffer inden for landbruget. Det er derfor muligt at ukyndig omgang med et giftstof, har været årsagen.

Ulykken bevirkede dog, at man blandt andet i kommunalt regi begyndte at diskutere betydningen af at opføre rensningsanlæg. Så selv om et sådant sandsynligvis ikke kunne have forhindret ulykken, var den givetvis med til at få de kommunale myndigheder til at fokusere på miljøet.

Mergelsbæk

Små fem kilometer nedstrøms Toftegårdsbroen støder man på det sidste større tilløb til Ryå, Mergelsbæk.

Et stykke opstrøms Mergelsbæk støder man på nordsiden af bækken på en ældre gård, der i dag ligger forladt og øde hen, Møllegården. Her lå der tidligere både en vind- og en vandmølle. Visse forfattere mener, at disse møller er opført i tiden 1835-40, og gik under navnet Bækkensmølle eller Bækkensmøller, som de også kaldtes. Sandsynligvis var de dog af væsentlig ældre dato.

Lidt længere opstrøms passerer bækken under hovedvej A 55, der mod syd fører til Åbybro. Bækken fortsætter under Tranekærvej. Netop her kommer Rødhedevej fra sydvest, og et stykke længere fremme på nordsiden, var der tidligere et garveri. Et garveri, der blev brugt i forbindelse med de mange slagtninger, der foregik ude på de enkelte ejendomme. Det var naturligvis lam og får, der blev slagtet, men af og til også kalve og voksne kreaturer. Som oftest blev disse dyr ikke spist hjemme på den enkelte ejendom, dertil var "pengene for små." De blev derimod med hestevogn bragt til torvene i Nørresundby eller Aalborg, hvor man, som det ses i en del ulande den dag i dag, skar kødstykker af det hele dyr, efterhånden som der var kunder.

I takt med at der blev etableret slagterier rundt i landet, forsvandt eksistensgrundlaget for dette garveri, og omkring 1890 opgav den daværende ejer, Niels Hansen, at drive det videre. Han havde nogle få år tidligere købt det af sin svoger, Søren Dam, der i stedet etablerede et helt nyt garveri i Brønderslev. Det større opland og etableringen af et slagteri gjorde, at der her blev eksistensmulighed for et garveri.

Fortsættes turen opstrøms Mergelsbæk, kommer man godt fire kilometer ude til et tilløb til bækken, der kommer fra området vest for Moseby. Det er Oksebæk eller Øxenbæk, som tidligere var dens navn.

Fortsættes længere opstrøms Mergelsbæk, ender man ude ved det område, hvor der tidligere lå den allerede nævnte store lavvandede sø Slettens Vande, som jeg omtalte i forbindelse med Birkelse Flyvesande, der lå syd for søen. Den blev afvandet dels på grund af de store sandstorme, der tidligere prægede dette område, dels ved hjælp af en uddybning af Mergelsbæk. Området, der ligger syd for Udholm på grænsen mod Tranum Sogn, er i dag udlagt som græsningsarealer og klitplantager.

Vi nærmer os Åbybro

Tilbage til Ryå fortsættes turen nedstrøms til den næste bro ved Åbybro Mejeri. Allerede kort efter, man har passeret stedet, hvor Mergelsbæk løber ud i Ryå, ses, at der sker en stor ændring af karakteren af de tilstødende jorde. Fra at være lave og til tider meget våde enge, ændres

I byen Birkelse er der rejst en mindesten til ære for Skipper Clement.

disse til at være relativt højtliggende markarealer, som åen skærer sig igennem, og som udmærket egner sig til andet formål end høslæt og afgræsning. Fra over en meget lang strækning at have haft et noget nær direkte sydvendt løb, ændres dette til ud for Bedholm at dreje mod sydøst. Og det var jo netop her, at man tidligere i forbindelse med etableringen af tørvetransport fra Lundergård Mose til Aalborg, byggede et brohoved til udskibning af tørv.

Blandt andet på denne strækning ses at såkaldte grødespærringer standser den afklippede vegetation, så den kan samles op. Tidligere lod man grøden drive ned ad åen, hvor den til sidst dannede et meter tykt dække over lange strækninger. Efterhånden begyndte den at gå i forrådnelse og bundfældede sig. Man blev opmærksom på, at denne proces krævede en mængde ilt og i væsentlig grad var med til at forringe livsbetingelserne for livet i åen. Desuden var åen, mens den var dækket af denne grøde, hverken egnet til at bortlede vand eller til rekreative formål.

Ganske vist har jeg lige nævnt, at den næste bro, man kommer til, er broen ved Åbybro Mejeri. Dette er dog ikke helt rigtig. Her ved det sted, hvor det tidligere brohoved blev etableret, findes der i dag resterne af en gammel træbro, Clausens Bro, også kaldet "Katbroen." Område øst for åen hedder da også "Katten.

Længere nedstrøms umiddelbart nord for Åby Bro slår Ryå et næsten 90 graders sving mod syd/sydvest. Netop på dette sted optager den fra syd det lille vandløb, Smækken, eller Smikken, som det også tidligere kaldtes. Har man mulighed for at standse op på denne strækning og forholde sig helt stille, vil ens tålmodighed ikke sjældent blive belønnet med synet af en meget aktiv isfugl.

Turen fortsættes forbi broen ved Åbybro Mejeri videre hen til den gamle jernbanebro, der blev bygget i forbindelse med etableringen af Fjerritslevbanen. Broen fungerer i dag som gang- og cykelbro for den sti, der er på det tidligere banelegeme. Tager man en tur over broen, kommer man til den lille by Ryaa, der ligger umiddelbart øst for byen Birkelse. I Ryaa ligger gården Vedstedgård, der menes at have været Skipper Clements fødegård.

Vedstedgård, som man med rimelig sikkerhed mener,
var Skipper Clements fødegård. Gården ligger imellem byen Ryaa og åen Ryå.

Kapitel 18

Birkelse Hovedgård

Skeel-familien, stamhuset oprettes,
kvægpest, Skeelslund
og Birkelse i nyere tid.

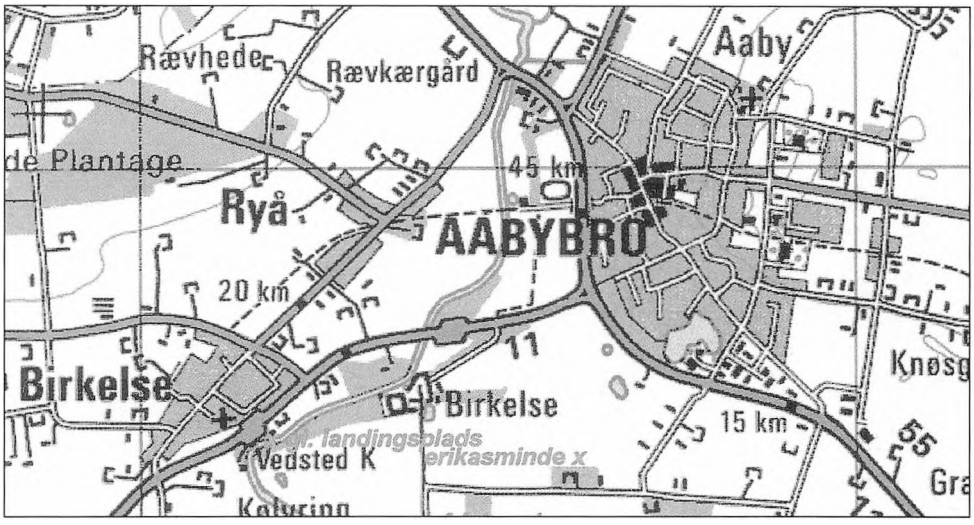

Det næste lokalhistorisk interessante, man kommer til, er Birkelse Hovedgård. Til trods for at Birkelse Hovedgård har været udsat for to væsentlige brande, den første under optøjerne med Skipper Clement som fører i 1534 og den anden i begyndelsen af 1800-tallet, er det utroligt, hvad der findes af arkivalier om gårdens historie.

Efter signede skal der være så meget materiale fra gårdens godsarkiv, at det fylder over 20 meter hyldeplads på Landsarkivet i Viborg.

Generelt må man sige, at det bevarede materiale bærer præg af utrolig stor akkuratesse, overblik og seriøsitet, så man gennem studier af de tilgængelige arkivalier forstår baggrunden for, at familien Skeel har kunnet styre det til tider store "imperium," som stamhuset var. Intet er overladt til tilfældighederne.

Alt er minutiøst ført til protokol og referat. Jeg har dog kun medtaget den lille del, som jeg har ment kunne være relevant for min indfaldsvinkel til gårdens historie, nemlig som en ligevægtig del af historien omkring Ryå.

Men skulle der være én og anden, der har slægtsforskning som indfaldsvinkel til historien omkring Birkelse Hovedgård, indeholder arkivalierne en næsten uudtømmelig rigdom af konkret viden om de personer, der på den ene eller anden måde har været knyttet til gården.

Det meget store bygningskompleks, som Birkelse Hovedgård består af, ses her med hovedbygningen i baggrunden.

Navnet menes at have sin oprindelse efter det sted, hvor gården ligger. Ryå danner her en skarp bue eller en "hals." Den herved fremkommende landtunge var tilligere bevokset med birketræer. Derved bliver birk og hals til Birkhals, Birkhels eller Birkils. Det var det navn, der blev brugt af Valdemar Sejr i 1202, da gården nævnes første gang, og gården er i øvrigt hermed en af de tidligst nævnte herregårde i landet.

At vi da også er endog meget langt tilbage i tiden, kan man få en fornemmelse af ved at tænke på, at det var den 15. juni 1219 Dannebrog efter sagnet faldt ned fra himmelen i Estland. Fra 1202 til perioden mellem 1369 til 1396 var Birkelse en del af Vitskøl Kloster. Derefter overgik den til Børglum Bispestol, der fra ca. år 1135 var Danmarks nordligste bispestol og på dette tidspunkt hed Burhlanis.

I slutningen af 1400-tallet bestred Vitskøl Kloster Børglum Bispestols ret til Birkelse. Dette bevirkede, at der den 3. februar og i marts 1494 blev tingsvidnet i såvel Kjær Herreds Ting og Hvetbo Herreds Ting, at Birkelse havde hørt under Børglum i mere end 100 år, og i 1495 afsagde biskop Niels Glob i Viborg den kendelse, at Birkelse nu og fremdeles skulle høre under Børglum.

I 1525 udstedtes der vidne af Kjær Herreds Ting, at biskop Stygge Krumpen havde hjemlet Børglum Bispestols besiddelse af Birkelse med tilhørende mark og Nørskov, herlighed (det vil sige blandt andet fiskeretten i Ryå) og gods i flere omliggende sogne. Birkelse var dengang ikke nogen særlig anseelig gård, men har tilsyneladende været centrum for Børglums besiddelse i denne del af Vendsyssel.

Gården blev som nævnt afbrændt af Skipper Clement i 1534, og delte således skæbne med en del af Børglums øvrige gårde. En af årsagerne til, at Birkelse blev nedbrændt, kan skyldes det forhold, at Stygge Krumpen var meget forhadt, og da Skipper Clements barndomshjem lå i Vedsted lidt vest for Birkelse, kan nedbrændingen have været et hævntogt fra omegnens bønder.

Den 1. november 1540 omtales Birkelse som Byrckelsgård. Dette sker i forbindelse med, at kongen skøder Birkelse den del af Åby Sogn, der ligger øst for Ryå, 9 gårde i Jetsmark Sogn og nogle gårde i Biersted Sogn til Peder Ebbesen Galt.

At kongen har fået ejendomsret til gården, skyldes naturligvis det forhold, som jeg efterhånden har været inde på en del gange, nemlig at kongen ved reformationen i 1536 overtager det gods, som Børglum ejede, mens landet var katolsk.

Af den skyld (skat), der på det tidspunkt var på Birkelse, ses, at gården efterhånden var blevet ret anseelig.

I 1546 indtræder Ebbesen Galt på lige fod med en del af omegnens folk i Købmandsgildet i Aalborg, "Guds Legemes Lav." Navnet kan i dag virke lidt pudsigt.

Det forholdt sig dog således, at man dengang i forbindelse med laug- og gildedannelser ofte gav dem et vist religiøst islæt. Som en sidebemærkning kan det nævnes, at det pågældende "lav" omtales så tidligt som i 1450.

Ebbesen Galt døde i 1548, og hans kone, Ingeborg Gjordsdatter Drefeld, stod nu tilbage med ti umyndige børn.

Fire år senere, i 1552, dør Ebbesen Galts enke, og Birkelse overgår til den ældste af sønnerne, Anders Pedersen Galt. I disse år opstår der stridigheder mellem Aalborgkøbmændene og blandt andre Anders Galt om den fri pramfart på Ryå.

Dette finder dog, som tidligere nævnt, sin løsning, og Anders Galt og Albert Skeel fra Hammelmose indtræder begge pinsedag 1554 i Købmandsgildet i Aalborg.

Birkelse bliver en stor gård

Anders Galt er en meget driftig mand, og han udvider løbende Birkelses besiddelser – således også Toftegård, som han erhverver i 1560.

At Anders Galt er meget interesseret i gårdens drift, kan ses af, at han tilsyneladende er den første ejer af gården, der tager bopæl der.

Efter Anders Galts død overtager sønnen, Ebbe Galt, Birkelse, som han udvider med blandt andet Rævkærgård samt det gods, der hører sammen med Ulveskoven. Til trods for kongelige advarsler giftede Ebbe Galt sig i 1589 med en ikke adelig kvinde, og han blev derfor nødt til at sælge Birkelse med tilliggende gods – dog med undtagelse af Rævkærgård, som han, så vidt jeg har kunnet finde ud af, fik lov til at beholde. Dette skulle være sket inden november samme år.

Den nye ejer af Birkelse er hans fætter Niels Eriksen Kaas. Han har ikke samme greb om tingene, som de tidligere ejere og må 1613 overlade Birkelse til en række kreditorer, så gårdens tilliggende nu blev spredt for alle vinde.

I 1614 køber Jørgen Lunge hovedgården. Han har ikke selv mulighed for at bo på gården, men hans moder, der er enke, bosætter sig her.

Jørgen Lunge sætter sig for at reetablere gården, og allerede i årene 1614-15 tilbagekøber han i alt 40 gårde, 2 møller, nogle huse og en eng af Niels Kaas' kreditorer, ligesom han senere køber 10 gårde og nogle huse.

Den 19. august 1619 dør han under et ophold på Birkelse kun 42 år gammel. Hans enke, Sofie Steensdatter Brahe, fortsætter, hvor Jørgen Lunge slap. I årene 1620-21 købte hun 10 gårde, 6 bol og nogle huse. I 1623 køber hun Toftegård tilbage til Birkelse, ligesom hun i 1632 køber yderligere 13 gårde samt skov til "240 svins olden."

Jeg har tidligere været inde på, at man værdi- og størrelsessatte skove efter hvor mange svin, der kunne finde føden i dem.

I 1656 skiftede fru Sofie med sine arvinger, dog med det forbehold at hun skulle vedblive at have noget af indtægten, indtil hun døde.

I forbindelse med dette skifte ser vi, at navnet Skeel for første gang viser sig i Birkelses historie, da mænd af Skeel-slægten havde giftet sig med nogle af fru Sofies døtre. Den første Skeel, der får en andel af Birkelse, er fru Sofies dattersøn, Mogens Skeel Christensen, hvis mor er død ved skiftet i 1656. Han modtager derfor den del af arven, som hun skulle have haft. Efter man har skiftet, bliver der en del bytning og salg af arveandele, da fru Sofie jo som nævnt ejer en del andet gods end Birkelse.

Sluttelig den 13. februar 1663 står Otto Skeel Ottosen som eneejer af Birkelse. Dog mangler han, for at den tidligere så store gård kan blive samlet, at købe Rævkærgård, der i de mellemliggende år har fået et endog meget stort tilliggende. Denne gård ejes nu af hans fætter, der også hed Otto Skeel, men som boede på Vallø, som han også ejede. Ved en sammenkomst på Birkelse den 17. september 1668 enedes man om at handle, selv om skødet først blev udstedt i 1671.

Selv om Otto Skeel nu havde fået samlet gården, stillede han sig ikke tilfreds hermed. I årene efter købte han således Hjermitslevgård, Knudseje samt halvdelen af Hammelmose, ligesom han købte en del kirke- og kongetiender, som han lagde ind under de forskellige hovedgårde.

Stamhuset Birkelse oprettes

Da Otto Skeel i efteråret 1696 er meget svagelig, beslutter han at sikre sig, at det gods, han har samlet, ikke bliver spredt efter hans død. Dette gør han ved den 26. oktober dette år at oprette et stamhus for familien. Oprettelsen af Stamhuset Birkelse bliver godkendt af kongen den 1. december 1696.

Otto Skeel havde fået tre børn, men de to af dem var døde. Den eneste, der overlevede ham, var Ove Skeel, men da han, inden faderens død, havde giftet sig med en kvinde af tysk afstamning, besluttede Otto Skeel, at Ove ikke måtte overtage stamhuset med mindre hans kone døde først. Som et lille plaster på såret blev det bestemt, at Ove Skeel hvert år indtil sin død skulle have 1.500 rigsdaler fra stamhuset.

Da Otto Skeel døde kort efter (og der havde været holdt "lystigt gravøl i Aalborg i dagene 17. og 18. december" samme år), tiltrådte hans brodersøn, Christoffer Skeel Jørgensen, stamhuset. Ove Skeel, der var meget fortørnet over denne ordning, tog ophold på Birkelse, men efter en del uoverensstemmelser med Christoffer Skeel blev han med kongens mellemværende fjernet.

I 1699 døde Christoffer Skeel ugift, og stamhuset overgik til hans broder Anders Skeel Jørgensen.

Anders Skeel omkom i 1702 under en jagt, og stamhuset overgik herefter til hans enke, Sofie Amalie Vind.

I 1712 var Ove Skeels tyskfødte kone død, og han kom derfor tilbage til Birkelse for at kræve sin ret med hensyn til stamhuset. Efter nogle juridiske sværdslag overtog han det og ejede det indtil sin død i 1723.

Den gamle smedje er i dag flot istandsat til beboelse.

I 1714 havde han giftet sig med Sofie Hedevig Rantzau, som overlevede ham og derfor ejede stamhuset indtil 1735, hvor hun grundet giftermål med Levetzau til Restrup måtte forlade Birkelse.

Ove Skeel havde ingen børn, og stamhuset tilfaldt derefter Holger Skeel, der var søn af Anders Skeel, der som nævnt omkom under jagt i 1702. Holger Skeel købte i sin tid som ejer af stamhuset både Langholt og Nibstrup. Grundet andre gøremål bortforpagtede han både Birkelse og Rævkærgård. Da han døde i 1764 var begge gårde i temmelig ringe stand.

En af grundene til gårdenes dårlige økonomi var sandsynligvis, at der var udbrudt kvægpest, der i 1747 havde dræbt 60 stykker kvæg.

Hans enke, Regitze Sofie Gyldenkrone, overtager stamhuset, som hun afstår til sin ældste søn, Anders Skeel, i 1766.

Kvægpesten hærger igen, og i 1773 dør 60 køer, 2 tyre og 25 ungkreaturer. Den påvirkede naturligvis ikke kun ejerne af hovedgårdene, men også fæsterne, hvilket bevirkede, at ejernes indtægt herfra blev formindsket.

Kvægpest

Når vi nu har fat i den tidligere så berygtede kvægsygdom, kvægpest, kan det måske være formålstjenligt at give et billede af, hvillken enorm betydning den fik.

En af bindingsværksfløjene på Birkelse. Fløjen er total restaureret, og som et kuriosum kan det nævnes, at det egetømmer, der er anvendt til dette formål, er overskudstømmer fra restaureringen af fregatten Jylland i Ebeltoft.

Kvægpest var en sygdom, som man kan se beretninger om endog meget langt tilbage. Dog har en enkelt forfatter, overdyrlæge Kristen Klastrup, været inde på den tanke, at man tidligere ved alvorlige kvægsygdomme har anvendt betegnelsen kvægpest, ganske enkelt fordi man ikke vidste, hvad kvæget døde af, men at det måske ofte tidligere var tale om miltbrand eller ondartet lungesyge. Den "rigtige" kvægpest skulle ifølge Kristen Klastrup have hærget indtil flere gange i Danmark. Første gang med sikkerhed i 1745 og sidste gang i 1782. Der findes en udførlig tabel over de tab, som kvægpesten var årsag til i Vendsyssel i det første udbrud.

De første indberetninger indløb den 24. november 1745. For at give et indtryk af tabene gengives her nogle af tallene fra tabellen, hvor de anførte tal er det samlede antal døde dyr på den enkelte gård i årene 1746-47. Det er de to år, hvor kvægpesten for alvor raser:

Gammel Hammelmose..... 1.113
Hjermitslevgård 438
Nibstrup 271
Kornumgård 514
Burholt 272
Lundergård 781
Birkelse m/fæstegårde..... 2.810

Disse tal er som nævnt blot nogle eksempler på, hvor voldsomt kvægpesten påvirkede egnen, der med sikkerhed totalt i disse to år mistede 39.484 stykker kvæg, mest køer. Det er givet, at der har været tilfælde, hvor registreringen af døde kreaturer ikke har været helt nøjagtig, og da især i de perioder, hvor pesten var mest voldsom.

Nu kan det være svært at forholde sig til det totale antal døde kvæg, uden at have noget at sammenligne med, men i procent drejede det sig om, at ca. 90% af kvæget døde, så det har været en økonomisk katastrofe af uoverskuelige dimensioner for den enkelte og for landsdelen som helhed.

At kvægsygdommen kom til at præge egnen nordenfjords så voldsomt, skyldtes, at mange sogne ikke havde særlig store arealer, der egnede sig til kornavl, men derimod ofte store lavtliggende engarealer til græsning og høslæt, og man havde derfor mere eller mindre specialiseret sig i kvægavl. Og det i en sådan grad, at det var almindeligt, at man solgte "overskudskøer" til bønder søndenfjords fra. Derfor blev en betydelig indtægtskilde så at sige fjernet i løbet af disse to år. Enhver, der kender lidt til kvægbrug, ved, at det tager lang tid at genskabe en kvægbesætning, så de økonomiske virkninger strakte sig et godt stykke ind i årene, der fulgte.

I kølvandet på denne enorme økonomiske katastrofe fulgte et fænomen, som man historisk set har mange eksempler på, nemlig at man

opfattede årsagen til problemet som et resultat af befolkningens "ugudelighed og syndefuldhed." Selv landets læger mente, at denne kvægsygdom "... var at forstå som en Guds Straf."

Der blev endog fra landets ledelse bestemt, at der landet over skulle holdes gudstjenester med "passende" salmer og bønner samt prædikener, der skulle få befolkningen til at omvende sig "... for at den Gud, der var saa naadig at begynde med at vise sin Magt over det uskyldige Kvæg til Advarsel for den syndefulde Menighed, ikke skulle blive nødsaget til at lade denne omkomme paa samme Maade som Kvæget."

Den daværende konge, Christian 6., fik udfærdiget en prædiken, der skulle holdes i alle købstæder på en ekstraordinær "Faste-, Bod- og Bededag, Fredag efter 1. Søndag efter Helligtrekongersdag," den 14. januar 1746.

De arme bønder, der naturligvis ikke vidste deres levende råd, prøvede alt, hvad de kunne for at redde deres dyr fra sygdommen. Man må forestille sig, at det, vi i dag ville kalde "gammel overtro," blev brugt i forsøg på at standse sygdommen. Der findes eksempler på, at man begravede et kreatur levende i håb om, at denne handling ville redde det øvrige kvæg på gården.

Af andre grufulde tiltag, der blev gjort, var at nedsænke en sort hund i kogende vand og holde den der, indtil den var død. At begrave en levende hundehvalp, og når den så var død atter grave den op for at begrave den igen sammen med lidt penge og nogle klude.

Et andet eksempel, som man har fundet anvendt helt op i dette århundrede som "modgift" mod sygdom, og som, man mener, stammer tilbage fra kvægpestens tid, er et tørret lår fra et kreatur stukket op under en lægte på loftet af stuehuset, vel at mærke et lår skåret af et levende kreatur.

Jo, man må indrømme, at der virkeligt blev gjort "noget" for at blive denne yderst alvorlige sygdom kvit.

I 1775 oprettes Skeelslund

Både på Skeelslund og hovedgården Birkelse var der oprettet gårdmejerier, og desuden havde man på Birkelse og Rævkærgård en stor studebesætning.

Anders Skeel dør i 1776 på Langholt, som hans far, Holger Skeel, som nævnt havde købt. Anders Skeel og hans hustru, Charlotte Amalie Charisius, havde ingen børn, og stamhuset overgår atter til hans moder, enkefrue Regitze Sofie Gyldenkrone.

Året efter, i 1777, forsøger hun at bortforpagte Birkelse, Skeelslund og Rævkærgård, men forgæves. Og samme år i september overdrages stamhuset til en anden af hendes sønner, Frederik Christian Skeel, og hans kone, Cathrine Elisabet Cicignon.

Med stor dygtighed og energi fra deres side kommer stamhuset atter ind i en opgangstid. Man mener at vide, at de var blandt foregangsmændene med hensyn til at dyrke kartofler. Kartoflen nåede i øvrigt først til Vendsyssel i 1777. I 1794 købte Frederik Skeel den sidste halvdel af Hammelmose, og man mener også, at det var i disse år, sandsynligvis omkring 1785, at

Skeelslund.

Vendsyssels flag.

Børglum Kloster, der tidligere ejede Birkelse. Foto: Helge V. Qvistorff.

Ryås udløb i Limfjorden.

den oprindelige park omkring Birkelse blev etableret. Parken var på ca. 50 tdr. land og lå både omkring bygningerne og på vestsiden af åen.

Den dag i dag findes stadig en bro, der fører over åen, der hvor de to parkafsnit tidligere lå over for hinanden.

Tiden op mod stavnsbåndets ophævelse på Birkelse

I slutningen af 1700-tallet gennemførtes de store landboreformer, og da både Frederik Skeel og hans hustru var tilhængere af de nye ideer, gjorde man meget for at forbedre forholdene for almuen. I den forbindelse kan det måske være på sin plads at gøre opmærksom på, at ejerne af stamhuset gennem tiderne, altid set i forhold til hvad der var kutyme i samtiden, har behandlet de ansatte og fæstebønderne bedre og mindre lemfældigt end mange andre godsejere.

Et bevis herpå var, at man ofte var langt mere tålmodig med betalingerne fra fæstebønderne, end man var mange andre steder. At en del fæstebønder nærmest benyttede sig af denne "forlængede kredit," var vel forståelig nok. I perioder var det fast kutyme, at mange fæstebønder først betalte, når de var blevet rykket tre gange for den manglende betaling.

Men naturligvis var det ikke let at være fæster, selv ikke på Birkelse, og ofte kunne man blive beordret til at udføre opgaver, som ville være utænkelige i dag. Der gælder for eksempel en vis Christen Mikkelsen, der den 2. marts år 1788 blev bedt om at løbe til Aalborg med en såkaldt ilpost. Når man tænker på årstiden, må man håbe, at foråret kom tidligt det år.

Men der var dog også nogle, der til trods for de relative gode forhold flygtede fra Birkelse. Det meddeles således, at en færgemand ved navn Anders Andersen natten til den 12. juni 1783 havde fragtet to drenge over Limfjorden ved Aggersborg.

De to drenge, Peder Nielsen og Christen Jensen på henholdsvis 18 og 14 år, var rømmet fra Birkelse og var, efter hvad færgemanden havde kunnet forstå, på vej til Viborg, hvor den ene af drengene øjensynligt havde noget familie, hos hvem de ville søge tilflugt. Hvad der videre skete med de to drenge, melder historien ikke noget om, så man må håbe, de fandt lykken i deres nye frihed.

Ikke alle var dog så heldige. Senere samme år løber en dreng ved navn Jens Christensen bort. Da man mener, at han er taget vestover, sender man Niels Rasmussen fra Åby, der har specialiseret sig i at finde bortløbne personer, efter ham. Efter nogen tid finder Niels Rasmussen ham i Thyholm og begiver sig hjemad med ham.

Efter en del genvordigheder, hvor noget af drengens familie får held til at hjælpe ham med at flygte igen, ender det med, at han atter fanges. Sagen ender i retten, hvor det hele løber ud i sandet, men drengen kommer dog tilbage til Birkelse.

I 1798 dør Frederik Skeel, og hans enke overtager herefter stamhuset, der på den tid var blevet en anseelig "virksomhed" med 519 familier "ansat," fordelt på 220 gårdmænd, 60 bolsmænd, 231 husmænd, 7 møllere og 1 kromand. Så ud over hovedgårdene (Birkelse, Rævkærgård, Hammelmose, Hjermitslevgård og Nibstrup) ejede stamhuset altså 220 gårde og 60 bolsteder. Derudover hørte der 6 kirker, 8 skoler, 2 broer og 5 kongetiender samt 2/3 af Store Vildmose, som man mente at eje, under stamhuset.

Nu kan otte skoler umiddelbart lyde voldsomt, men man må huske på, at der tidligere lå en lang række skoler i yderdistrikter, hvor man i dag ikke kunne drømme om at etablere en sådan. I flæng kan nævnes følgende skoler, der i dag er nedlagte: Lundbak, Rendbæk, Sønder Saltum, Hunetorp og Rødhus. Derudover fandtes der tidligere en del såkaldte "pogeskoler," hvilket vil

sige steder, hvor de yngste kom for at lære bogstaverne at kende, inden de kom "rigtig i skole." Det var ofte gårdmandskoner, der hjemme på gården underviste disse små elever. Eksempelvis fandtes der tidligere en sådan pogeskole i gården Portensgård vest for Sønder Saltum og én i Østrup.

I 1815 dør enkefrue Cathrine, men da parret ikke har nogen børn, overgår stamhuset til Frederik Skeels brodersøn, Sofus Peter Frederik Skeel. Han er den første af Skeel-familien, der bosætter sig permanent på Birkelse, og han høster stor anerkendelse på egnen herfor.

Omkring år 1820 brænder den gamle borggård. De to bindingsværksbygninger, der inden branden førte fra hovedbygningen ud mod haven, bliver genopførte, og de placeres ud mod avlsgården. Det er de to bindingsværksfløje, der i ombygget og renoveret stand ses den dag i dag. Ligeledes opbygger man resterne af hovedbygningen ved blandt andet at forlænge denne både mod nord og mod syd.

I 1826, da Sofus Peter Skeel dør, overtager hans enke, Amalie Hedevig Trampe, stamhuset, som hun ender med at få bragt på fode, inden hun i 1833 overlader det til sin søn, Jørgen Erik Frederik Skeel.

Jørgen Skeel er en meget dygtig og fremsynet landmand, der forbedrer gårdens drift betydeligt. Han var derudover meget human, og var som sådan blandt de første, der afskaffede fæsternes hoveri.

Jeg har i et tidligere afsnit været inde på problematikken omkring ejerforholdet til Store Vildmose, og som nævnt endte det med, at Højesteret i 1843 kom til det resultat at 3/4 af mosen hørte under stamhuset, hvilket i årene fremover fik meget stor betydning.

Jørgen Skeel var i sin velmagts tid en kendt og agtet liberal politiker, der i 1847 havde fået et guldbæger for sin indsats i Stænderforsamlingen med følgende indskrift: "Du Stændermand – For Bondestand – Har virket ædel ufortrøden – Thi vil Enhver – Som haver Retsind kjer – Dig mindes baade før og efter Døden."

Da han døde i 1849, viste hans fæstere deres taknemlighed ved at rejse en ærestøtte for ham. Den stod i den tidligere mindelund øst for Birkelse Hovedgård, men står i dag i haven tæt ved hovedbygningen.

Efter hans død overtog hans enke, Charlotte Adelaide Ahlefeldt-Laurvig, stamhuset. Som enkefrue realiserede hun det, som hendes mand i 1847 havde fået tilladelse til, nemlig at frasælge stamhusets bøndergods til arvefæste, og dette skete til frit eje.

I 1858 var dette frasalg i det store hele en realitet, og under Birkelse Hovedgård drev man nu ca. 600 tdr. land mark, og man ejede derudover ca. 150 tdr. land eng samt 11 skove og 72 heder. Afbyggergården Skeelslund havde på det tidspunkt ca. 166 tdr. land mark.

Hun blev i 1859 gift med den senere indenrigsminister Erik Skeel og overlod stamhuset til sønnen Sofus Frederik Erik Otto Skeel.

Allerede umiddelbart efter sin overtagelse af stamhuset opførte Sofus Skeel afbyggergården Erikkasminde, opkaldt efter sin kone, der var født Erikka Josephine Elenora Schaffalitzky de Muckadell. Med stor indsigt drev han stamhuset og blev for sin dygtighed og sin store interesse for samtidens samfundsproblemer, både på landsplan og lokalt, en agtet og vellidt borger i lokalsamfundet.

Under Sofus Skeels virke øgedes jordtilliggendet, således at der i slutningen af 1800-tallet under Birkelse var 532 tdr. land, under Erikkasminde 375 tdr. land, der ikke var fraparcelleret Birkelse, og under Skeelslund 432 tdr. land. Under hele stamhuset hørte indtil ophævelsen af dette i 1921 (dog med undtagelse af Hjermitslevgård, der blev frasolgt i 1918) følgende til

hovedgårdene: 10 gårde, 26 huse samt 2.800 tdr. land eng, 960 tdr. land skov og 8.500 tdr. land mose. Efter Sofus Skeels død i 1897 overgår stamhuset til hans søn, Jørgen Erik Skeel, der dør i 1918.

Birkelse Hovedgård i nyere tid

Afslutningsvis kan det måske være rimeligt at videregive C. Klitgårds beskrivelse fra 1923 af de seneste af Skeel-familien, der har været bosat på Birkelse Hovedgård:

"Om de sidstnævnte besiddere – bedstefar, far og søn – må det siges, at de har været lydhøre overfor tidens krav og været i nøje kontakt med den befolkning, de levede iblandt; gjorde det sociale skel sig end gældende i det rent ydre indtil den sidste besidders tid, markeret f.eks. af et flot firspand, var Birkelse dog stedse det sted, til hvilket beboerne følte sig knyttet ved hengivenhedens bånd, som end ikke den politiske kampstrid formåede at løsne."

Et flottere skudsmål bliver vanskeligt at finde! Men helt ramt ved siden af er det næppe, da der også findes langt nyere beretninger med eksempler på, hvor medmenneskelighed fra godsejerens side har vægtet langt tungere i hans afgørelser, end hans juridiske ret. For helt at afslutte beretningen om ejerforholdet for Birkelse Hovedgård, kan det vel være rimeligt at medtage, at den nuværende ejer, Jørgen Christian Skeel, der er den 23. generation af Skeel-familien på Birkelse, i flere tempi med start i 1983 har overtaget gården efter sin far, Erik Skeel. I dag har godset et samlet jordtilliggende på 2.836 ha.

Birkelse var i sin storhedstid så ubestridt det største gods i Vendsyssel. En af grundene var, at Birkelse ejede Store Vildmoses ca. 68 kvadratkilometer. Efter reformationen ejede Birkelse 92 gårde spredt ud over hele Vendsyssel, kun overgået af Bratskov med 106 gårde. Da Stamhuset Birkelse blev etableret i 1696, blev Birkelse dog klart det største.

I 1860'erne begyndte man at sælge ud af de store besiddelser, og i dag er der ca. 5.000 tdr. land til Birkelse, heraf ca. 1.000 tdr. land i Store Vildmose.

Den gamle landingsplads ved Birkelse by.

Kapitel 19

Turen slutter

Nedstrøms Birkelse Hovedgård,
Fristrup, Skeelslund
og Gjøl bliver landfast.

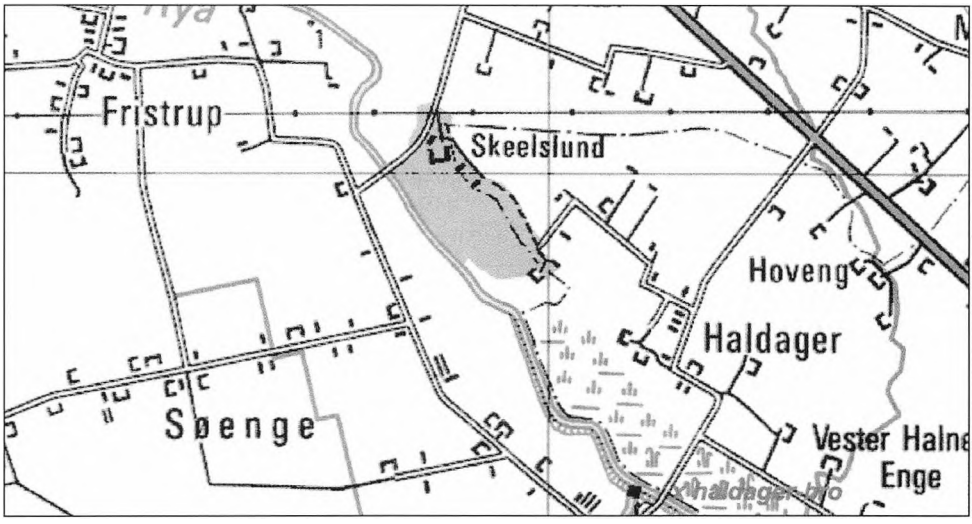

Efter nu at have beskæftiget os en del med Birkelse fortsættes turen nedstrøms Birkelse Hovedgård.

Retningen af åens løb er til kort efter Birkelse mod sydvest, men drejer derefter skarpt mod østsydøst. Denne drejning sker umiddelbart efter, man har passeret stedet, hvor der tidligere var en landingsplads, syd for byen Birkelse.

Turen fortsættes videre, til man kommer til broen ved Fristrup. Fristrup er nævnt tilbage i 1483 i forbindelse med en strid mellem denne bys beboere og beboerne på Gjøl angående markskel. Tilsyneladende slutter striden ikke her, da den er oppe at vende igen året efter, samt i året 1496. Det vides, at byen i 1621 kommer under Birkelse. Den landgilde man betalte, bestod af smør og svin, men ikke korn, som det ellers var almindeligt. Årsagen var, at man i de lave områder omkring byen ikke kunne dyrke korn på grund af de hyppige oversvømmelser, som Limfjorden forårsagede.

Som nævnt er der en gård i Pandrup, der hedder Bisgård. Den har tilsyneladende fået navn efter dens oprindelige tilhørsforhold til Børglum Kloster. I Fristrup skal der så vidt vides også tidligere have være en gård med dette navn. Om den også har tilhørt Børglum Kloster og har haft samme funktion som den i Pandrup, har det ikke været mig muligt at få konstateret.

Der, hvor Fristrup Bro findes i dag, var der tidligere en flydebro. Kører man fra broen mod nord og følger asfaltvejen i det 90 graders sving, der kommer lidt ude ad vejen, kommer man en kilometer længere fremme til Erikkasminde, der ligger på venstre side af vejen.

Gården ser i dag ud, som dengang den blev bygget, men den bærer ikke længere præg af at være en stor gård under Birkelse.

Længere nedstrøms åen støder man på broen ved Skeelslund.

Åen er nu en relativ bred og langsomt flydende strøm. Den er det, man også kalder et "modent" vandløb.

For den ivrige lystfisker er åen desværre på et enkelt punkt temmelig uinteressant derved, at det er meget vanskeligt at fiske fra bredden. Det skyldes, at der langs siderne er en meget kraftig vegetation, primært domineret af rørskov. Har man derimod mulighed for at færdes på åen i båd, er mulighederne overordentlig store. Den strækning, man nu bevæger sig ind på, er – både med hensyn til havørreder, store gedder og af og til med endog meget store aborrer – utrolig fin. Ved broen ses en mindre bygning, der ejes af det bådlaug, der holder til på stedet, og broen danner derudover også den "øvre" grænse for, hvor langt op i åen man må sejle med båd med påhængsmotor.

Øst for åen ligger der et ca. 47 ha stort område, der er en privatejet skov, Skeelslund Skov. Denne har en meget varieret og sammensat vegetation bestående af både løv- og nåletræer. Skoven har navn efter den gård, der ligger i skovens nordlige ende, Skeelslund.

Om denne gård kan der kort fortælles, at den, som jeg har været inde på tidligere, er bygget under Birkelse omkring 1775. Den nuværende hovedbygning er dog opført i 1860'erne. I det meste af dette århundrede har den dog været bortforpagtet.

Som kuriosum kan det nævnes, at venstre-politikeren Uffe Elleman Jensens kone, Alice Vestergård, har boet en del af sin barndom på gården.

Ryå har ændret sig meget på vores tur fra Jerslevbroen.

Gjøl bliver landfast med Vendsyssel

Hvis man nu vender tilbage til Ryå, vil man kunne bemærke, at der på vestsiden er en tydelig forhøjning langs hele åen. Denne jordvold, dæmning eller dige, om man vil, strækker sig helt ud til åens udløb i Limfjorden og har naturligvis sin helt egen historie.

Helt tilbage til den 7. september 1866 kunne man i Middelfart Avis læse, at civilingeniør H. Earle havde søgt om bevilling til at inddæmme en stor del af Limfjorden. Denne inddæmning skulle dække strækningen mellem Gjøl, Ryå, Nørredybet og Egholm. Forsøget blev dog ikke til noget, og man ser derefter, at der i forbindelse med en del voldsomme stormfloder i begyndelsen af 1880'erne, på initiativ af en del lodsejere i området, blev udarbejdet et projekt til beskyttelse af de lavtliggende arealer, der grænsede op mod de nuværende Søenge.

Som det ses på det gamle kort foran i bogen, var Gjøl dengang en ø. Den dag i dag er det stadig almindeligt, at man siger "på Gjøl," som om området stadig er en ø.

De omliggende vandområder var meget lavvandede, så tanken om at inddæmme disse var derfor meget nærliggende. Derved kunne man hindre, at de tilstødende landarealer blev oversvømmede ved voldsomme sydvestlige storme forår og efterår. Derudover ville man også kunne udnytte det eventuelt inddæmmede areal til græsningsarealer og høslæt. Dengang var man endnu ikke begyndt at dyrke roer, så høslæt fra eventuelle nye arealer ville være et kærkomment tilskud til vinterfodring af kreaturer og heste.

Dette projekt, der var færdigprojekteret i 1885, skulle munde ud i en dæmning mellem Gjøl og Øland samt en dæmning langs Ryå til lidt op forbi Skeelslund. Projektet blev dog aldrig ført ud i livet, da man ikke kunne enes om, hvem der skulle betale.

Efter en del år kommer ideen igen op til overfladen, og den 8. juli 1908 nedsættes der en kommission til udarbejdelse af det nye projekt, ligesom der stiftes et digelaug bestående af lodsejere, amt og stat.

Pumpestationen umiddelbart inden Haldagerbroen.

Efter en del møder og diskussioner fastslår Landvæsenskommissionen under staten den 29. oktober 1910 retningslinierne for kanaler, diger og sluser. Og på grundlag af disse retningslinier blev det pålagt ingeniør Buhl fra Landbygningsvæsenet at udarbejde et detaljeret projekt. Han arbejdede så hurtigt, at man allerede samme år, 1910, påbegyndte diget langs åen.

At det virkelig var stærke naturkræfter, man her forsøgte at dæmme op for, fik man et indtryk af allerede den 23. oktober 1917, hvor en voldsom stormflod forårsagede det første digebrud ved Haldager.

Disse digebrud, som har fundet sted indtil flere gange efter etableringen af diget, kan forstås ved at se på et kort over området. Ved voldsom sydvestenvind vil vandmasserne fra Gjøl Bredning og området mellem Gjøl og Egholm blive presset op i bunden af den tragt, Limfjorden danner ved Ryås udløb i denne. Ved vedvarende stærk blæst er presset af vandet fra fjorden så voldsomt her, at den nedre del af Ryås løb bliver saltvandspåvirket.

Der har været eksempler på, at fjordvand har været presset så langt op i åen som op forbi Birkelse Hovedgård. Dette har kunnet konstateres ved ganske enkelt at måle saltkoncentrationen i vandet.

At dette pres af fjordvand ikke kun har betydning for den nedre del af åens løb, er indlysende. Ved en ophobning af fjordvand i den nedre del af åens løb forhindres det naturlige afløb fra åen. Det bevirker, at der opstår et flaskehalsproblem, som forårsager, at åvandet ikke kan komme bort. I stedet for at flyde ud i fjorden vil det flyde ud over de lave engområder, der findes oppe ved Toftegårdsområdet. Dette område begynder ved Tue-enge i syd og strækker sig ca. 6 km mod nord, til op forbi Rendbækbroen. Efterhånden som dette område bliver "fyldt op," forplanter problemet sig naturligvis længere op ad åen. Så som det ses, er det ikke kun spørgsmålet om store nedbørsmængder, der er med til at skabe problemet med oversvømmede eng- og markarealer.

For at sætte problemet i et historisk perspektiv, kan det nævnes, at åens løb fra udspring til Ørum i 1828 beskrives som "... værende smalt og stærkt strømmende. Fra Ørum til Ryå (Åbybro) er den flad og oversvømmer ofte de tilliggende eng- og markarealer. Åen er på denne strækning flere steder tæt bevokset med siv og "andre vækster" og er flere steder så lavvandet, at det er muligt at vade over den."

Samme år anbefales det, at man retter åen ud og eventuelt uddyber den, hvor den er til gene for de omliggende arealer med hensyn til oversvømmelse af en sådan karakter, at det opfattes som "ødelæggende."

Det kan i den forbindelse nævnes, at der allerede tilbage i 1585 berettes, at Ryå om vinteren voldte stor skade ved sine oversvømmelser. Så den aktuelle debat i slutningen af 1990'erne omhandlende en eventuel uddybning og regulering af åen beskæftiger sig ikke med et nyt problem.

Hvis vi nu vender blikket tilbage til diget langs den nedre del af åen, så var det naturligt, at disse arealer, der nu var blevet inddæmmet, skulle afvandes. Det blev gjort ved hjælp af kanaler og sluser, og den dag i dag ses lidt opstrøms Haldagerbro en pumpestation, der er med til at pumpe vandet fra de lavtliggende områder bag det 7.950 meter lange dige ud i åen og herfra videre ud i fjorden.

I 1930'erne var det nyvundne land så tørt, at man så småt begyndte at dyrke det, og fra ca. 1945-1950 byggedes de ejendomme, der findes i området, der i dag kaldes Søengene. Disse blev så vidt vides etableret som statshusmandsbrug efter jordrenteprincippet, som jeg har gjort rede for i forbindelse med omtalen af statshusmandsbrugene syd for Gammel Hammelmose.

Er man meget heldig, er det muligt at se tranepar over området.

Afslutning

Vel ankommet til Haldagerbro, der i øvrigt fik sit nuværende "udseende" i 1949, kan man ikke lade være med at beundre den utrolig flotte udsigt mod Aalborg, som ses på dage med klart vejr. Med tanken om dette kønne, afvekslende landskab, man har lagt bag sig fra turens start og her til Haldager samt de mange lokalhistoriske minder, vi har berørt, kan jeg ikke lade være med i tanken at fortsætte turen mod vest langs fjorden.

Det kunne være spændende at besøge de steder, som man har hørt om, men måske aldrig har besøgt: Egholm, Øland med Oksholm, Nibe, som den gamle sildefiskerby den er, Aggersborg ved Aggersund, Løgstør med de gamle huse, Ertebølle ved Trend, Livø, Fur med dens flade strande og stejle molersskrænter og det utrolig flotte Sallingsund, hvor "Pinen" og "Plagen" tidligere sørgede for forbindelsen mellem Salling og Mors. Ja, man kunne blive ved – for naturligvis ikke at glemme de muligheder, der for en lystfisker ligger ved de åer, der som Ryå løber ud i Limfjorden: Store Binderup, Trend, Lerkenfeld, Simested, Skals, Fiskbæk, Skive og Karup Å – blot for at nævne de mest kendte.

Men inden vi helt forlader området, kunne det måske være en ide at tage en afstikker gennem Gjøl By og fortsætte mod vest ud til Bjerget ved kanten af det fredede område mellem Gjøl og Øland. I daglig tale går lokaliteten under navnet Ulvedybet. Her kan man få store oplevelser med fugle, der enten yngler eller er på træk.

På Gjøl ligger den tidligere så store gård Birkumgård. Man ved, at den i 1759 ejedes af doc. jur. og viceborgmester i Aalborg, Lauritz Bjerregaard, da det meddeles, at han havde fæstet, det vil sige lejet, nogle enge af ejeren af Birkelse. Han kunne eller ville dog ikke betale lejemålet og blev derfor dømt til at afstå brugen.

Som jeg har været inde på flere gange, så havde vendelboen tidligere ord for at være meget egenrådig. Mon dette stadig gør sig gældende?

Ja, er man "rigtig" vendelbo, så bliver dette naturligvis signaleret, når man hejser flaget. Man bruger Vendsyssels eget flag. (Foto side 220).

Derudover er følgende tekst, som det tydelig fremgår, af nyere dato:

Så sydlig som fra Gedser og til Skagens gren i nord,
der strækker sig vort gamle land, vor moderlige jord,
fra Østersø til Vesterhav – er arkipelagos,
der bor et jævnt og muntert folk, og dette folk er os.
Men venner se på Danmarks kort, ved tvende haves rand
der dukker frem fra havets gus de vendelboers land.

Som kronen på et digert værk det strækker sig mod sky
med Jyske Ås og milens sand, med bondeland og by
og blæsten stryger nådeløst langs strand mod klittens top,
hen over hus og hytter små og hærder sjæl og krop.
Men se igen på Danmarks kort, som lignes ved en mand,
og hovedet, hvor forstanden bor, er vendelboens land.

At Danmark er et dejligt land, det har vi hørt så tit,
men det blev gennem tiderne regeret tem'lig skidt,
om venstre eller højre, socialist og radikalt
så blev dog resultatet jo som regel pinegalt.
Så hvis såfremt, at landet skal regeres med forstand,
må rigets styre overgives vendelboens land.

(H.C. Hansen, fra Vendsyssel-sange, Dafolo Forlag, 1983)

Appendix

Fugle i Store Vildmose

Fugle, der kan træffes
enten som ynglefugle eller
som hyppige eller sjældne gæster.

Gråand. Foto: Tanja K. Larsen.

Danske og latinske fuglenavne

Agerhøne, Perdix perdix
Allike, Corvus monedula
Almindelig ryle, Calidris alpina
Bjergirisk, Carduelis flavirostris
Blishøne, Fulica atra
Blå kærhøg, Circus cyaneus
Blåhals, Luscinia svecica
Blåmejse, Parus caeruleus
Bogfinke, Fringilla coelebs
Bomlærke, Miliaria calandra
Broget fluesnapper, Ficedula hypoleuca
Brun løvsanger, Phylloscopus fuscatus
Brushane, Philomachus pugnax
Bynkefugl, Saxcola rubetra
Bysvale, Delichon urbica
Canada gås, Branta canadensis
Digesvale, Riparia riparia
Dobbeltbekkasin, Gallinago gallinago
Duehøg, Accipiter gentilis
Dværgfalk, Falco columbarius
Engsnarre, Crex crex
Enkeltbekkasin, Lymnocryptes minimus
Fasan, Perdix perdix
Fiskehejre, Ardea cinerea
Fiskeørn, Pandion haliaetus
Fjeldvåge, Buteo lagopus
Fuglekonge, Regulus regulus
Gransanger, Phylloscopus collybita
Gravand, Tadorna tadorna
Græshoppesanger, Locustella naevia
Grønbenet rørhøne, Gallinula chloropus
Grønirisk, Carduelis chloris
Grønsisken, Carduelis spinus
Grønspætte, Picus viridis
Grå fluesnapper, Muscicapa striata
Gråand, Anas platyrhynchos
Grågås, Anser anser
Gråspurv , Passer domesticus
Gråstrubet lappedykker, Podiceps grisegena
Gul vipstjert, Motacillia flava
Gulbug, Hippolais icterina
Gulirisk, Serinus serinus
Gulspurv, Emberiza citrinella
Gærdesanger, Sylvia curruca
Gærdesmutte, Troglodytes troglodytes
Gøg, Cuculus canorus
Halemejse, Aegithalos cyanus
Havesanger, Sylvia borin
Havlit, Clangula hyemalis
Hedelærke, Lullula arborea
Hjejle, Pluvialis apricaria
Huldue, Columba oenas
Husskade, Pica pica
Hvepsevåge, Pernis apivorus
Hvid vipstjert, Motacilla alba

Hvidklire, Tringa nebularia
Hvidsisken, Carduelis hornemanni
Hvidvinget korsnæb, Loxia leucoptera
Hvidøjet and, Aythya nyroca
Hvinand, Bucephala clangula
Hærfugl, Upupa epops
Hættemåge, Larus ridibundus
Høgesanger, Sylvia nisoria
Isfugl, Alcedo atthis
Jernspurv, Prunella collaris
Kamindompap, Carpodacus erythrinus
Kernebider, Coccothraustes coccothraustes
Kirkeugle, Athene noctua
Knobsvane, Cygnus olor
Krage, Corvus corone
Krikand, Anas crecca
Kvækerfinke, Fringilla montifringilla
Kærsanger, Acrocephalus palustris
Landsvale, Hirundo rustica
Lille dompap, Pyrrhula euripaea
Lille gråsisken, Carduelis cabaret
Lille korsnæb, Loxia curvirostra
Lille præstekrave, Charadrius dubius
Lille regnspove, Numenius phaeopus
Lærkefalk, Falco subbuteo
Løvsanger, Phylloscopus trochilus
Misteldrossel, Turdus viscivorus
Mosehornugle, Asio flammeus
Mudderklire, Actitis hypoleucos
Munk, Sylvia atricapilla
Mursejler, Apus apus
Musvit, Parus major
Musvåge, Buteo buteo
Natravn, Caprimulgus europaeus
Nattergal, Luscinia luscinia
Nordlig gråsisken, Carduelis flammea
Nøddekrige, Nucifraga caryocatactes
Pibeand, Anas penelope
Pomeransfugl, Charadrius morinellus
Ravn, Corvus corax
Ringdrossel, Turdus torquatus
Rustand, Tadorna ferruginea
Rød glente, Milvus milvus
Rødben, Tringa totanus
Rødhals, Erithacus rubecula
Rødrygget tornskade, Lanius collurio
Rødstjert, Phoenicurus phoenicurus
Rødtoppet fuglekonge, Regulus ignicapillus
Rørdrum, Botaurus stellaris
Rørhøg, Circus aeruginosus
Rørsanger, Acrocephalus scirpaceus
Rørspurv, Emberiza schoeniclus
Råger, Corvus frugilegus
Sangdrossel, Turdus philomelos
Sanglærke, Alauda arvensis
Sangsvane, Cygnus cygnus
Silkehale, Bombycilla garrulus
Silkehejre, Egretta garzetta
Sivsanger, Acorcephalus schoenobaenus
Sjagger, Turdus pilaris
Skarv, Phalacrocorax carbo
Skeand, Anas clypeata
Skovdue, Columba palumbus
Skovhornugle, Asio otus
Skovpiber, Anthus trivialis
Skovsanger, Phylloscopus sibilatrix
Skovskade, Garrulus glandarius
Skovsneppe, Scolopax rusticola
Skovspurv, Passer montanus
Snespurv, Plectrohenax nivalis
Solsort, Turdus merula
Sorthalset lappedykker, Podiceps nigricillis
Sorthovedet gul vipstjert, Motacilla feldegg
Sortklire, Tringa erythropus
Sortmejse, Parus ater
Sortterne, Chlidonias niger
Spidsand, Anas acuta
Spurvehøg, Accipiter nisus
Spætmejse, Sitta europaea
Stenpikker, Oenanthe oenanthe
Stillits, Carduelis carduelis
Stor dompap, Pyrrhula pyrrhula
Stor flagspætte, Dendrocopos major
Stor korsnæb, Loxia pytyopsittacus
Stor regnspove, Numenius arquata
Stor skallesluger, Mergus merganser
Stor tornskade, Lanius excubitor
Stork, Ciconia ciconia
Stormmåge, Larus canus
Strandskade, Haematopus ostralegus
Stær, Sturnus vulgaris
Sumpmejse, Parus palustris
Svaleklire, Tringa ochropus
Svartbag, Larus marinus
Sølvmåge, Larus argentatus
Taffeland, Aythya ferina
Tinksmed, Tringa glareola
Toplærke, Galerida cristata
Topmejse, Parus cristatus
Toppet lappedykker, Podiceps cristatus
Tornirisk, Carduelis cannabina
Tornsanger, Sylvia communis
Trane, Grus grus
Tredækker, Gallinago media
Troldand, Aythya fuligula
Træløber, Certhia familiaris
Turteldue, Streptopelia turtur
Tyrkerdue, Streptopelia decaocto
Tårnfalk, Falco tinnunculus
Urfugl, Tetrao tetrix
Vagtel, Coturnix coturnix
Vandrefalk, Falco peregrinus
Vandriske, Rallus aquaticus
Vandstær, Cinclus cinclus
Vendehals, Jynx torquilla
Vibe, Vanellus vanellus
Vindrossel, Turdus iliacus

Listen er venligst udarbejdet af William Aarestrup, Pandrup, og Kurt Klarborg, Moseby.

Litteraturliste

- *Barn af Vendsyssel* – forskellige udgivelser: Lions Clubber i Vendsyssel.
- Bavnshøj, P. & K. Eriknauer: *Herregårdsliv i 1990'erne,* 1995.
- Birkelund, Merete: *Troldkvinden og hendes anklagere,* 1983.
- *Bjesken Nr. 2,* 1996. EDB- medlemsblad.
- Bjørn, Claus: *Det danske landbrugs historie,* 1988.
- Blicher, St. St.: *Fra Hamborg til Skagen.*
- Blaabjerg, A.: *Orientering om Brønderslev.*
- Both, L.: *Natur og Folkeliv i Danmark.*
- Brinck-Seidelin, L. C.: *Hjørring Amt,* 1828 Genoptryk 1978, Historisk Samfund for Vendsyssel.
- Bruun, Daniel: *Hjørring Amt,* 1919.
- Brøndsted, J.: *Danmarks Oldtid.*
- *By og Land:* Brønderslev Lokalhistoriske Arkiv.
- Bæksted, Anders: *Besættelsen i Tisted 1696-98, 1 og 2,* 1960.
- Christensen, P.: *Hallundbogen,* 1960.
- Clemmensen, Niels: *Bønderne og landboreformerne 1750-1810,* 1988.
- Dalgaard, Jens Chr.: *Tilbageblik. Causerier fra Brønderslev.*
- Egnssamlingen for Pandrup Kommune: Forskellige udgivelser
- Nordiske Historikere: *Folkenes Historie, 1-7,* 1912.
- Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft & værker, 900 år med Gudenåens arbejdskraft,* 1994.
- Gravesen, Palle: *Foreløbig oversigt over botaniske lokaliteter,* 1981.
- Hansen, Svend Åge: *Økonomisk vækst i Danmark 1 og 2,* 1972.
- Hansen, Viggo: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel,* 1964.
- Højrup, Ole: *Herregårdsliv,* 1982.
- Ipsen, Alfred: *Besættelse udi Thisted,* 1891.
- Jacobsen, Chr.: *Gudenå, fiskeri pramfart kraftværk,* 1981.
- Jacobsen, J. C.: *Danske domme i trolddomssager i øverste instans,* 1966.
- Jensen, Frank: *Fiskeri og fisk i Gudenåen før og nu.* Naturhistorisk Museum Århus, 1985.
- Jensen, Poul: *Saltum Bakkeø* Egnssamlingen for Pandrup Kommune.
- Johansen, Jens Chr. V.: *Da Djævelen var ude....,* 1989.
- *Jyske Samlinger* – Forskellige udgivelser.
- Klitgård, C.: *Hvetbo Herred 1-2,* 1906-7.
- Kristensen, M.K.: *Vildmosearbejdet 1945.*
- *Lademann's Naturfører, Dyr og vækster, 1974*
- Larsen, O. Grønborg: *Optegnelser på Vendelbomål.*
- Larsen, Thomas: *En gennembrudstid 3,* 1927. Historisk samfund for Hjørring Amt.
- Lauring, P.: *De byggede Riget.*
- Lokalhistorie, *Store Vildmose,* Gl. Vrå, Ajstrup Sogn, aug. 1985.
- Lundø, Jørgen, red.: *Danmarks Vilde Planter 1-3,* 1970.
- Løkken, T. O.: *Fra Marehalmens Rige,* 1926.
- Løkken, T. O.: *Fra vildmosens Land m.v.*
- Madsen, Bent Lauge: *Vandløbene i Danmark,* 1998.
- Madsen, E.: *Jylland i det 16. århundrede,* 1914.
- Mentz, A.: *Studier over danske mosers recente vegetation,* 1912.
- Nielsen. V.: *Jernalderens Pløjning* (St. Vildmose), 1993.
- Nordjyllands Amt: *Fredningsforslag for Store Vildmose,* 1991.
- Nordjyllands Amt: Skov og Naturstyrelsen, *Oversigt Over Botaniske Lokaliteter,* 1992.
- Nordjyllands Amt's Miljø-kontor: *Vandløbsbog for Ryå.*
- Pedersen og Kaad: *Artikel i Flora og Fauna,* 1938.
- Qvistorff, Helge V.: *Slotte og herregårde i Nordjylland,* 1994.
- Roussell, Aage, red.: *Danske Slotte og Herregårde.*
- *Skalk,* nr. 2. 1966.
- Skjødsholm, A.: *Skudehandelen,* 1971 100 års jubilæumbog for Spare- og lånekassen for Løkken og omegn.
- Skov og Naturstyrelsen: *Geologisk Set, det nordlige Jylland,* 1992.
- Steensberg, Axel: *Den danske Landsby gennem 6000 år,* 1973.
- Trap, J.P.: *Danmark,* 1961.
- Tørnsø, Kim: *Djævletro og folkemagi,* 1986.
- *Vendsyssel Nu og Da:* – Forskellige udgivelser.
- *Vendsyssel-Bogen,* 1954.
- *Vendsysselske Årbøger:* – Forskellige udgivelser.
- *Vildmose Museet, Brønderslev:* – Forskellige udgivelser.
- Værnfelt, Kr.: *Store Vildmose,* 1944.
- Åby, Bent: *Overvågning af højmoser 1989,* 1990.

Derudover har en næsten uendelig række af ældre medborgere og personer på div. lokalhistoriske arkiver samt personalegrupper på en lang række offentlige kontorer og institutioner, med deres utrolige imødekommenhed og hjælpsomhed, bidraget med mange oplysninger. Ligeledes er der anvendt forskellige avisartikler som kildemateriale.

Register

Sidetal anført med "f" eller "ff" betyder, at emnet også et omtalt på følgende eller flere følgende sider.
Sidetal med * betyder, at der er foto eller illustration af pågældende emne.
Sidetal med fremhævning betyder, at emnet har en særlig omtale.

A
Agger Tange 118
Aggersborg 222
Albæk 114, 145, 148f, 152, 175
Albæk Mølle 149
Albækgård 148, 151*
Allerup 130
Alstrup 26, 115, 117ff, 174, 183
Alstrup Kirke 116*
Alstrup Åbro 123
Asdal 69
Assenbæk Bro 110
Assenbæk se Tiendebæk

B
Bedholm 157, 160f, 207*, 210
Birkelse (by) 123, 210, 224*
Birkelse Flyvesande 65, 209
Birkelse, stamhus og gods 23, 26, 32ff, 48, 57, 65, 69, 86, 97, 105*, 110, 117, 121f, 146, 159, 182f, 184f, 193, 198f, 211ff****, 225f, 228
Birkumgård 229
Biersted 97, 177, 181ff, 186
Biersted Mosevej 177, Biersted Sogn 214
Bisgård **49**ff, 225
Bjerget på Gjøl 229
Blokhus 49, 66, 104, 111, 113, 123, 155
Blokhusvej 52
Blåsiggård 99
Bolle 35
Bolskifte se Store Bolskifte
Bratbjerg 156, 203
Bratskov 153, 224
Brogård 49, 156
Brogård, V. 156
Brønderslev 12, 17f, 21, 26, 28, 33ff, 53f, 69, 86f, 97, 99, 107, 111, 117, 129, 144, 171, 174, 208
Brønderslev Landevejskro 54
Brønderslev Marked 202
Buj Hvarre 152
Bundgård 90, 190
Burholt se Gammel Burholt
Bækkens Kro 45, **48**, 54
Bækkens Mølle 208
Bøgens Marked 54
Børglum 117
Børglum Herred 116
Børglum Kloster 18, 49, 61, 102, 110, 114, 119, 123, 148, 198, 214, 221*, 225
Børglum Sogn 94

C
Centralgården i Store Vildmose 175*, 187, 190
Clausens Bro se Katbroen

D
Dalgasvej 145f, 184, 194, 204
Damfenner 186
Debbelenge 145
Dommerborg 153
Dronninglund 35, 87
Dronninglund Slot 137
Dyrhaven 137

E
Ebeltoft 217
Egholm 227ff
Engesgård 154
Enggård 21
Enggården 31
Engholm 123
Erikkasminde 223
Evans Sande 65

F
Fennerne 13*
Filholm 26, 64
Frederikshavn 183
Fristrup 180, 225
Fristrup Bro 225f
Fussingø 61
Fårup 149, 152f

G
Gammel Burholt 16, **18**ff**, 74, 218
Gammel Hammelmose 16, 34, 55, 57ff*, 72ff, 85, **97**, 102, 108, 117, 122f, 134, 137, 183, 215, 218, 222, 228
Gammel Hammelmose Mølle 57, 114
Gammel Kvorupvej 52f
Gammel Skiveren 137
Gammel Skiver Å 61
Gammel Stadegård 45
Gammel Toftegård 47, 56, 122, 146, 157ff*, 195f, **198**f**, 215
Gammel Å se Gammel Skiver Å
Gjerå 128
Gjøl 156, 225ff
Gjøl Bredning 228
Gjøl By 229
Grevens Ris 145
Grindsted 129
Grishøjgård 56
Grishøjgård Krat **55**f, 58*, 63*

Grønborg Bro 115, 122f
Gunders Mølle 32
Gærde Bakker 65
Gåse Luner 185

H
Hadsund 54
Haldager 12, 183, 228
Haldagerbro 227ff*
Hallund 74
Hals 22
Han Herred 60, 162
Hedegård 82f
Helledi Enge 206
Helledi Grøft 196, 206
Helledie Sø 64, 154, 157
Hellevad 86, 164
Helligåndsklosteret i Aalborg 137
Hellum 15, 86
Hjallerup 12, 54, 128, 174
Hjermitslev se Øster- eller Vester Hjermitslev
Hjermitslev Sø 110
Hjermitslevgård 21f, **23ff****, 32, 34, 56, 74, 95*, 102, 215, 218, 222, 223
Hjørring 16, 35, 54, 103, 107, 144
Hjørring Amt 94, 155, 160f, 180
Hobro 54
Holmsgård 156
Horsedal 144
Hundslund 103
Hundslund Kloster 137
Hune 49, 83, 149, 152, 154, 156
Hune Bæk 148f, 152, **154**
Hune Kirke 24, 61, 64
Hune Kirkehuse 154
Hune Kro 45*, 154
Hune Sogn 64ff, 153
Hunetorp 154, 222
Hvetbo Herred 49, 60f, 81, 107, 116f, 129, 132, 158, 190, 214
Hvilshøj 16, 53, 117
Hønsholm 82

I
Ingstrup 38, 48, 51
Ingstrup Præstegård 114*
Ingstrup Sø 108ff

J
Jammerbugten 65, 67, 107, 113
Jerslev 47, 53
Jerslev Bro 16, 17*, 226
Jerslev Herred 61, 116
Jerslev Å 108
Jetsmark 49, 65, 122, 149, 157, 161, 173
Jetsmark Højere Bondeskole 52
Jetsmark Kirke 48ff*, 110
Jetsmark Sogn 64, 90, 94, 214
Jyske Ås 12, 15, 193

K
Kanalbroen 17
Katbroen 207*, 210
Katten 210
Kettrup 66
Kjær Herred 27, 35, 132, 141, 159
Kjær Herreds Ting 214
Kjølskegård 74
Klarborg 156
Klim 60
Klokkerholm 141, 164
Klokkerholm Møllesø 110
Klostergård 156
Klæstrup 54
Knudseje 215
Kongesbak 82
Kongevej 54
Kornumgård 16, 21, **26ff****, 107, 218
Kraghede 87
Kraghede Fattiggård 17
Kvorup 24, 48, 149
Kvorupvej 49, 154
Kældergrøft 111
Kås 49, 65, 75*, 82, 89*, 156f, 161, 166, 170, 172
Kås Briketfabrik 160, **166ff***

L
Landbæk 114, 148, **152ff**
Langholt 217
Lemmergård 110
Lerup 103
Limfjorden 12, 15, 36, 61, 114, 118, 121, 159, 183, 196, 222, 227f
Lindholm 156
Lindholm Å 12, 123
Lundbak 156f, 222
Lundborg 162
Lunden Bæk 54
Lundergård 49, 110, 148, 153, **155ff**, 160ff*, 218
Lundergård Mose 154, **160ff**, 164*, 171*, 184, 210
Luneborg 181
Luneborg Kro 185
Lunefenner 186
Lygtebæk 16, 18
Løkken 40f, 104, 106, 111, 113f, 123, 154
Løt 157

M
Manna 26, 57, 64, 99, 102, 110, 196
Manna Bro 108
Manna Mose 57

Mannamosevej 56ff*
Meilholm 156
Mergelsbæk 206ff
Moseby 134*, 157, 160*, 161f*, 166, 170, 172, 174, 208
Mosegården 159
Mosehuse 162
Møllegården 22f, 208

N
Nibe 229
Nibstrup 16, 18, **20**, 29, 31, 54, 74, 86f, 217f, 222
Nielsminde 123, 196
Ny Hammelmose 55, **69**, 99, 123*, 184
Ny Stadegård 45
Ny Toftegård 159, 196, 199
Nygård 53
Nørbjerg 201f, 206
Nørgård 81, 122f
Nørre Burholt 20
Nørre Mølle 32f
Nørre Tranders 156
Nørre Uttrup 156
Nørre Å 17, **21f***, 26, 32, 34*, 48, 55, 63*, 174
Nørrebjerg se Åby Bjerg
Nørredybet 196, 227
Nørrehalne 97
Nørresundby 16, 202, 208
Nørskov 214

O
Oddergårds Mølle 32f*
Oksebæk 208
Oksholm se Oxholm
Oxholm 153, 229
Ovnstrup Skov 34

P
Pandrup 49, 52, 82, 149, 156f, 162, 172, 190, 225
Paradisenge 206
Pollerhuse 18
Porsbæk 137, 140
Portensgård 223
Pajhede Skov 34

R
Ravnehøl 110
Ravnstrup 174
Ravnstrup Mølle 128
Rebsengene 17f
Rendbæk 141, 148, 222
Rendbækbro 175, 195ff, 199, 228
Restrup 217
Risagerlund 36
Rhododendronpark i Brønderslev 171
Ryssensgrav 137, 146f, 196
Ryå 10*, 11, 15, 20, 26, 35, 47, 55ff, 61ff*, 102, **108ff***, 137, 140, 144, 146, 148f, 160f, 164, 175, 181, 183, 192, 197, 200, 206ff, 214, 221*, 226ff*
Rævkærgård 215, 217, 219, 222
Rødhedevej 208
Rødhus 222
Rødhusvej 172
Røgelhede 141
Rønnovsholm 29
Råbjerg 66

S
Saltbæk 200
Saltum 12, 99, 137, 140, 149, 156, 174, 183
Saltum Sogn 94
Saltumgård 129, 137, 140f*, 153, 157, 183
Sandels fenner 186
Sandelsbjerg 177, 181, 195, **200ff**
Sandelsvej 194
se Hedegård
Serritslev **36**, **40f**, 44, 53, 117
Skagen 48, 66, 155
Skeelslund 219f*, 223ff
Skeelslund Skov 226
Skiveren Å 195
Slettens Vande 64f, 209
Sneppevej 55
Stade Bro 45
Stadegård se Gammel- eller Ny Stadegård
Stagsted 174
Starengvej 21, 55, 57
Stavad 61, 64, 116, 121ff, 140
Stavad Bro 123, 140, 145, 147
Stavad Kanal 145f, 196
Stavadvej 115
Staved Enge 137, **145**
Stenum 117
Stokenge 145
Store Boelskifte se Store Bolskifte
Store Bolskifte 80*, 115ff, 122, 200
Store Vildmose 6*, 11, 14f, 17ff, 56, 61, 82f**, 90f**, 97, 102, 147, 149, 170f, **175ff***, 184ff*, 191f*, 198, 202ff*, 222, 224
Storgård se Saltumgård
Storgårdsej 140
Stubdrup Bæk 21, 45, 48
Sundby Bro 117
Sæby 103, 132, 153
Søengene 227f
Sønder Ravnstrup 128
Sønder Saltum 82, 115, 137, 140f, 144, 148, 153, 222f

T
Tagmarken 97, 146, 196
Tagmarksvej 146f, **184**
Thise 53, 64, 102f, 133
Thise Bakker 101*, 177
Thise Kirke 102, 190
Thise Ladegård 99, 101f*
Thise Marked 99, 102f, 106f
Thise Skole 86*, 97
Thise Sogn 85
Thisted 29
Thorsmark 35
Thy 50
Thyholm 222
Tiendebæk 26, 61, 110, 114f, 121
Tise se Thise
Tjendbæk se Tiendebæk
Toftegård se Gammel- eller Ny Toftegård
Toftegårds Bro 121, 196ff, 206ff
Toftegårdsenge 196, 228
Tolne 103
Tolstrup 32, 34f, 117
Torpet 81, 137
Tranekær 65
Tranekærvej 208
Tranum 65, 114
Tranum Sogn 209
Trædestenene i Vildmosen 6*
Tueenge 206
Tvilstedgård **52f***
Tylstrup 17, 183
Tømmerby 26

U
Udholm 157, 209
Ulsted 128f
Ultved **183**
Ulvedybet 229
Ulveskov 34

V
Vadum 28, 183
Vallø 215
Vang Bæk 45
Vang Hovedgård **183**
Vangdrup 32, **36**
Vangdrupgård 35
Vangsbæk Kro 48
Vedstedgård 210*
Vendsyssel 214, 217, 219, 224, 227
Vennebjerg Sogn 94
Vester Brønderslev se Brønderslev
Vester Hedegård se Hedegård
Vester Hjermitslev 110, 156
Vester Hjulskov 47
Vester Pilgård 82
Vester Skadbak 156
Vesterhalne 183
Vesterhavet 67, 113, 118
Vestkysten 66
Vestrupgård 64, 70*, 141, 148, **153**, 157, 159
Vestruplund 153
Viborg 28, 48, 51, 53, 107, 113, 144, 156, 185, 202, 211, 214, 222
Vildmosemuseet i Brønderslev 190
Villerupgård 140
Vitskøl Kloster 57, 214
Vor Frue Kilde 100*, 102
Vor Frue Kirke i Aalborg 51
Vrejlev Kloster 29, 31
Vrensted Sø 110
Vrensted 28, 41, 53f, 116f

Ø
Øland 227, 229
Ørnefenner 146, 186
Ørum 12, 15, 86, 228
Øster Bleggrav 172ff
Øster Brønderslev **18**, 20, 53, 117
Øster Hedegård
Øster Hjermitslev 23, 26, 38, 55, 63, 133
Øster Å 21, 45, 47
Østrup 53, 81, 141, 152f, 223
Østrup Sø 148f
Øxenbæk se Oksebæk

Å
Åby 65, 184, 222
Åby Bjerg 6*, 177f, 191, 195, **200f**
Åby Bro 121, 210, 228
Åby Kro 160
Åby Sogn 182, 214
Abybro 35, 47f, 52, 114f, 158, 160f, 180, **187**, 190, 196, 200, 208
Åbybro Mejeri 209f
Åholm 54
Aalborg 28, 47, 50, 69, 71, 74, 111, 113ff, 122f, 144, 153, 160f, 185, 187, 205, 208, 210, 214, 216, 222, 229
Aalborg Amt **161**, 180
Aalborg Slot 50f

Kolofon

RYÅ *og* STORE VILDMOSE

Forfatter: Bent Andersen

Foto: Forfatteren, hvor intet andet er nævnt

Kort: © Kort & Matrikelstyrelsen (A. 90-02)
Side: 2, 16, 21, 32, 55, 99, 108, 115, 137, 148, 195, 206, 211, 225

Forlag: Jysk Lokalhistorisk Forlag
Stendalsvej 42
9520 Skørping
Tlf.: 98 39 17 97
Fax: 98 39 22 97
E-mail: qvistorff@qvistorff.dk

Oplag: 2.500

Grafisk produktion: Arden Bogtrykkeri A/S
Gutenbergvej 1
9510 Arden
Tlf.: 98 56 10 22
Fax: 98 56 22 20
E-mail: arden@arden-as.dk

Layout: Inger Marie Christensen og
Mette Maria Mosbæk Schaumann

Papir: 130 gr. Multiart Silk

Sats: Optima, 9 punkt, 13 punkt skydning

Copyright: © 2002 Bent Andersen

ISBN: 87-88293-59-9

RYÅ *og* STORE VILDMOSE

Bent Andersen (1949) er oprindelig fra Midtjylland, men har boet det meste af sit voksne liv ved Ryå og Store Vildmose. Han fattede så megen kærlighed til egnen, at han besluttede sig for at skrive dens historie.

Bent Andersen er gået grundigt til værks og har brugt ikke mindre end 15 år på bogen, der på én gang sammenfatter naturen, historien og tidligere tiders samfundsforhold omkring Ryå og Store Vildmose.

For den, der interesserer sig for denne spændende egn, er "Ryå og Store Vildmose" et skatkammer af viden. Begiver man sig på "opdagelsesrejse" med forfatteren fra Ryåens udspring og til udløbet i Limfjorden, oplever man en rigdom af historie og fortællinger om en storslået egn og dens farverige folkeliv.

Endelig kom bogen om Ryå og Store Vildmose. En bog, som egnen fortjener, og som har været værd at vente på...

